

કદમ્બચમ્પકાશોકકરજજબુલાસને: ૧
કુન્દમન્દારકુટજૈશૂતપોતૈરલકુતમ્ ॥ ૪૨ ॥

કારણદવૈ: પ્લવૈર્હસૈ: કુરરૈજલકુકુટૈ: ।
સારસૈશકવાકેશ ચકોરૈર્વલ્ગુકુજિતમ્ ॥ ૪૩ ॥

તથૈવ હરિણૈ: કોડૈ: શાવિદ્ગવયકુજજરૈ: ।
ગોપુછૈહરિભિર્મર્દેન્કુલૈનાભિભિર્વતમ્ ॥ ૪૪ ॥

પ્રવિશ્ય તતીર્થવરમાદિરાજ: સહાત્મજ: ૨ ।
દદર્શ મુનિમાસીનં તસ્મિન્ હુતહુતાશનમ્ ॥ ૪૫ ॥

વિદ્યોતમાનં વપુષા તપસ્યુગ્રયુજ્ઞા^૩ ચિરમ્ ।
નાતિક્ષામં ભગવતઃ સ્નિગ્ધાપાજ્ઞાવલોકનાત્ ।
તદ્વ્યાહતામૃતકલાપીયૂષશ્રવણેન ચ ॥ ૪૬ ॥

પ્રાંશું પદ્મપલાશાક્ષં જટિલં ચીરવાસસમ્ ।
ઉપસંસૃત્ય મલિનં યથાર્હણમસંસ્કૃતમ્ ॥ ૪૭ ॥

અથોટજમુપાયાતં નૃદેવં પ્રણાતં પુરઃ ।
સપર્યા પર્યગૃલાત્પતિનન્દાનુરૂપયા ॥ ૪૮ ॥

ગૃહીતાર્હણમાસીનં સંયતં પ્રીણાયન્મુનિઃ ।
સ્મરન્નુભગવદાદેશમિત્યાહ શલક્ષણાયાગિરા ॥ ૪૯ ॥

નૂં ચકુમણં દેવ સતાં સંરક્ષણાય તે ।
વધાય ચાસતાં યસ્તવં હરે: શક્તિહિ પાલિની ॥ ૫૦ ॥

યોડકેન્દ્રગ્નીન્દ્રવાયુનાં યમધર્મપ્રચેતસામ્ ।
રૂપાણિસ્થાન આધત્સેતસ્મૈ શુકલાયતેનમઃ ॥ ૫૧ ॥

ન યદા રથમાસ્થાય જૈત્રં ભણિગણાર્પિતમ્ ।
વિસ્કૂર્જચ્યાદુકોદ્દરો રથેન ત્રાસયત્રધાન્ ॥ ૫૨ ॥

સ્વસૈન્યચરણશુષ્ણાં વેપયન્માદલં ભુવઃ ।
વિકર્ષન્ બૃહતી^૪ સેનાં પર્યટસ્યંશુમાનિવ ॥ ૫૩ ॥

તે આશ્રમ કંદબ, ચંપક, અશોક, કર્ણજ (કર્ણજ), બજુલ (બોરસલી), અસન, કુંદ, મંદાર, કુટજ અને નવાં નવાં આપ્રવૃક્ષાથી અલંકૃત હતો. (૪૨) ત્યાં કારણવ, બતક વળેરે જળ પર તરનારાં પક્ષી, હંસ, કુરર (કીંચ), જળમરઘો, સારસ, ચક્કવાક અને ચકોર મધુર સ્વરે કલરવ કરી રહ્યાં હતાં. (૪૩) હરણ, સૂવર, શાહુડી, નીલગાય, હાથી, લંગૂર, સિંહ, વાનર, નોળિયા, કસ્તૂરીમૃગ વળેરે પશુઓથી પજા તે આશ્રમ ઘેરાયેલો હતો. (૪૪)

આદિરાજ મહારાજ મનુંએ પુત્રી સહિત તે ઉત્તમ તીર્થમાં પહોંચીને જોયું કે મુનિવર કર્દમ અજિનહોત્રથી પરવારીને બેઠેલા છે. (૪૫) ઘણા દિવસો સુધી ઉત્ત્ર તપસ્યા કરવાને કારણો તેઓ શરીરે ઘણા તેજસ્વી હેખાતા હતા તથા ભગવાનનાં સ્નેહપૂર્ણ નેત્રકટાક્ષ (દાઢિ)નાં દર્શન કરવાથી અને તેમણે ઉચ્ચારેલાં કર્ણામૃતસમાં સુમધુર વચ્ચનો સાંભળવાથી, આટલા દિવસો સુધી તપસ્યા કરવા છતાં પજા તેઓ ખાસ દુર્બળ ઘણેલા જણાતા ન હતા. (૪૬) તેમનું શરીર લાંબું હતું, નેત્રો કમલદલ જેવાં વિશાળ અને મનોદર હતાં, માથા પર જટા શોભતી હતી અને કમરમાં ચીરવળ હતું. નજીકથી જોતાં તેઓ સરણ પર ચઢ્યા વગરના મહામૂલ્ય મણિ જેવા મેલા જણાતા હતા. (૪૭) મહારાજ સ્વાયંબુવ મનુને પોતાની કુટિરમાં આવીને પ્રજામ કરતા જોઈને તેમણે તેમને આશીર્વાદથી પ્રસન્ન કર્યા અને પથાયોગ્ય આતિથ્યથી તેમનો સ્વાગત-સત્કાર કર્યો. (૪૮)

તેમની પૂજા સ્વીકારીને જ્યારે મનુસ્વસ્થ-ચિત્તો આસન પર બેઠા ત્યારે મુનિવર કર્દમે ભગવાનની આજ્ઞાનું સ્મરણ કરીને તેમને મધુર વાણીથી પ્રસન્ન કરતાં આ પ્રમાણે કહું. (૪૯) ‘હે દેવ! તમે ભગવાન વિષ્ણુની પાલનશક્તિરૂપે રાજી છો, તેથી તમારું હરવું-ફરવું નિઃસંદેહપણે સજજનોના રક્ષણ માટે અને દુષ્ટોના સંદાર માટે જ હોય છો. (૫૦) તમે સાક્ષાત્ વિશુદ્ધ વિષ્ણુસ્વરૂપ છો તથા ભિન્ન-ભિન્ન કાર્યો માટે સૂર્ય, ચંદ્ર, અજિન, ઈન્દ્ર, વાયુ, યમ, ધર્મ, વરુણ વળેરે રૂપ ધારણ કરો છો; તમને નમસ્કાર છે. (૫૧) તમે મણિજાતિ જ્યદાયક રથ પર સવાર થઈને, પોતાના પ્રચેડ ધનુષનો ટંકાર કરતા રહીને તે રથના ગડગડાટથી જ પાપીઓને ભયભીત કરી મૂકો છો અને પોતાના સૈન્યનાં ચરણોથી રગદોળાયેલા ભૂમંડળને કંપાવતા-કંપાવતા પોતાની તે વિશાળ સેનાને સાથે લઈને પૃથ્વી પર સૂર્યની જેમ વિચરણ કરો છો. જો તમે આમ ન કરો તો ચોર-લુટારાઓ ભગવાને બનાવેલી

૧. પ્રા. પા. – કદમ્બચમ્પકાશોકકરજજબુલાસને: ૨. પ્રા. પા. – સહાનુગ: ૩. પ્રા. પા. – કર્ણજ: ૪. પ્રા. પા. – મહતી।

तदैव सेतवः सर्वे वर्णाश्रमनिबन्धनाः।
भगवद्दर्शिता^१ राजन् भिद्येरन् भत दस्युभिः ॥ ५४॥

अधर्मश्च समेषेत लोलुपैर्व्युक्तुशैर्नृभिः।
शयानेत्वयि लोकोऽयं दस्युग्रस्तो विनक्ष्यति ॥ ५५॥

अथापि पृथ्ये त्वां वीर यदर्थं त्वमिहागतः।
तद्यं निर्व्यलीकेन प्रतिपद्यामहे हृदा ॥ ५६॥

वर्णाश्रमधर्मनी मर्यादाने तत्काल नष्ट करी दे तथा विषयलोलुप निरंकुश मनुष्यो थकी सर्वत्र अर्धम् फेलाई जाय. जो तमे संसार परत्वे निश्चिंत थई जाओ तो आ लोक दुराचारीओना संक्षमां सप्ताइने नष्ट थई जाय. (५२-५५) तेम छतां, दे वीरश्रेष्ठ! हुं तमने पूछुं छुं के अत्यारे अहीं तमारुं आगमन क्या प्रयोजनथी थयुं छे; मारा माटे जे (कोई) आज्ञा हशे तेने हुं निष्कपटबावे सहर्ष स्वीकारी लहिश. (५६)

=★=

इति श्रीमद्भागवते भगवानुष्ठाने पारमहंस्यां संहितायां तृतीयस्कन्दे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१॥

त्रीजा संक्ष-अंतर्गत एकवीसमो अध्याय समाप्त.

=★=

बावीसमो अध्याय

देवहूति साथे कर्दम प्रजापतिनुं लग्न

मैत्रेय उवाच

ऐवमाविष्टतारोषगुणाकर्मोदयो मुनिभ् ।
सत्रीऽ ईव तं सम्रादुपारतमुवाच ह ॥ १॥

मनुरुवाच

ब्रह्मासृजत्स्वमुखतो युध्मानात्मपरीपत्या ।
छन्दोभयस्तपोविद्यायोगयुक्तानलभ्यटान् ॥ २॥

तत्राणायासृजच्यास्मान्दोः सहस्रात्सहस्रपात् ।
हृदयं तस्य हि ब्रह्म^२ क्षत्रमजं प्रचक्षते ॥ ३॥

अतो ह्यन्योन्यमात्मानं ब्रह्म क्षत्रं च रक्षतः ।
रक्षति स्माव्ययो देवः स यः सदसदात्मकः ॥ ४॥

तव सन्दर्शनादेव छिन्ना मे सर्वसंशयाः ।
यत्स्वयं भगवान् प्रीत्या धर्ममाह रिरक्षिष्योः ॥ ५॥

दिष्ट्या मे भगवान् देष्टो हुर्दर्शो योऽकृतात्मनाभ् ।
दिष्ट्या पादरजः स्पृष्टं शीष्टां मे भवतः शिवभ् ॥ ६॥

दिष्ट्या त्वयानुशिष्टोऽहं कृतश्चानुग्रहो भगवान् ।
अपावृत्तैः कर्णारन्त्रैर्जुष्टा दिष्ट्योशतीर्जिरः ॥ ७॥

श्रीमैत्रेयश्च कहे छे – हे विद्वरज्ञ! आ प्रमाणे ज्यारे कर्दमज्ञाने मनुना समस्त गुणो अने कर्मानी श्रेष्ठतानुं वर्णन कर्युं त्यारे तेमणे (मनुओ) थोडा संकोच साथे ते निवृत्तिपरायणा मुनिने कह्युं. (१)

मनुओ कह्युं – हे मुनिवर! वेदभूर्ति भगवान् ब्रह्माने पोताना वेदमय विश्रेष्ठना रक्षणा माटे तप, विद्या अने योगथी संपन्न तथा विषयोमां अनासक्त ऐवा तमने ब्राह्मणोने पोताना मुखमांथी उत्पन्न कर्या छे अने पछी ते सहस्र चरणोवाणा विराट पुरुषे तमारा रक्षणा माटे ज पोतानी सहस्र लुञ्जाओमांथी अमने क्षत्रियोने उत्पन्न कर्या छे. आ प्रमाणे ब्राह्मणो तेमनुं हृदय अने क्षत्रियो तेमनुं शरीर कहेवाय छे. (२-३) आम, एक ज शरीरथी संबंधित होवाने कारणे पोतपोतानुं अने एकबीजनुं रक्षणा करनारा ते ब्राह्मणो अने क्षत्रियोनुं रक्षणा वास्तवमां तो श्रीहरि ज करे छे, के जेओ समस्त कार्य-कारणउप छोवा छतां पश्च वास्तवमां निर्विकार छे. (४) तमारा दर्शनमात्रथी ज मारा बधा संदेह दूर थई गया छे, कारण के तमे मारी प्रशंसाना बधाने पोते ज प्रजापालननी ईच्छावाणा राजना कर्मानुं घण्टा प्रेमथी निरुपण कर्यु छे. (५) तमारुं दर्शन अजितेन्द्रिय पुरुषो माटे अत्यंत हुर्लब्ध छे. मारुं भगवान् देष्टो के मने तमारुं दर्शन थयुं अने हुं तमारां चरणोनी मंगलमयी २४ने पोताने माथे चढावी शक्ष्यो. (६) मारा भाग्योदयथी ज तमे मने राजकर्मानो बोध आपीने मारा उपर मोटो अनुग्रह कर्या छे अने में पश्च शुभ प्रारब्धनो उदय थवाथी ज तमारी पवित्र वाङ्मी कान खोलीने सांबणी छे. (७)

१. प्रा. पा. – भगवद्दर्शिता। ३. प्रा. पा. – ब्रह्मनुत्मानं प्र०।

સ ભવાનુદુહિતુસેહપરિકલિષ્ટાત્મનો મમ ।
શ્રોતુમહૃદિ દીનસ્ય શ્રાવિતં કૃપયા મુને ॥ ૮ ॥

પ્રિયપ્રતોત્તાનપદો: સ્વસેયં દુહિતા મમ ।
અન્વિચ્છતિ પતિયુક્તં વયઃ શીલગુણાદિભિ: ॥ ૯ ॥

યદા તુ ભવતઃ શીલશ્રુતરૂપવયોગુણાનુ ।
અશ્રૂણોનારદાદેષા ત્વયાસીતૃતનિશ્ચયા ॥ ૧૦ ॥

તત્ત્રતીચ્છ દ્વિજાગ્ર્યેમાં શ્રદ્ધયોપહતાં મયા ।
સર્વાત્મનાડનુરૂપાં તે ગૃહમેધિષુ કર્મસુ ॥ ૧૧ ॥

ઉધતસ્ય હિ કામસ્ય પ્રતિવાદો ન શસ્યતે ।
અપિ નિર્મુક્તસક્તસ્ય કામરક્તસ્ય કિં પુન: ॥ ૧૨ ॥

૫ ઉધતમનાદત્ય કીનાશમભિયાચતે ।
ક્ષીયતે તદ્ધશા: સ્ફીતં માનશ્વાવજ્ઞયા હત: ॥ ૧૩ ॥

અહું ત્વાડશ્રુણાવં વિદ્ધન^૧ વિવાહાર્થ સમુદ્ધતમ् ।
અતસ્તવમુપકુર્વાણઃ પ્રતાં^૨ પ્રતિગૃહાણ મે ॥ ૧૪ ॥

અધિરૂપાચ

બાઢમુદ્રોહુકામોહમપ્રતા ચ તવાત્મજા ।
આવયોરનુરૂપોહસાવાદો વૈવાહિકો વિધિ: ॥ ૧૫ ॥

કામ: સ ભૂયાત્રરદેવ તેડસ્યા:
પુન્યા: સમાનાયવિધૌ પ્રતીતઃ ।

૬ એવ તે તનયાં નાદ્રિયેત
સ્વયૈવ કાન્યાક્ષિપતીમિવ શ્રિયમ् ॥ ૧૬ ॥

૧૫ હર્યપુષ્ટે કવણાદુદ્ઘિશોભાં
વિકીડતી કન્દુકવિલ્બલાક્ષીમ् ।

વિશ્વાવસુર્યપતત્વાદ્વિમાના-
દ્વિલોક્ય સમ્મોહવિમૂઢ્યેતા: ॥ ૧૭ ॥

તાં પ્રાર્થયન્તી લલનાલલામ-
મસેવિતશ્રીચરણોરદ્ધામ् ।

વત્સાં મનોરૂચ્યપદ: સ્વસારં
કોનાનુમન્યેત બુધોહિયાતામ् ॥ ૧૮ ॥

હે મુનિ! આ પુત્રી પ્રત્યેના સ્નેહને લીધે મારું ચિત્ત ઘણું
જ ચિંતાગ્રસ્ત રહ્યા કરે છે; તેથી તમે મુજ દીનની આ પ્રાર્થના
કૃપાપૂર્વક સાંભળો. (૮) મારી આ પુત્રી, કે જે પ્રિયપ્રત અને
ઉત્તાનપાદની બહેન છે – તે વય, શીલ, ગુણ વગેરે બાબતે
પોતાને યોગ્ય પતિ મેળવવા હશે છે. (૯) એણે નારદજીના
મુખેથી તમારા શીલ, વિધા, ઇપ, વય અને ગુણોનું વર્ણન
જ્યારથી સાંભળ્યું છે ત્યારથી જ એ તમને પોતાના પતિ
બનાવવાનો નિશ્ચય કરી ચૂકી છે. (૧૦) હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! હું ઘણી
કૃપાપૂર્વક તમને આ કન્યા સમર્પિત કરું છું; તમે એનો
સ્વીકાર કરો. એ ગૃહસ્થોચિત કાર્યો માટે બધી રીતે તમારે
યોગ્ય છે. (૧૧) જે ભોગ આપમેળે જ આવી મળે તેની
અવગણના કરવી એ વિરક્ત પુરુપ માટે પણ ઉચિત નથી, તો
પછી વિષયાસક્તની તો વાત જ શી કરવી? (૧૨) જે પુરુપ
આપમેળે આવી મળેલા ભોગનો નિરાદર કરીને, પછી કોઈ
કૃપા આગળ હાથ ફેલાવે છે તેનો અતિ-પ્રસરિત પણ પણ
કાય પામે છે અને તે બીજાઓના તિરસ્કાર થકી માનબંગ પણ
થાય છે. (૧૩) હે વિદ્ધન! મેં સાંભળ્યું છે કે તમે લગ્ન કરવાને
તત્પર છો. તેથી હવે તમે આ કન્યાનો સ્વીકાર કરો. આને હું
તમને અર્પિત કરું છું. (૧૪)

શ્રીકર્દમ મુનિએ કહ્યું – સારં, હું લગ્ન કરવા હશ્યું છું
અને તમારી પુત્રીનું હજુ સુધી કોઈની સાથે વાગ્દાન
(વેવિશાળ) થયું નથી, તેથી અમારા બનેનું સર્વશ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મ
વિધિપૂર્વક લગ્ન થાય તો એ ઉચિત જ થશે. (૧૫) હે રાજન!
વેદોક્ત લગ્નવિધિમાં પ્રસિદ્ધ ‘ગૃભ્રગામિ તે’ હત્યાહિ મંત્રોમાં
દર્શાવેલો જે કામ (સંતાનોત્પત્તિઇપ મનોરથ) છે તે તમારી
આ પુત્રી સાથે મારો સંબંધ થવાથી સફળ થશે. જે પોતાની
દેહકાન્તિથી આભૂપણો વગેરેની શોભાને પણ તિરસ્કૃત કરી
રહી છે તેવી તમારી આ પુત્રીનો આદર કોણ નહીં કરે?
(૧૬) એક વાર એ પોતાના મહેલની છત પર દડો રમી રહી
હતી. દડા પાછળ અહીં-તાહીં દોડવાને કારણો એની આંખો
ચંચળ બની રહી હતી તથા પગનાં જાંઝર મધુર જંકાર કરતાં
હતાં. તે સમયે તેને જોઈને ગંધર્વ વિશ્વાવસુ મોહવશ બેભાન
થઈને પોતાના વિમાનમાંથી હેઠો પડ્યો હતો. (૧૭) તે જ આ
અત્યારે અહીં પોતે આવીને પ્રાર્થના કરી રહી છે; આવી
પરિસ્થિતિમાં કયો સમજુ પુરુપ એનો સ્વીકાર ન કરે? આ તો
તમારી - સાક્ષાત્ શ્રીસ્વાયંભુવ મનુ મહારાજની લાડકી પુત્રી
અને ઉત્તાનપાદની વહાલી બહેન છે તથા રમણીઓમાં

૧. મા. પા. – વિદ્ધનુદ્ધાર્થી । ૨. મા. પા. – પ્રપણાં પ્રતિગૃહ મે ।

* મનુસૂતિમાં આઠ પ્રકારનાં લગ્નોનો ઉલ્લેખ મળે છે – (૧) બ્રાહ્મ, (૨) દૈવ, (૩) આર્થ, (૪) પ્રાજ્ઞપત્ય, (૫) આસુર, (૬) ગંધર્વ, (૭) રાક્ષસ અને (૮) પૈશાચ. તેમનાં લક્ષણો ત્યાં ત્રીજો અધ્યાયમાં જોવાં જોઈએ. આમાં પહેલા પ્રકારનું લગ્ન (બ્રાહ્મ)
સૌથી શ્રેષ્ઠ મનાયું છે, એમાં પિતા કન્યાનું યોગ્ય વરને ધાન કરે છે.

अतो भजिष्ये^१ समयेन साध्वीं
यावत्तेजो बिभृयादात्मनो मे ।
अतो धर्मान् पारमहंस्यमुख्यान्
शुक्लप्रोक्तान् बहु मन्येऽविहितान् ॥ १८ ॥

यतोऽभवद्विश्वमिदं विचित्रं
संस्थास्यते यत्र य वाऽवतिष्ठते ।
प्रजापतीनां पतिरेष महां
परं प्रमाणं भगवाननन्तः ॥ २० ॥

मैत्रेय उवाच^२

स उग्रधन्वन्तियदेवाभभाषे^३
आसीच्य तूष्णीमरविन्दनाभम् ।
वियोपगृहन् स्मितशोभितेन
मुखेन येतो लुलुभे देवहूत्याः ॥ २१ ॥

सोऽनु शात्या व्यवसितं महिष्या दुष्टितुः स्कुटम् ।
तस्मै गुणगणाढ्याय ददौ तुल्यां प्रहर्षितः ॥ २२ ॥

शतरूपा महाराजी पारिभर्णान्महाधनान्^४ ।
दमपत्योः पर्यदात्रीत्या भूषावासः परिच्छदान् ॥ २३ ॥

प्रतां^५ दुष्टिरं सम्राट् सदेक्षाय गतव्यथः ।
उपगुह्यं य बाहुभ्यामौक्तुक्योन्मथिताशयः ॥ २४ ॥

अशक्नुवंस्तद्विरहं मुञ्चन् बाष्पकलां मुहुः ।
आसिञ्चदम्भ^६ वत्सेति नेत्रोद्दुष्टितुः शिखाः ॥ २५ ॥

आमन्त्रं तं मुनिवरमनुशातः सहानुगः ।
प्रतस्थे रथमारुह्य सभार्यः स्वपुरं नृपः ॥ २६ ॥

उभयोऽर्घषिकुल्यायाः सरस्वत्याः सुरोधसोः ।
ऋषीणामुपशान्तानां पश्यत्राश्रमसम्पदः ॥ २७ ॥

तमायान्तमभिप्रेत्य ब्रह्मावर्तात्रज्ञः पतिभ् ।
गीतसंस्तुतिवादित्रैः प्रत्युदीयुः प्रहर्षिताः ॥ २८ ॥

बहिष्मती नाम पुरी सर्वसम्पत्समन्विता ।
न्यपतन् यत्र रोमाणि यज्ञस्याङ्गं विधुन्वतः ॥ २९ ॥

रत्नतुल्यं छ. जे लोकोंमे क्यारेय श्रीलक्ष्मीज्ञनां चरणोनी उपासना करी नथी तेमने तो आनुं दर्शन पक्षा न थई शके.
(१८) तेथी हुं तमारी आ साध्वी पुत्रीनो अवश्य स्वीकार करीश; पक्षा एक शरत साथे, के ज्यां सुधी तेने संतान नहीं थाय त्यां सुधी ज हुं गृहस्थ-धर्म अनुसार तेनी साथे रहीश अने त्यारपछी भगवाने बतावेला संन्यासप्रधान, हिंसारहित शम-दम वगेरे धर्माने ज वधु महात्म आपीश. (१९) जेमनाथी आ विलक्षण जगतनी उत्पत्ति थई छे, जेमनामां अे लीन थई जाय छे अने जेमना आश्रये अे स्थित छे ते प्रजापतिओना पक्षा पति ऐवा भगवान श्रीअनंत ज मने तो सौथी अधिक मान्य छे. (२०)

श्रीमैत्रेयज्ञ कहे छे - प्रचंड धनुर्धारी विद्वरज्ञ!
कर्दमज्ञ इक्त आट्लुं ज कही शक्या; पछी तेओ दृष्ट्यमां भगवान कमलनालनुं ध्यान धरता धरता मौन थई गया.
ते समये तेमना मंद स्मितपुक्त मुखकमणे ज्ञेईने देवहूतिनुं चित लोभायुं. (२१) मनुओ ज्ञेयुं के आ संबंधमां महाराजी शतरूपा अने राजकुमारीनी स्पष्ट संमति छे, तेथी तेमणे अनेक गुणोथी संपन्न कर्दमज्ञने तेमना ज जेवी गुणवती कन्यानुं प्रसन्नतापूर्वक दान करी दीधुं. (२२) महाराजी शतरूपाए पक्षा पुत्री अने ज्ञाईने धक्षा प्रेमपूर्वक धक्षांबधां कीमती वस्त्रो, आभूषणो अने गृहस्थीने उपयोगी वासङ्ग वगेरे दहेजमां आधां. (२३) आ प्रमाणे सुयोग्य वरने पोतानी पुत्री आपीने महाराज मनु निश्चिन्त थई गया.
प्रस्थानवेणाए तेनो वियोग नहीं सही शक्वाने कारणो तेमणे उत्कंठावश विक्षणचित्तना थईने तेने छाती सरसी चांपी अने 'बेटी, बेटी!' कहीने रडवा लाग्या. तेमनी आंभोमांथी आंसुओनी वर्षा थई अने तेनाथी तेमणे देवहूतिना माथाना बधा वाण भीजवी दीधा. (२४-२५) पछी ते मुनिश्रेष्ठ कर्दमज्ञने पूछीने, तेमनी आज्ञा लईने, राज्ञीनी साथे रथ पर सवार थया अने पोताना सेवको सहित, ऋषिकुण वडे सेवायेली सरस्वती नदीना बंने डिनाराओं परना मुनिओना आश्रमोनुं सौंदर्य निहाणतां-निहाणतां पोतानी राजधानीमां प्रस्थान करी गया. (२६-२७)

ज्यारे ब्रह्मावर्तनी प्रजाने अे समाचार मण्या के तेमना स्वामी आवी रक्षा छे त्यारे ते अत्यंत आनंदित थईने सुति, गीतो अने वाद्यवादन साथे तेमनुं स्वागत करवा माटे ब्रह्मावर्तनी राजधानीमांथी बहार आवी. (२८) बधा प्रकारनी संपत्तिओथी पुक्त बहिष्मती नगरी मनुनी राजधानी हती, के ज्यां पृथ्वीने रसातलमांथी लई आव्या

१. प्रा. पा. - वरिष्ये । २. प्राचीन प्रतमां 'मैत्रेय उवाच' नथी. ३. प्रा. पा. - वृणवन्नृप आबलां । ४. प्रा. पा. - पारिषद्यं महापनम् । ५. प्रा. पा. - पिता । ६. प्रा. पा. - आसिञ्चनिव चात्मेति नेत्रोऽ ।

कुशः^१ काशास्त एवासन् शश्वद्वितवर्यसः ।
ऋषयो यैः पराभाव्य यज्ञान् यज्ञमीजिरे ॥ ३० ॥

कुशकाशमयं बहिरास्तीर्थं भगवान्मनुः ।
अयज्ञद्यज्ञपुरुषं लब्धा स्थानं यतो भुवम्^२ ॥ ३१ ॥

बहिष्मतीं नाम विभुर्यां निर्विश्य समावसत् ।
तस्यां प्रविष्टो भवनं तापत्रयविनाशनम् ॥ ३२ ॥

सभार्थः सप्रज्ञः कामान् बुभुजेऽन्याविरोधतः ।
सज्जीयमानसत्कीर्तिः सखीभिः सुरगायडैः ।
प्रत्यूषेष्वनुभद्रेन हृषा शृण्वन् हरेः कथाः ॥ ३३ ॥

निष्णातं योगमायासु मुनिं^३ स्वायभ्युवं मनुम्^४ ।
यदाभ्रंशयितुं भोगा न शेकुर्भगवत्परम् ॥ ३४ ॥

अयातयामास्तस्यासन् यामाः स्वान्तरयापनाः ।
शृण्वतो ध्यायतो विष्णोः कुर्वतो भ्रुवतः कथाः ॥ ३५ ॥

स एवं स्वान्तरं निन्ये युगानामेकसमतिभ् ।
वासुदेवप्रसज्जेन परिभूतगतित्रयः ॥ ३६ ॥

शारीरा मानसा दिव्या वैयासे ये च मानुषाः ।
भौतिकाश्च कथं क्लेशा बाधन्ते हरिसंश्रयम् ॥ ३७ ॥

यः पृष्ठो मुनिभिः प्राह धर्माश्रानाविधाञ्छुभान् ।
नृषां वर्णाश्रमाणां च सर्वभूतहितः सदा ॥ ३८ ॥

ऐतत्ता आदिराजस्य मनोश्चरितमङ्गुतम् ।
वर्णितं वर्णनीयस्य तदपत्योदयं शृणु ॥ ३९ ॥

पद्धी शरीर कंपावती वभते श्रीवराह भगवाननां रुपांटां
भरी पड्यां हतां. (२८) ते रुपांटां ज निरंतर हर्यांभर्यां
रहेनार कुश अने काश थयां, के जेमना वडे मुनिओं यज्ञमां
विघ्न नाभनारा देत्योनो तिरस्कार करीने, यज्ञो वडे भगवान
यज्ञपुरुषनी आराधना करी छे. (३०) महाराज मनुओ पश
श्रीवराह भगवान द्वारा भूमित्रपी निवासस्थान प्राप्त थवाथी
आ ज स्थानमां कुश अने काशनी बहिर्द (यटाई) बिधावीने
श्रीयज्ञ भगवाननी पूजा करी हती. (३१)

जे बहिष्मती पुरीमां मनु निवास करता हता, तेमां
पहोंचीने तेमझे पोताना त्रिताप-नाशक भवनमां प्रवेश कर्या.
(३२) त्यां पोतानी पत्नी अने पोतानां संतानो संहित तेओं
धर्म, अर्थ अने मोक्षने अनुदृग्ण भोगो भोगववा लाभ्या.
म्रातःकाण थतां पोतानी पत्नीओ समेत गंधर्वां तेमनुं
गुणगान करता हता; परंतु मनु तेमां आसक्त न थतां
प्रेमपूर्ण हृदयथी श्रीहरिनी कथाओं ज सांबण्या करता हता.
(३३) तेओं ईच्छानुसार भोगोनुं निर्माण करवामां कुशण
हता, परंतु मननशील अने भगवत्परायणा होवाने कारणे
भोगो तेमने लेशमात्र पक्ष विचलित करी शक्ता न हता.
(३४) भगवान विष्णुनी कथाओंनुं श्रवण, ध्यान, रथना
अने निरुपण करता रहेता होवाने कारणे, मन्वंतरने व्यतीत
करनारी तेमनी क्षणों क्यारेय वर्थं जती न हती. (३५).आ
प्रमाणे पोतानी जाग्रत वगेरे त्रज्जे अवस्थाओं अथवा
(सत्य वगेरे) त्रज्जे गुणोंने अभिभूत करीने तेमणे भगवान
वासुदेवना कथाप्रसंगमां पोताना मन्वंतरना ईकोतेर चतुर्थुग
पूरा करी दीधा. (३६) व्याससुत विद्वर्ज! जे मनुष्य
श्रीहरिने आश्रित रहे छे तेने शारीरिक, मानसिक, दैविक,
मानुषिक अथवा भौतिक दुःखों केवी रीते कर पहोंचाडी शके?
(३७) मनु निरंतर समस्त प्राणीओना छितमां रत रहेता
हता. मुनिओना पूछवाथी तेमझे मनुष्योना तथा समस्त
वर्णां अने आश्रमोना अनेकविध मंगलमय धर्मानुं पक्ष
वर्णन कर्युं (जे मनुसंहिता-इपे अत्यारे पक्ष (उपलब्ध छे)).
(३८)

जगतना सर्वप्रथम सप्राट मनु महाराज वास्तवमां
कीर्तने योग्य हता. आ में तेमना अद्भुत चरित्रनुं वर्णन
कर्युं. हवे, तेमनी पुत्री देवहूतिनो प्रभाव सांबणो. (३९)

—★—

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां तृतीयस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रीजो स्कन्ध-अंतर्गत बावीसमो अध्याय समाप्त.

—★—

१. मा. पा. - कुशकाशास्त । २. मा. पा. - भुवः । ३. मा. पा. - मनु । ४. मा. पा. - मुनिम् ।

त्रेवीसमो अध्याय

कर्दम अने देवहूतिनो विषार

मैत्रेय उवाच

पितृभ्यां प्रस्थिते साध्वी पतिभिजितकोविदा ।
नित्यं पर्यचरत्वीत्या भवानीव भवं प्रभुम् ॥ १ ॥

विश्रम्भेषात्मशौचेन गौरवेषा दमेन च ।
शुश्रूषया सौहेन वाचा मधुरया च^१ भोः ॥ २ ॥

विसुज्य कामं दम्भं च द्वेषं लोभमधं मद्भ् ।
अप्रमत्तोधता नित्यं तेज्यांसमतोषयत् ॥ ३ ॥

स वै देवर्षिवर्यस्तां मानवीं समनुग्रहताम् ।
देवाद् गरीयसः^२ पत्युराशासानां महाशिषः ॥ ४ ॥

कालेन भूयसा क्षामां कर्षितां ग्रत्यर्थ्यया ।
प्रेमगद्गदया वाचा पीडितः कृपयाऽप्रवीत् ॥ ५ ॥

कर्दम उवाच

तुष्टोऽहमध्य तव मानवि मानदायाः
शुश्रूषया परमया परया च भक्त्या ।
यो देहिनामयमतीव सुहस्त्वदेहो
नावेक्षितः समुचितः क्षपितुं मदर्थे ॥ ६ ॥

ये मे स्वधर्मनिरतस्य तपःसमाधि-
विद्यात्मयोगविजिता भगवत्प्रसादाः ।
तानेव ते मदनुसेवनयाऽवरुद्धान्
दृष्टिं प्रपश्य वितराभ्यभयानशोकान् ॥ ७ ॥

अन्ये पुनर्भगवतो भूय उद्दिजृभम-
विभ्रंशितार्थरचनाः किमुरुकमस्य ।
सिद्धासि भुद्भूत्वं विभवात्तिज्ञधर्मदोहान्^३
दिव्यात्मरैर्दुरधिगामृपविकियाभिः ॥ ८ ॥

अेवं भूवाणमबलाभिलयोगमाया-
विद्याविचक्षणमवेक्ष्य गताधिरासीत् ।
सम्प्रश्रयप्रश्रयविलक्ष्य
त्रीडावलोकविलसद्विताननाऽऽह ॥ ९ ॥

श्रीमैत्रेयज्ञामे कहुं - हे विदुरज्ञ! माता-पिताना प्रस्थान करी गया पछी, पतिना अभिप्रायने समझ लेवामां कुशण, साध्वी देवहूति कर्दमज्ञनी दररोज्ज प्रेमपूर्वक सेवा करवा लागी; बराबर ऐवी ज रीते के जेम श्रीपार्वतीज्ञ भगवान शंकरनी सेवा करे छे. (१) तेषो काम-वासना, दंभ, द्वेष, लोभ, पाप अने मदनो त्याग करीने, खूब सावधानी अने लगनथी सेवामां तत्पर रहीने विश्वास, पवित्रता, गौरव, संयम, शुश्रूषा, प्रेम, मधुर वाङ्मी वगेरे गुणो वडे पोताना परम तेजस्वी पतिदेवने संतुष्ट करी दीपा. (२-३) देवहूति समज्ञती हती के मारा पतिदेव दैव करतां पक्षा उत्तम छे, तेथी ते तेमनी पासेथी मोटी-मोटी आशाओ राखीने तेमनी सेवामां रत रहेती हती. आ प्रमाणे घण्टा दिवसो सुधी पोतानु अनुवर्तन करनारी ते मनु-पुत्रीने प्रत वगेरेनु पालन करवाने लीघे दुर्बल थयेली जोईने देवर्षिश्रेष्ठ कर्दमज्ञने करुणावश थोडोक झेद थयो अने तेमषे ते (देवहूति)ने प्रेम-गद्गद वाणीमां कहुं. (४-५)

६ (कर्दमज्ञ बोल्या - हे मनुसुता! ते मारो घण्टो आदर कर्यो छे. हुं तारी उत्तम सेवा अने परम भक्तिथी खूब ज संतुष्ट छुं. बधां ज शरीरधारीओने पोतानु शरीर घण्टुं प्रिय अने आदरनी वस्तु होय छे, पक्षा ते मारी सेवा आगण तेना क्षीण थवानी पक्षा कोई परवा करी नथी. (६) तेथी पोताना धर्मनु पालन करता रहेवाथी मने तप, समाधि, उपासना अने योग थकी भयमुक्त अने शोकरहित भगवत्प्रसाद-स्वरूप जे विभूतिओ प्राप्त थई छे तेना पर (ते करेली) मारी सेवाना प्रभावे हवे तारो पक्षा अविकार थई गयो छे. हुं तने दिव्यदृष्टि आपुं छुं, तेना वडे तुं तेमने जो. (७) उरुकम भगवाननी भुकुटि वांकी थतां ज प्राप्तिक भोगो नष्ट थई जाय छे. ऐवा भोगोनी शुद्धिमत? पातिप्रतधर्मना प्रभावथी तुं सिद्ध बनी चूकी छे. तेथी हुं तने ऐवा दिव्य भोग आपुं छुं जे क्यारेय नष्ट थतां नथी अने शोकरहित छे. ते भोग विकारयुक्त मनुष्योने राजा होय तो पक्षा प्राप्त थई शक्ता नथी, ऐवा दिव्य वैज्ञाने तुं भोगव. (८)

कर्दमज्ञना आ प्रमाणे कहेवाथी पोताना पतिदेवने संपूर्ण योगमाया अने विद्याओमां कुशण आणीने देवहूतिनी सधणी चिंता दूर थई गई. तेनु मुख कंठिक संकोचभरी दृष्टिथी अने मधुर स्मितधी भीली उहचुं अने ते विनय अने प्रेमपूर्वक गद्गद वाणीमां आ प्रमाणे कहेवा लागी. (९)

१. प्रा. पा. - तथा । २. प्रा. पा. - दृष्टितां गतीपस्ती । ३. प्रा. पा. - निष्वर्त्मदौ ।

દેવહૂતિરુવાચ

રાદ્બ બત^૧ દ્વિજવૃષેતદમોઘયોગ-
માયાધિપે ત્વયિ વિભો તદવૈમિ ભર્તઃ ।
યસ્તેઽભ્યધાયિ સમયઃ સકૃદજસક્રો
ભૂયાદ् ગરીયસિ ગુણઃ ^૨પ્રસવઃ સતીનામ् ॥ ૧૦ ॥

તત્ત્રેતિકૃત્યમુપશિક્ષ યથોપદેશં
યેનૈષ મે કર્શિતોડતિરિરંસયાડક્તમા ।
સિદ્ધ્યેત તે કૃતમનોભવધર્ષિતાયા
દીનસ્તદીશ ભવનં સદ્દશં વિચક્ષ્ય ॥ ૧૧ ॥

મૈત્રેય ઉવાચ

પ્રિયાઃ પ્રિયમન્દ્વિશ્છન્કર્દમો યોગમાસ્થિતઃ ।
વિમાનં કામગં ક્ષતસ્તર્યવાવિરચીકરત् ॥ ૧૨ ॥

સર્વકામદુંદિવ્યં સર્વરત્નસમન્વિતમ् ।
સર્વજ્યુપચયોદર્ક મણિસ્તમ્ભૈરૂપસ્કૃતમ् ॥ ૧૩ ॥

દિવ્યોપકરણોપેતં સર્વકાલસુખાવહમ् ।
પહૃકાલિઃ પતાકાલિર્વિચિત્રાલિરલક્ષ્મુકૃતમ् ॥ ૧૪ ॥

સાંજિભર્વિચિત્રમાલ્યાલિમંજુશિજત્યડુધ્રિલિઃ^૩ ।
દુફુલક્ષૌમકૌશૈયૈનાનાવસ્ત્રેર્વિરાજિતમ् ॥ ૧૫ ॥

ઉપર્યુપરિ વિન્યસ્તનિલયેષુ પૃથક્ પૃથક્ ।
ક્ષિપ્તૈઃ કશિપુલિઃ કાન્તં પર્યડુક્વ્યજનાસનૈઃ ॥ ૧૬ ॥

તત્ત્રતત્ત્ર વિનિક્ષિમનાનાશિલ્પોપશોભિતમ् ।
મહામરકતસ્થલ્યા જુદું વિદુમવેદિલિઃ ॥ ૧૭ ॥

દ્વાઃ સુર્ય વિદુમદેહલ્યા ભાતં વજકપાટવત् ।
શિખરેષ્યિન્દ્રનીલેષુ હેમકુમ્ભૈરધિશ્રિતમ् ॥ ૧૮ ॥

દેવહૂતિએ કહું – હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! હે સ્વામી! એ
તો આપના વિશે સિદ્ધ જ છે કે ક્યારેય નિષ્ફળ નહીં
થનારી યોગશક્તિ અને ત્રિગુણમયી માયા પર અધિકાર
રાખનારા તમને આ બધાં ઐશ્વર્યો મળેલાં છે. તે વાતને
હું પણ જાણું છું. પરંતુ પ્રભુ! તમે લગ્ન વખતે જે પ્રતિજ્ઞા
કરી હતી કે ‘ગર્ભાધાન થતાં સુધી હું તારી સાથે ગૃહસ્થ-
સુખનો ઉપલોગ કરીશ’, તેની હવે પૂર્તિ થવી જોઈએ;
કારણ કે શ્રેષ્ઠ પતિ દ્વારા સંતાનપ્રાપ્તિ થવી એ પતિપ્રતા
ઓ માટે મહાન લાભ છે. (૧૦) આ માટે શાશ્વત અનુસાર
જે કર્તવ્ય હોય તેનો તમે ઉપદેશ આપો અને ઉબટન,
ગંધ, ભોજન વગેરે ઉપયોગી સામગ્રીઓની પણ વ્યવસ્થા
કરો, કે જેથી સંતતિની હંચાથી અત્યંત દીન-દુર્બળ થયેલું
મારું આ શરીર તમારા અંગ-સંગને યોગ્ય થઈ જાય; કારણ
કે મારા હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયેલી હંચાથી હું પીડિત થઈ
રહી છું. તેથી સ્વામી! મારી આ હંચા પૂર્ણ કરો અને
આ કાર્ય માટે એક યોગ્ય ભવન તૈયાર થઈ જાય એનો
પણ વિચાર કરો. (૧૧)

શ્રીમૈત્રેયજી કહે છે – હે વિદુરજી! કર્દમ મુનિએ
પોતાની પ્રિયાની હંચા પૂરી કરવા માટે તે જ સમયે
યોગના પ્રભાવથી એક વિમાન રચ્યું, જે હંચાનુસાર સર્વત્ર
જઈ શક્તું હતું.^{*} (૧૨) આ વિમાન બધા પ્રકારનાં હિએ
ભોગ-સુખો પ્રદાન કરનારું, અત્યંત સુંદર, સર્વ પ્રકારનાં
રલોથી યુક્ત, બધી સંપત્તિઓની ઉત્તોતર વૃદ્ધિથી સંપન્ન
તથા મણિમય સંલબો વડે સુશોભિત હતું. (૧૩) તે બધી
જ ઋતુઓમાં સુખદાયક હતું અને તેમાં જ્યાં ને ત્યાં બધા
પ્રકારની દિવ્ય સામગ્રીઓ રાખેલી હતી તથા તેને ચિત્ર-
વિચિત્ર રેશમી ધજા-પતાકાથી ખૂબ સજાવવામાં આવ્યું હતું.
(૧૪) જેમના પર ભમરા મધુર ગુંજારવ કરી રહ્યા હતા
એવાં રંગબેરંગી પુષ્પોની માળાઓથી તથા અનેકવિધ
સૂતરાઉ અને રેશમી વખોથી તે અત્યંત શોભાયમાન થઈ
રહ્યું હતું. (૧૫) એકના ઉપર એક (એ રીતે) બનાવાયેલા
ઓરડાઓમાં અલગ-અલગ મૂકેલી શાય્યાઓ, પલંગ, પંખા
અને આસનોને કારણે તે ધજાં જ સુંદર જણાતું હતું. (૧૬)
બધી બાજુ દીવાલોમાં કરેલી શિલ્પરચનાથી તેની શોભા
અપૂર્વ બની રહી હતી. એમાં પણાની ફરસ (બનાવેલી)
હતી અને બેસવા માટે મુંગાની વેદીઓ (બેઠકો) બનાવવામાં
આવી હતી. (૧૭) તેલીઓ પણ મુંગાની જ (બનાવેલી)
હતી. તેના દરવાજાઓમાં હીરાનાં કમાડ હતાં તથા

૧. પ્રા. પા. – તત્વ । ૨. પ્રા. પા. – પ્રભવ: । ૩. પ્રા. પા. – દીપાલાલિં । ૪. પ્રા. પા. – દ્વાસ્થિવિદું ।

* કર્દમ મુનિનું યોગબળ એટલું પ્રભળ હતું કે સ્વયં ભગવાને પણ તેમની સમલ પ્રગત થવું પડ્યું, તો પછી વિમાન વગેરે પદાર્થોનું
પ્રસ્તુત થવું કઈ મોટી વાત છે?

यक्षुष्मत्पचरागा श्रूयैर्वज्जितिषु निर्भितैः ।
जुष्टं विचित्रवैतानैर्महार्हेषु मतोरण्डैः ॥ १८ ॥

हंसपारावतप्रातैस्तत्र तत्र निकृजितम् ।
कृत्रिमान् मन्यमानैः^२ स्वानधिरुद्धाधिरुद्धय ॥ २० ॥

विहारस्थानविश्रामसंवेशप्राङ्गणाञ्जितैः ।
यथोपज्ञोषं रथितैर्विस्मापनभिवात्मनः ॥ २१ ॥

ईदृगुह्यं तत्पश्यन्तीं नातिप्रीतेन चेतसा ।
सर्वभूताशयाऽभिज्ञः प्रावोचत्कर्दमः^३ स्वयम् ॥ २२ ॥

निमज्ज्यास्मिन् कृदे भीरु विमानभिद्मारुह ।
ईदं शुक्लकृतं तीर्थमाशिषां यापकं^४ नृष्णाम् ॥ २३ ॥

सा तत्पर्तुः समादाय वचः कुलवयेक्षणा ।
सरज्जं बिभ्रती वासो वेष्टीभूतांश्च मूर्धज्ञान् ॥ २४ ॥

अजं च मलपङ्केन सञ्छन्नं शब्दस्तनम् ।
आविवेश सरस्वत्याः सरः शिवजलाशयम् ॥ २५ ॥

सान्तः सरसि वेशमस्थाः शतानि दश कन्यकाः ।
सर्वाः उिशोरवयसो ददर्शोत्पलगन्धयः ॥ २६ ॥

तां देख्या सहस्रोत्थाय प्रोचुः प्राञ्जलयः लियः ।
वयं कर्मकरीस्तुत्यं शाधि नः करवाम किम् ॥ २७ ॥

सानेन तां महार्हेण स्नापयित्वा मनस्विनीम् ।
दुर्कुले निर्भले नूत्ने^५ ददुरस्यै च मानदाः^६ ॥ २८ ॥

भूषणानि पराधर्यानि वरीयांसि धुमन्ति च ।
अत्रं सर्वगुणोपेतं पानं चैवामृतासवम् ॥ २९ ॥

अथादर्शं स्वमात्मानं खण्विषां विरजाभ्यरम् ।
विरजं कृतस्वस्त्ययनं कन्याभिर्बहुमानितम् ॥ ३० ॥

इन्द्रनीलभणिनां शिखरो पर सोनाना कणश मूडेला हता।
(१८) तेनी हीरानी दीवालोमां श्रेष्ठ लाल (रलो) जडेलां हतां, के जे अवां जडाई आवतां हतां के जडो ते विमाननी आंख छोय तथा तेने रंगबेरंगी चंद्रवा अने कीमती सोनेरी तोरणोथी सजाववामां आव्यु हतुं। (१९) ते विमानमां ज्यां ने त्यां कृत्रिम हंस, क्षूतर वगेरे पक्षीओ बनाववामां आव्या हतां, के जे बिलकुल सज्जव जेवां जडातां हतां; तेमने पोतानां सजातीय समज्ञने घणाबधा हंसो अने क्षूतरो तेमनी पासे बेसी-बेसीने पोतानी बोली बोलतां हतां। (२०) तेमां सुविधा अनुसार कीडास्थण, शयनगृह, बेठको, आंगणुं, योक वगेरे बनाववामां आव्या हतां – जे बधाने कारणो ते विमान स्वयं कर्दमज्ञने पश्च आश्र्ययक्ति करी रह्युं हतुं। (२१)

आवा सुंदर भवनने पश्च ज्यारे देवहूतिए अतिप्रसन्न-चिते ज्ञेयुं नहीं त्यारे बधाना आंतरिक भावने पारभी लेनारा कर्दमज्ञने पोते ज कह्युं – (२२) ‘हे भीरु! तुं आ बिंदुसरोवरमां स्नान करीने विमान पर चढी जा. आ विष्णु भगवाने रथेलुं तीर्थ छे, मनुष्योने बधी ज कमनाओनी तृप्ति करावनारुं छे.’ (२३)

• कमललोचना देवहूतिए पोताना पतिनी वात मानी लीधी अने सरस्वतीना पवित्र जग्धाथी भरेला ते सरोवरमां प्रवेश कर्या. ते समये तेषो घणी मेली साडी पहेरेली हती, तेना माथाना वाणी जटा बनी गर्द उठी हती, शरीर पर मेल जामी गयो हतो तथा वक्षःस्थण कान्तिहीन थर्द गर्युं हतुं। (२४-२५) सरोवरनी वच्ये ढुबकी मारवाथी तेषो एक आश्र्य उपजावनारुं दश्य ज्ञेयुं. के तेमां एक महेलमां एक हजार कन्याओ जोઈ, ते बधी उिशोर-अवस्थानी हती अने तेमनां शरीरोमांधी कमणीनी गंध आवती हती। (२६) देवहूतिने ज्ञेतां ज ते बधी ऊओ एकदम ऊबी थर्द गर्द अने हाथ जोडीने कहेवा लागी – ‘अमे तमारी दासीओ छीअे; अमने आज्ञा आपो, अमे तमारी शी सेवा करीअे?’ (२७)

विदुरज्ञ! त्यारे स्वामिनी (मालकडा)ने सभ्मान आपनारी ते रमणीओं अंगमित्रित जग्धी मनस्विनी देवहूतिने स्नान कराव्युं तथा तेने जे नवां अने निर्भल वस्त्रो पहेरवा आप्यां। (२८) पछी तेमषो घणां मूल्यवान, घणां सुंदर अने तेजोमय आभूषणो, सर्वगुणसंपन्न भोजन अने पीवा माटे अमृततुल्य आसव प्रस्तुत कर्यां। (२९) हवे, देवहूतिए दर्पणामां पोतानुं प्रतिबिंब ज्ञेयुं तो तेने खबर पडी के ते जात-जातनां

१. प्रा. पा. – विकू० । २. प्रा. पा. – सविमानांश्च समन्नादधिरुद्ध । ३. प्रा. पा. – ईत्यं गृहं तस्य पश्यन्तिप्रीतेन । ४. प्रा. पा. – प्रोवाच कर्दमः । ५. प्रा. पा. – यद्वेन्नू० । ६. प्रा. पा. – जूते । ७. प्रा. पा. – मानिताः ।

સ્નાતં કૃતશિરઃસ્નાનં સર્વાભરણભૂષિતમ् ।
નિષ્કગ્રીવં વલયિનં કુજત્કાચ્યનનૂપુરમ् ॥ ૩૧ ॥

શ્રોણ્યોરધ્યસ્તયા કાગચ્યા કાગચ્યન્યા બહુરતયા ।
હારેણ ચ મહાર્હેણ રૂચકેન ચ ભૂષિતમ् ॥ ૩૨ ॥

સુદ્ધા^૧ સુભૂવા શલક્ષણસ્નિધાપાજેન ચક્ષુષા ।
પદ્મકોશસ્પૃથા નીલૈરલકૈશ લસન્મુખમ् ॥ ૩૩ ॥

યદા સસ્માર ઋષભમૃધીણાં દયિતં પતિમ् ।
તત્ત્વચાસ્તે^૨ સહલીભિર્યત્ત્રાસ્તે સપ્રજ્ઞાપતિઃ ॥ ૩૪ ॥

ભર્તુઃ પુરસ્તાદાત્માનં લીસહલવૃત્તં તદા ।
નિશાભ્ય તથોગગતિં સંશયં પ્રત્યપદ્ધત ॥ ૩૫ ॥

સ તાં કૃતમલસ્નાનાં વિભ્રાજન્તીમપૂર્વવત् ।
આત્મનોભિભ્રતીં રૂપં સંવીતરુચિરસ્તનીમ् ॥ ૩૬ ॥

વિદ્યાધરીસહલેણ સેવ્યમાનાં સુવાસસમ् ।
જાતભાવો વિમાનં તદારોહયદમિત્રહન् ॥ ૩૭ ॥

તસ્મિન્નલુમમહિમા પ્રિયયાનુરક્તો
વિદ્યાધરીભિરૂપચીર્ણવપુર્વિમાને ।
બલ્લાજ ઉત્કચ્છુમુદ્ગણવાનપીચ્ય^૩-
સ્તારાભિરાવૃત ઈવોદુપતિનભઃસ્થઃ ॥ ૩૮ ॥

તેનાષ્ટલોકપવિહારકુલાચલેન્દ્ર-
દ્રોણીષ્વનજસભમારુતસૌભગાસુ^૪ ।
સિદ્ધેનુંતો દ્યુધુનિપાતશિવસ્વનાસુ
રેમે ચિરં ધનદવલ્લલનાવરૂથી ॥ ૩૯ ॥

સુગંધિત કૂલોના હારોથી વિભૂષિત છે, સ્વચ્છ વલો ધારણ કરેલાં છે, તેનું શરીર પણ નિર્મળ અને કાન્તિમાન થઈ ગયું છે તથા તે કન્યાઓએ ઘણા આદરપૂર્વક તેનો માંગલિક શુંગાર કરેલો છે. (૩૦) તેને માથા-સહિત અભ્યંગ-સ્નાન કરાવવામાં આવ્યું છે, જ્ઞાન કરાવ્યા પછી અંગે-અંગમાં બધા પ્રકારનાં આભૂષણો સજાવવામાં આવ્યાં છે તથા તેના ગળામાં કીમતી હાર, હાથોમાં કંકણ અને પગોમાં છમાં છમ કરતાં સોનાનાં જાંગર શોભી રહ્યાં છે. (૩૧) કમરમાં પહેરેલી સોનાની રલજાળિત કટિમેખલાથી, કીમતી મણિઓના હારથી અને અંગે-અંગમાં લગાડેલા કુંકુમ વગેરે મંગળ દ્વયોથી તેની શોભા અપૂર્વ બની રહી છે. (૩૨) તેનું મુખ સુંદર દંતપંક્તિ, મનોહર ભવાં, કમળકળી સાથે સ્પર્ધા કરનારાં પ્રેમકટાક્ષમય નેત્રો અને શ્યામ કેશાવલીથી ઘણું જ સુંદર જણાઈ આવે છે. (૩૩) વિદુરજ! જ્યારે દેવહૂતિએ પોતાના પ્રિય પતિદેવનું સ્મરણ કર્યું ત્યારે તેણે પોતાને સહેલીઓની સાથે ત્યાં જ ઉપસ્થિત જોઈ, કે જ્યાં પ્રજ્ઞાપતિ કર્દમજ્જ વિરાજમાન હતા. (૩૪) તે સમયે પોતાને સહસ લીઓ સાથે પોતાના પ્રાણનાથની સામે (ઉપસ્થિત) જોઈને અને તેને તેમના પોગળો પ્રભાવ સમજુને દેવહૂતિને ઘણું આશ્રય થયું. (૩૫)

હે શત્રુવિજયી વિદુર! જ્યારે કર્દમજ્જએ જોયું કે દેવહૂતિનું શરીર સ્નાન કરવાથી અત્યંત નિર્મળ થઈ ગયું છે; અને લગ્નકાળ પહેલાં તેનું જેવું રૂપ હતું તે જ રૂપ પામીને તે અપૂર્વ શોભાથી સંપન્ન થઈ ગયું છે; તેનું સુંદર વક્ષસ્થળ ચોળીથી ઢંકાયેલું છે; હજારો વિદ્યાધરીઓ તેની સેવામાં રત છે તથા તેના શરીર પર ઉત્તમોત્તમ વલો શોભી રહ્યાં છે ત્યારે તેમણે તેને ખૂબ પ્રેમપૂર્વક વિમાન પર ચઢાવી. (૩૬-૩૭) તે સમયે પોતાની પ્રિયા પ્રત્યે અનુરક્ત થવા છતાં પણ કર્દમજ્જનો મહિમા (મન-ઈન્દ્રિયો પરનું પ્રભુત્વ) ઓછો થયો નહીં. વિદ્યાધરીઓ તેમના શરીરની સેવા કરી રહી હતી. ખીલેલાં કુમુદનાં પુષ્પોથી શુંગાર કરીને અત્યંત સુંદર બનેલા તેઓ વિમાન પર એવા શોભી રહ્યા હતા કે જ્ઞાનો આકાશમાં તારાઓથી ધેરાયેલા ચંદ્રદેવ વિરાજમાન હોય. (૩૮) તે વિમાન પર નિવાસ કરીને તેમણે દીર્ઘકાળ સુધી કુબેરજની જેમ મેરુ પર્વતની ઘાટીઓમાં વિહાર કર્યો. તે ઘાટીઓ આઠે લોકપાલોની વિહારભૂમિ છે; તેમાં કામદેવને સંવર્ધિત કરનારો શીતળ, મંદ, સુગંધિત વાયુ વહીને તેમની સુંદર શોભાનો વિસ્તાર કરે છે તથા સ્વર્ગલોકમાંથી શ્રીગંગાજના પડવાનો મંગળમય ધ્વનિ નિરંતર ગુંજતો રહે છે. તે સમયે પણ દિવ્ય

૧. મા. પા. - સુભૂવા સુદ્ધા । ૨. મા. પા. - ચાસ્તિ તત: લીં । ૩. મા. પા. - ઊવાન્પરાર્થો । ૪. મા. પા. - વ્સોરભાસુ ।

वैश्रभके सुरसने नन्दने पुष्पभद्रके ।
मानसे चैत्ररथे य स रेमे रामया रतः ॥ ४० ॥

भ्राजिष्ठुना विमानेन कामगेन महीयसा ।
वैमानिकानत्यशेत चरेल्लोकंन् यथाऽनिलः ॥ ४१ ॥

कुं दुरापादनं तेषां पुंसामुद्दामयेतसाम् । ६
यैराश्रितस्तीर्थपदश्चरणो व्यसनात्ययः ॥ ४२ ॥

प्रेक्षयित्वा भुवो गोलं पत्न्यै यावान् स्वसंस्थया ।
ब्रह्मशर्यं महायोगी स्वाश्रमाय न्यवर्तत ॥ ४३ ॥

विभज्य नवधाऽऽत्मानं मानवीं सुरतोत्सुकाम् ।
रामां निरमयन् रेमे वर्षपूगान्मुहूर्तवत् ॥ ४४ ॥

तस्मिन् विमान उत्कृष्टां शश्यां रतिकरीं श्रिता ।
न चाबुध्यत तं कालं पत्याऽपीच्येन सज्जता ॥ ४५ ॥

अेवं योगानुभावेन दम्पत्यो रममाणयोः ।
शतं व्यतीयुः शरदः^१ कामलालसयोर्मनाक् ॥ ४६ ॥

तस्यामाधारेतस्तां^२ भावयत्रात्मनाऽऽत्मवित् ।
नोधा^३ विधाय दुपं स्वं सर्वसङ्कल्पविद्विभुः ॥ ४७ ॥

अतः सा सुषुवे सधो देवहूतिः स्त्रियः प्रज्ञाः ।
सर्वास्ताश्चारुसर्वाङ्गयो लोहितोत्पलगन्धयः ॥ ४८ ॥

पतिं सा प्रव्रजिष्ठन्तं तदाऽऽलक्ष्योशती सती ।
स्मयमाना विकलवेन हृदयेन विद्युता ॥ ४९ ॥

तिखन्त्यधोभूमिं पदानभमणिश्रिया ।
उवाच ललितां वाचं निरुद्ध्याश्रुकलां शनैः ॥ ५० ॥

विद्याधरीओनो समुदाय तेमनी सेवामां उपस्थित हतो अने
सिद्धो वंदना कर्या करता हता. (४८)

आ प्रमाणे प्राणप्रिया देवहूतिनी साथे तेमणे
वैश्रभक, सुरसन, नन्दन, पुष्पभद्र, चैत्ररथ वगेरे अनेक देव-
उद्धानोमां तथा मानस-सरोवरमां अनुरागपूर्वक विहार
कर्या. (४०) कान्तिमान अने ईश्वानुसार चालनारा ते श्रेष्ठ
विमान पर आरुढ थઈने वायुनी जेम बधा ज लोकोमां
विचरता रहीने कर्दमज्ज विमान-विहारी देवताओं करतां पश्चा
आगण वधी गया. (४१) विद्युतश्च! जेमणे भगवाननां भव-
भय-हारी पवित्र चरणकमणोनो आश्रय लीधो छे ते धीर
पुरुषो माटे भला, कर्द वस्तु के शक्ति हुर्लब छे? (४२)

आ प्रमाणे महायोगी कर्दमज्ज आ सधानुं भूमंडण, के
जे हीप-वर्ष वगेरेनी विलक्षण रथनाने कारणे धूमुं
आश्रयपूर्वी प्रतीत थाय छे ते पोतानी प्रियाने बतावीने
पोताना आश्रममां पाछा आवी गया. (४३) पछी तेमणे
पोतानुं नव इपोमां विभाजन करीने, रतिसुख माटे अत्यंत
उत्सुक मनुकुमारी देवहूतिने आनंदित करता रहीने तेनी
साथे धक्कां वर्षों सुधी विहार कर्या, पश्चा तेमनो आटलो दीर्घ
समय एक मुहूर्त (बे-धडी)नी जेम वीती गयो. (४४) ते
विमानमां रतिसुखने वधारनारी धडी सुंदर शश्यानो आशरो
लઈने पोताना परम इपाणा प्रियतमनी साथे रहेती
देवहूतिने आटलो समय वीत्यानो कशो ज झ्याल न रह्यो.
आ प्रमाणे रममाणा करी रहेलां दंपतीना पोताना योगबणे
सेंकडो वर्षों सुधी विहार करतां रहेवा छतां पश्चा ते काण बहु
थोडा समयनी जेम पसार थयो. (४५) आत्मज्ञानी कर्दमज्ज
बधा प्रकारना संकल्पोने जाणता हता; तेथी देवहूतिने
संतानप्राप्ति माटे उत्सुक जोईने तथा भगवानना आदेशनुं
स्मरण करीने तेमणे पोताना स्वरूपना नव विभाग कर्या तथा
कन्याओनी उत्पत्ति माटे एकाग्रचिते अर्धांगरुपे पोतानी
पत्नीनी भावना करतां-करतां तेना गर्भमां तेज स्थापित कर्यु. (४६)
(४७) तेनाथी देवहूतिने एकसाथे ज नव कन्याओ जन्मी.
(आ पश्चा एक योगनो ज प्रभाव हतो.) ते बधीय सर्वांग-
सुंदर हती अने तेमना शरीरमांथी लाल कमणना जेवी सुगंध
नीकणती हती. (४८)

। ते ज समये शुद्धस्वभावनी सती देवहूतिअे जोयुं
के अगाउनी प्रतिज्ञा मुज्जब तेना पतिदेव संन्यासाश्रम
ग्रहण करीने वनमां जवा ईस्तु छे; तेथी तेषो पोतानां
आंसु रोडीने बाह्य रीते हसतां पश्चा व्याकुण अने हुःभी
हृदये अतिभधुर वाणीमां धीरे धीरे कह्यु. ते समये ते
माथुं नीच्यु नमावीने पोताना नभमणिमंडित चरणकमणथी

१. प्रा. पा. - शरदां । २. प्रा. पा. - देतः स्वं । ३. प्रा. पा. - नवमा ।

દેવહૂતિરુવાચ^૧

સર્વ તત્ત્વગવાન્મહયમુપોવાહ પ્રતિશ્રુતમ् ।
અથાપિ મે પ્રપત્રાયા અભયં દાતુમહર્ષિસિ ॥ ૫૧ ॥

બ્રહ્મન્દુહિતુભ્યં વિમૃદ્ધાઃ પતથઃ સમાઃ ।
કશ્ચિત્સ્યાન્મે વિશોકાય ત્વયિપ્રત્રજિતે વનમ् ॥ ૫૨ ॥

એતાવતાડલં કાલેન વ્યતિકાન્તેન મે પ્રભો ।
ઇન્દ્રિયાર્થપ્રસક્રેન પરિત્યક્તપરાત્મનઃ ॥ ૫૩ ॥

ઇન્દ્રિયાર્થ્યુ સજ્જન્ત્યા પ્રસક્તસ્ત્વયિ મે કૃતઃ ।
અજ્ઞાનન્ત્યા પરં ભાવં તથાપ્યસ્ત્વભયાય મે ॥ ૫૪ ॥

સક્રો યઃ સંસ્તેહેતુરસત્સુ વિહિતોડધિયા ।
સ એવ સાધુષુ કૃતો નિઃસક્ષાય કલ્પતે ॥ ૫૫ ॥

નેહ યત્કર્મ ધર્માય ન વિરાગાય કલ્પતે ।
ન તીર્થપદસેવાયૈ જીવન્ત્રપિ મૃતો હિ સઃ ॥ ૫૬ ॥

સાહું ભગવતો નૂં વળ્ચિતા માયયા દૃઢમ् ।
યત્વાં વિમુક્તિદં પ્રાપ્ય ન મુમુક્ષેય બન્ધનાત् ॥ ૫૭ ॥

ધરતી ખોતરી રહી હતી. (૪૬-૫૦)

દેવહૂતિઅ કહું – હે ભગવન्! તમે જે કંઈ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તે બધી તો પૂર્ણપણે નિભાવી લીધી છે, તેમ છતાં પણ હું તમારી શરણાગત છું, તેથી તમે મને વધુ અભયદાન આપો. (૫૧) હે બ્રહ્મન्! આ કન્યાઓ માટે યોગ્ય વર શોધવા પડશે અને તમારા વનમાં ચાલ્યા ગયા પછી મારા જન્મ-મરણાદ્યી શોકને દૂર કરવા માટે પણ કોઈ તો હોવું જોઈએ ને! (૫૨) હે પ્રભુ! અત્યાર સુધી પરમાત્માથી વિમુખ રહીને મારો જે સમય ઇન્દ્રિયસુખ બોગવવામાં વીત્યો છે તે તો નિરર્થક જ ગયો. (૫૩) તમારા પરમ પ્રભાવને નહીં જાણવાને કારણો જ મેં ઇન્દ્રિયોના વિપર્યોગાં આસક્ત રહીને તમારી સાથે અનુરૂપ કર્યો; તેમ છતાં એ પણ મારા સંસારભયને દૂર કરનારો જ હોવો જોઈએ. (૫૪) અજ્ઞાનને લીધે અસત્પુરુષો સાથે કરેલો સંગ સંસારના બંધનનું કારણ બને છે, તે જ જો સત્પુરુષો સાથે કરવામાં આવે તો અસંગતા પ્રદાન કરે છે. (૫૫) સંસારમાં જે મનુષ્યનાં કર્માથી નથી તો ધર્મનું સંપાદન થતું, નથી તો વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતો અને નથી તો ભગવાનની સેવા પણ સંપન્ન થતી તે મનુષ્ય જીવતો છતાં મડદા સમાન છે. (૫૬) ખરેખર હું ભગવાનની માયાથી ઘણી છેતરાઈ છું, કે તમારા જેવા મુક્તિદાતા પતિને પામીને પણ મેં સંસારના બંધનમાંથી છૂટવાની હિચ્છા ન કરી. (૫૭)

—★—

ઇતિ શ્રીમદ્બ્રાગવતે મહાપુરાણો પારમહંસ્યાં સંહિતાયાં તૃતીયસ્કન્દે કાપિલેયોપાદ્યાને^૨ ત્રયોવિશોડધ્યાય: ॥ ૨૩ ॥

ત્રીજો સ્કન્દ-અંતર્ગત કાપિલેય-ઉપાદ્યાનમાંનો ત્રેવીસમો અધ્યાય સમાપ્ત.

—★—

ચોવીસમો અદ્યાય

શ્રીકપિલદેવજીનો જન્મ

મૈત્રેય ઉવાચ

નિર્વદ્વાદિનીમેવં મનોર્દુહિતરં મુનિઃ ।
દ્વાલુઃ શાલિનીમાહ શુક્લાભિવ્યાહતં સ્મરન् ॥ ૧ ॥

ઋપિરુવાચ

મા ભિદો રાજપુત્રીત્યમાત્માનં પ્રત્યનિન્દિતે ।
ભગવાંસ્તેડક્ષરો ગર્ભમદૂરાત્સમ્પત્યતે ॥ ૨ ॥
ધૃતપ્રતાસિ^૩ ભર્તં તે દમેન^૪ નિયમેન ચ ।
તપોદ્રવિષાદાનૈશ શ્રદ્ધયા ચેશરં ભજ ॥ ૩ ॥

શ્રીમैત્રેયજી કહે છે – ઉત્તમ ગુણોથી સુશોભિત મનુકન્યા દેવહૂતિઅ જ્યારે આવી વૈરાગ્યપુરુત્ત વાતો કહી ત્યારે કૃપાળુ કર્દમ મુનિને ભગવાન વિષ્ણુના કથનનું સ્મરણ થઈ આવ્યું અને તેમણે તેને કહું. (૧)

કર્દમજી બોલ્યા – હે નિર્દોષ રાજકન્યા! તું પોતાના વિષે આ પ્રમાણે ખેદ ના કર; તારા ગર્ભમાં અવિનાશી ભગવાન વિષ્ણુ જલદી પથારશો. (૨) હે પ્રિયા! તે અનેકવિષ પ્રતોનું પાલન કર્યું છે, તેથી તારું કલ્યાણ થશે. હવે તું સંયમ, નિયમ, તપ, દાન વગેરે કરતી રહીને શ્રદ્ધાપૂર્વક ભગવાનની ભક્તિ કર. (૩)

૧. પ્રાચીન પ્રતમાં ‘દેવહૂતિરુવાચ’ મૂળમાં નથી, ટિપ્પણીમાં છે. ૨. પ્રા. પા. – કાપિલોપાઠ. ૩. પ્રા. પા. – જ્યત્રા સુભંડ. ૪. પ્રા. પા. – યમેન।

सत्याऽकराधितः शुक्लो वितन्वन्मामकं यशः ।
छेता ते हृष्यग्रन्थिमौदयो ब्रह्मभावनः ॥ ४ ॥

मैत्रेय उवाच

देवहूत्यपि सन्देशं गौरवेष्टा प्रज्ञापतेः ।
सम्यक् श्रद्धाय पुरुषं कूटस्थमल्लज्जद्गुरुम् ॥ ५ ॥

तस्यां बहुतिथे काले भगवान्मधुसूदनः ।
कर्दमं वीर्यमापत्रो ज्ञेऽग्निरिव दारुणिः ॥ ६ ॥

अवाद्यपंस्तदा व्योम्नि वाहित्राणि घनाधनाः ।
गायन्ति तं^१ स्म गन्धर्वानुत्यन्त्यप्सरसो मुदा ॥ ७ ॥

पेतुः सुमनसो दिव्याः खेचरैरपवर्जिताः ।
प्रसेदुश्च दिशः सर्वा अभ्यांसि च मनांसि च ॥ ८ ॥

तत्कर्दमाश्रमपदं सरस्वत्या परिश्रितम्^२ ।
स्वयम्भूः साकृष्णिभिर्मरीच्यादिभिरभ्ययात् ॥ ९ ॥

भगवन्तं परं ब्रह्म सत्येनांशेन शत्रुहन् ।
तत्प्रसङ्ग्यानविशप्त्यै जातं विद्वान्जः स्वराट् ॥ १० ॥

सभाज्यन् विशुद्धेन चेतसा तच्युक्तिर्घितम् ।
प्रहृष्टमाणैरसुभिः कर्दमं चेदमल्यधात्^३ ॥ ११ ॥

अबोवाच

त्वया मेऽप्यचितिस्तात् कल्पिता निर्वलीकृतः ।
यन्मे सञ्जगृहे वाक्यं भवान्मानद मानयन् ॥ १२ ॥

ऐतावत्येव शुश्रूषा कार्या पितरि पुत्रैः ।
बाढमित्यनुभन्येत गौरवेष्टा गुरोर्वयः ॥ १३ ॥

इमा दुष्ठितरः सत्यं तव वत्स सुमध्यमाः ।
सर्गमेतं प्रभावैः स्वैर्भृहयिष्यन्त्यनेकधारे ॥ १४ ॥

अतस्त्वमृषिमुष्येभ्यो यथाशीलं यथारुचि ।
आत्मजाः परिदेव्यद्य विस्तृणीहि यशो भुवि ॥ १५ ॥

वेदाहमादं पुरुषमवतीर्णं स्वमायया ।
भूतानां शेवधिं देहं बिभ्राणं कपिलं मुने ॥ १६ ॥

आ प्रमाणे आराधना करवाथी श्रीहरितारा गर्भमांथी अवतार लઈने मारो यश वधारशे अने ब्रह्मज्ञाननो उपदेश आपीने तारा हृष्यनी अहंकारमयी ग्रन्थि (गांठ) छेदी नाखशे. (४)

श्रीमैत्रेयज्ञ कहे छे - विद्वरज्ञ! प्रज्ञापति कर्दमना आदेशमां गौरव-भाव छोवाथी देवहूतिए तेना परं पूरो भरोसो राज्यो अने ते निर्विकार, जगद्गुरु भगवान् श्रीपुरुषोत्तमनी आराधना करवा लागी. (५) आ प्रमाणे धर्मो समय वीती गया पछी भगवान् मधुसूदन कर्दमज्ञना वीर्यनो आश्रय लઈने तेना (देवहूतिना) गर्भमांथी, जेम कार्यमांथी अज्ञि प्रगटे तेम प्रगट थया. (६) ते समये आकाशमां वादणो जग वरसावतां, गर्जना करी-करीने वाजं वगाडवा लाज्यां, गंधर्वो गान करवा लाज्या अने आप्सराओ आनंदित थઈने नाचवा लागी. (७) आकाशमांथी देवताओ वरसावेलां दिव्य पुष्पोनी वृष्टि थवा लागी; जधी दिशाओमां आनंद छवाई गयो, जग्नाशयोनुं जग निर्मण थई गयुं अने भधा ज छवोनां मन प्रसन्न थई गयां. (८) ए ज समये कर्दमज्ञना सरस्वती नदीथी वीटणायेला ते आश्रममां भरीचि वगेरे मुनिओनी साथे श्रीब्रह्माज्ञ पधार्या. (९) हे शत्रुदमनकारी विद्वरज्ञ! स्वयंसिद्ध ज्ञानथी संपन्न, अजन्मा ब्रह्माज्ञने ए वातनी खबर पडी गई हती के साक्षात् परब्रह्म भगवान् विष्णु सांख्यशास्त्रानो उपदेश करवा माटे पोताना विशुद्ध सत्यमय अंशथी अवतीर्ण थया छे. (१०)

तेथी, भगवान् जे कार्य करवा ईर्थता हता तेनु तेमणे विशुद्धिते अनुमोदन कर्युं तथा तेनो आदर कर्यो अने पोतानी समस्त ईन्द्रियोथी प्रसन्नता प्रगट करतां कर्दमज्ञने आ प्रमाणे कह्युं. (११)

श्रीब्रह्माज्ञ ए कह्युं - हे प्रिय कर्दम! तमे बीजाओने मान आपनारा छो. तमे मारुं सम्भान करीने मारी आशानुं जे पालन कर्युं छे तेनाथी तमारा वडे निष्कपटभावे मारी पूजा संपन्न थई छे. (१२) पुत्रो ए पोताना पितानी सौथी मोटी सेवा ए ज करवी जोही ए के तेओ 'जेवी आशा' एम कहीने तेमना आदेशनो आदरपूर्वक स्वीकार करे. (१३) हे पुत्र! तमे सत्य छो. तमारी आ सुंदर पुत्रीओ पोताना वंश थकी आ सुष्टिने अनेक प्रकारे वधारशे. (१४) हवे तमे भरीचि वगेरे आ मुनिवरोने, तेमनां स्वभाव-रुचि अनुसार पोतानी पुत्रीओ समर्पित करो अने संसारमां पोतानी सुकीर्ति फेलावो. (१५) हे मुनि! हुं जाणुं हुं के जेओ समस्त प्राणीओना निधि छे, तेमना अभीष्ट मनोरथोने पूरा करनारा छे ते

१. प्रा. पा. - स्म स गन्धर्वा । २. प्रा. पा. - परिश्रुतम् । ३. प्रा. पा. - अभवीत् । ४. प्रा. पा. - ऋणि नेकधा ।

જ્ઞાનવિજ્ઞાનયોગેન કર્મણામુદ્ધરનું જગતાઃ ।
હિરણ્યકેશઃ પદ્માકઃ પદ્મમુદ્રાપદામ્ભુજઃ ॥ ૧૭॥

એષ માનવિ તે ગર્ભ પ્રવિષ્ટઃ કેટભાઈનઃ ।
અવિદ્યાસંશયગ્રન્થિં છિત્ત્વા ગાં વિચરિષ્યતિ ॥ ૧૮॥

અયં સિદ્ધગણાધીશઃ સાઙ્ખ્યાચાર્યેઃ સુસમ્મતઃ ।
લોકે કપિલ ઈત્યાખ્યાં ગન્તા તે કીર્તિવર્ધનઃ ॥ ૧૯॥

મૈત્રેય ઉવાચ

તાવાચાસ્ય જગત્યાદ્ય કુમારૈઃ સહનારદઃ ।
હંસો હંસેન યાનેન ત્રિધામપરમં^૧ યયૌ ॥ ૨૦॥

ગતે શતધૂતૌ^૨ ક્ષતાઃ કર્દમસ્તેન ચોદિતઃ ।
યથોદિતં સ્વદુહિતૃઃ^૩ પ્રાદાદ્વિશ્વસુજાં તતઃ ॥ ૨૧॥

મરીચયે કલાં પ્રાદાદનસૂયામથાત્રયે ।
શ્રદ્ધામજિરસેડયચ્છત્યુલસ્ત્યાય હવિર્ભૂવમ् ॥ ૨૨॥

પુલહાય ગતિં યુક્તાં કંતવે ચ ક્રિયાં સતીમ् ।
ઘ્યાતિં ચ^૪ ભૂગવેદયચ્છદ્વસિષ્ઠાયાપ્યરૂપંતીમ् ॥ ૨૩॥

અથર્વણોડદદાચ્છાન્તિં યયા યજો વિતન્યતે ।
વિપ્રષ્ઠભાનુંકૃતોદ્વાહાનું સદારાનું સમલાલયત् ॥ ૨૪॥

તત્સત્ત્રાષ્ટ્રયઃ ક્ષતાઃ કૃતદારા નિમન્ય તમ् ।
પ્રાતિષ્ઠત્રન્નિમાપત્રાઃ સ્વં સ્વમાશ્રમમણ્ડલમ् ॥ ૨૫॥

સ ચાવતીર્ણિ ત્રિયુગમાજ્ઞાય વિબુધ્યર્થભમ् ।
વિવિક્ત ઉપસક્તય પ્રણામ્ય સમભાષત ॥ ૨૬॥

અહો પાપચ્યમાનાનાં નિરયે સ્વૈરમજ્જલૈઃ ।
કાલેન ભૂયસા નૂનાં પ્રસીદનીહ દેવતાઃ ॥ ૨૭॥

બહુજન્મવિપક્વેન સમ્યગ્યોગસમાવિના ।
દ્રષ્ટું યતન્તે યતયઃ શૂન્યાગારેષુ યત્પદમ् ॥ ૨૮॥

સ એવ ભગવાનદ્ય હેલનાં નગણાય્ય નઃ ।
ગૃહેષુ જાતો ગ્રામ્યાણાં ય:^૫ સ્વાનાં પક્ષપોષણઃ ॥ ૨૯॥

આદિપુરુષ નારાયણ જ પોતાની યોગમાયાથી કપિલના રૂપમાં અવતર્યા છે. (૧૬) (પછી તેમણે દેવહૂતિને કહ્યું—) હે રાજપુત્રી! સોનેરી વાળ, કુમળ જેવાં વિશાળ નેત્રો અને કમલ-ચિકિત ચરણકમળોવાળા શિશુના રૂપમાં કેટભાસુરને હણનારા સાક્ષાત્ શ્રીહરિએ જ, જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વડે કર્માની વાસનાઓનાં મૂળોનું ઉચ્છેદન કરવા માટે, તારા ગર્ભમાં પ્રવેશ કર્યો છે. એ અવિદ્યાજનિત મોહની ગ્રંથિઓને છેદીને પૃથ્વી પર સ્વચ્છંદ વિચરણ કરશે. (૧૭-૧૮) એ સિદ્ધોના સ્વામી થશે અને સાંખ્યાચાર્યોના પણ માનનીય થશે. લોકમાં તમારી કીર્તિનો વિસ્તાર કરશે અને 'કપિલ'ના નામે વિખ્યાત થશે. (૧૯)

શ્રીમैત્રેયજી કહે છે — હે વિદુરજી! જગતનું સર્જન કરનારા બ્રહ્મજી તે બંને (કર્દમ અને દેવહૂતિ)ને આ પ્રમાણે આશ્ચર્યસન આપીને, નારદ અને સનક વગેરેને સાથે લઈને, હંસ પર આરૂપ થઈને બ્રહ્મલોકમાં પ્રસ્થાન કરી ગયા. (૨૦) બ્રહ્મજીના ગયા પછી કર્દમજીએ તેમની આજ્ઞા અનુસાર મરીચિ વગેરે પ્રજાપતિઓની સાથે પોતાની પુત્રીઓનાં વિધિપૂર્વક લગ્ન કરી દીધાં. (૨૧) તેમણે પોતાની કલા નામની પુત્રી મરીચિને, અનસૂયા અત્રિને, શ્રદ્ધા અંગિરાને અને હવિર્ભૂ પુલસ્ત્યને સમર્પિત કરી. (૨૨) પુલહને તેમને અનુરૂપ ગતિ નામની પુત્રી અર્પિત કરી, કંતુની સાથે પરમ સાધ્યી ક્રિયાનું લગ્ન કર્યું, ઘ્યાતિ ભૂગુજીને અને અરુંધતી વસિષ્ઠજીને સમર્પિત કરી. (૨૩) શાંતિ નામની પુત્રી અથર્વ ઋષિને અર્પિત કરી, કે જેનાથી યજાકર્મનો વિસ્તાર કરવામાં આવે છે. કર્દમજીએ તે વિવાહિત ઋષિઓનો તેમની પત્નીઓની સાથે ઘણો સત્કાર કર્યો. (૨૪) હે વિદુરજી! આ પ્રમાણે લગ્ન થઈ ગયા પછી તે બધા ઋષિઓ કર્દમજીની આજ્ઞા લઈને અતિ-આનંદપૂર્વક પોતપોતાના આશ્રમોમાં સિધાવી ગયા. (૨૫)

કર્દમજીએ જોયું કે તેમને ત્યાં સાક્ષાત્ દેવાધિદેવ શ્રીહરિએ જ અવતાર લીધો છે, તો તેઓ એકાન્તમાં તેમની પાસે ગયા અને તેમણે તેમને પ્રણામ કરીને આ પ્રમાણે કહ્યું. (૨૬) 'અહો! પોતાનાં પાપકર્માને કારણો આ દુઃખમય સંસારમાં વિવિધ પ્રકારે પીડિત થતા રહેતા મનુષ્યો પર દેવતાઓ તો ઘણો સમય વીત્યા પછી પ્રસન્ન થાય છે; પરંતુ જેમના સ્વરૂપને યોગીઓ અનેક જન્મો પર્યંત સાધન કરવાથી સિદ્ધ થયેલી સમાધિ વડે એકાન્તમાં જોવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે, પોતાના ભક્તોનું રક્ષણ કરનારા શ્રીહરિ જ, વિપ્યલોલુપ એવા અમારા થકી થનારી પોતાની અવજ્ઞાનો જરાયે ઘ્યાલ કર્યા વગર જ અમારે ધેર અવતર્યા છે. (૨૭-૨૮)

૧. પ્રા. પા. — ત્રિધામ પ્રત્યાપદ્યત । ૨. પ્રા. પા. — સત્યપ્રત્યે । ૩. પ્રા. પા. — સુદુરો । ૪. પ્રા. પા. — સ । ૫. પ્રા. પા. — પત્ર ।

स्वीयं वाक्यमृतं कर्तुमवतीर्णोऽसि मे गृहे ।
चिकिर्षुर्भगवान् शानं भक्तानां मानवर्धनः ॥ ३० ॥

तान्येव तेऽभिमृपाणि उपाणि भगवंस्तव ।
यानि यानि च रोचन्ते स्वजनानामरुपिणः ॥ ३१ ॥

त्वां सूरिभिस्तात्पुभुत्सयाऽद्वा
सदाभिवादार्हश्चापादपीठम् ।
ऐश्वर्यवैराग्ययशोऽवबोध-
वीर्यश्रिया पूर्तमहं प्रपदे ॥ ३२ ॥

परं प्रधानं पुरुषं महान्
कालं कविं त्रिवृतं लोकपालम् ।
आत्मानुभूत्याऽनुगतप्रपञ्चं
स्वर्थन्दशक्तिं कपिलं प्रपदे ॥ ३३ ॥

आ स्माभिपृथ्येऽद्य पतिं प्रजानां
त्याऽवतीर्णार्णा उतामकामः ।
परिव्रजत्पदवीमास्थितोऽहं
चरिष्ये त्वां हृषि युग्मन्^१ विशोकः ॥ ३४ ॥

श्रीभगवानुवाच

मया प्रोक्तं हि लोकस्य प्रमाणं सत्यलौकिके^२ ।
अथाजनि मया तु अयं यद्योयमृतं मुने ॥ ३५ ॥

अतन्मे जन्म लोकेऽस्मिन्मुक्षुणां दुराशयात् ।
प्रसङ्ख्यानाय तत्त्वानां सम्मतायात्मदर्शने ॥ ३६ ॥

अेष आत्मपथोऽव्यक्तो^३ न एः कालेन भूयसा ।
तं प्रवर्तयितुं देहभिमं विद्धि मया भृतम् ॥ ३७ ॥

गच्छ कामं मयाऽपृष्ठो मयि संन्यस्तकर्मणा ।
जित्वा सुदुर्जयं मृत्युमृतत्वाय मां भज ॥ ३८ ॥

मामात्मानं स्वयं ज्योतिः सर्वभूतगुहाशयम् ।
आत्मन्येवात्मना वीक्ष्य विशेषोऽभयमृथसि ॥ ३९ ॥

(हे प्रभु!) आप वास्तवमां पोताना भक्तोनुं मान वधारनारा छो. आपे पोतानां वयनोने सत्य करवा अने सांख्य-योगिनो उपदेश करवा माटे जे मारे त्यां अवतार लीधो छे. (३०) हे भगवन्! आप माझूत उपथी रहित छो; आपनां चतुर्भुज वगेरे जे अलौडिक उपो छे ते जे आपने योग्य छे तथा मनुष्य-सदृश जे उपो आपना भक्तोने प्रिय लागे छे ते पछा आपने दुर्योग प्रतीत थाय छे. (३१) आपनी पाद-पीठ (चरणपादुका) तत्पश्चानना ईच्छुक विद्वानो वडे सहैव वंदनीय छे तथा आप ऐश्वर्य, वैराग्य, पश, ज्ञान, वीर्य अने श्री – आ छये ऐश्वर्यार्थी पूर्णा छो. हुं आपना शरणे हुं. (३२) हे भगवन्! आप परब्रह्म छो; सधारी शक्तिओ आपने आधीन छे; प्रकृति, पुरुष, महतत्व, काण, त्रिविष अहंकार, समस्त लोको अने लोकपालोना उपमां आप जे प्रगट छो; तथा सर्वज्ञ परमात्मा ऐवा आप जे आ सधारा प्रपञ्च (मायामय संसार)ने चेतनशक्ति वडे पोतानामां लीन करी लो छो. तेथी ए बधांशी पर (सर्वांतीत) पछा आप जे छो. हुं आप, भगवान कपिलनुं शरण लाउ हुं. (३३)

हे प्रभु! आपे जन्म लઈने मारा ऋषाने उतारी दीदुं कारणा के पुत्र थवाथी जे पितृऋषामांथी मुक्त थई शकाय छे. ते जे प्रमाणे – मारा भधा जे मनोरथो पूर्ण थई चूक्या छे. हवे हुं संन्यास-मार्ग ग्रहण करीने आपनु चिंतन करतो रहीने, शोकरहित थईने विचरणा करीश. आप समस्त प्रजाओना स्वामी छो, तेथी जे ए माटे हुं आपनी आज्ञा ईच्छुं हुं. (३४)

० श्रीभगवाने कह्युं – हे मुनि! वैदिक अने लौडिक तमाम कर्मामां संसार माटे मारुं कहेवुं जे प्रमाण छे; तेथी तमने जे कह्युं हत्युं के ‘हुं तमारे त्वां जन्म लईश’ तेने सत्य सिद्ध करवा माटे जे में आ अवतार लीधो छे. (३५) आ लोकमां मारो आ जन्म लिंगशरीरथी मुक्त थवानी ईच्छावाणा मुनिओ भाटे आत्मदर्शनमां उपयोगी प्रकृति वगेरे तत्पोनु विवेचन करवा माटे जे थयो छे. (३६) आत्मशाननो आ सूक्ष्म मार्ग धणा समयथी लोप पाय्यो छे, तेने इरीथी प्रवर्तीववा माटे जे में आ शरीर धारणा कर्युं छे – अेष जाणो. (३७) हे मुनि! हुं आज्ञा आपुं हुं के तमे ईच्छा प्रमाणे जाओ अने पोतानां समस्त कर्मा मने अर्पण करता रहीने, दुर्जय मृत्युने ज्ञानी मोक्षपद मेलववा माटे मारी भक्ति करो. (३८) हुं स्वयं प्रकाश हुं अने समस्त ज्ञानोना अंतःकरणमां रहेनारो परमात्मा जे हुं. तेथी ज्यारे तमे विशुद्ध-भावे पोताना अंतःकरणमां मारो साक्षात्कार करी लेशो त्यारे तमाम प्रकारना शोकोमांथी मुक्त थईने निर्भयपद (मोक्ष)ने प्राप्त

१. मा. पा. – युग्मनशोकः । २. मा. पा. – लौडिकम् । ३. मा. पा. – वृपथो न एऽव्यक्तः ।

માત્ર આધ્યાત્મિકીં વિદ્યાં શમનીં સર્વકર્મણામ् ।
વિતરિષ્યે યથા ચાસૌ ભયં ચાતિતરિષ્યતિ ॥ ૪૦॥

મૈત્રેય ઉવાચ

એવં સમુદ્દરસ્તેન કપિલેન પ્રજ્ઞાપતિ: ।
દક્ષિણીકૃત્ય તં પ્રીતો વનમેવ જગ્ગામ હ ॥ ૪૧॥

પ્રતં સ આસ્થિતો મૌનમાત્મેકશરણો મુનિઃ ।
નિઃસર્જો વ્યચરત્કોણીમનનિરનિકેતનઃ ॥ ૪૨॥

મનો બ્રહ્મણિ યુગ્જાનો યતાસદસતઃ પરમ् ।
ગુણાવભાસે વિગુણ એકભક્ત્યાનુભાવિતે ॥ ૪૩॥

નિરહકૃતિર્નિર્મમશ્ચ^૧ નિર્દ્વન્દ્વ: સમદ્ક્ષસ્વદ્ક્ષ ।
પ્રત્યક્રશાન્તધીર્ધિર: પ્રશાન્તોર્મિરિવોદધિ: ॥ ૪૪॥

વાસુદેવે ભગવતિ સર્વજો પ્રત્યગાત્મનિ ।
પરેણ ભક્તિભાવેન લભ્યાત્મા મુક્તબન્ધનઃ ॥ ૪૫॥

આત્માનં સર્વભૂતેપુ ભગવન્તમવસ્થિતમ् ।
અપશ્યત્સર્વભૂતાનિ ભગવત્યપિ ચાત્મનિ ॥ ૪૬॥

ઈચ્છાદ્વેષવિહીનેન સર્વત્ર સમચેતસા ।
ભગવન્દ્રક્તિયુક્તેન પ્રાપ્તા ભાગવતી ગતિ: ॥ ૪૭॥

કરી લેશો. (૩૮) હું માતા દેવહૂતિને પણ સમસ્ત કર્માંથી મુક્તિ અપાવનારું આત્મજ્ઞાન આપીશ, કે જેનાથી આ સંસારદૂરી ભયમાંથી તેઓ પાર ઉત્તરી જશો. (૪૦)

શ્રીમૈત્રેયજી કહે છે – ભગવાન કપિલના આ પ્રમાણે કહેવાથી પ્રજ્ઞાપતિ કર્દમજી તેમની પરિક્રમા કરીને પ્રસન્નતાપૂર્વક વનમાં પ્રયાણ કરી ગયા. (૪૧) ત્યાં અહિસાપૂર્ણ સંન્યાસધર્મનું પાલન કરતા રહીને તેઓ એકમાત્ર ભગવાનના શરણે થઈ રહ્યા તથા અજીન અને આશ્રમનો ત્યાગ કરીને નિઃસંગભાવે પૃથ્વી પર વિચરવા લાગ્યા. (૪૨) જે કાર્યકારણથી અતીત (પર) છે, સત્ત્વ વગેરે ગુણોના પ્રકારાક અને નિર્ગુણ છે તથા અનન્ય ભક્તિથી જ પ્રત્યક્ષ થાય છે તે પરબ્રહ્મમાં તેમણે પોતાનું મન જોડી દીધું. (૪૩) તેઓ અહંકાર, મમતા અને સુખ-દુઃખ વગેરે દુંહોથી મુક્ત થઈને સમદર્શા (બેદાદિરહિત, તટસ્થ) થઈને સૌમાં પોતાનો જ આત્મા જોવા લાગ્યા. તેમની બુદ્ધિ અંતર્મુખ બની અને શાંત થઈ ગઈ. તે સમયે કર્દમજી શાંત મોંઝાંવાળા સમુદ્ર જેવા જાણાઈ આવતા હતા. (૪૪)

પરમ ભક્તિભાવ વડે સર્વાન્તર્યામી સર્વજ્ઞ શ્રીવાસુદેવમાં ચિત સ્થિર થઈ જવાથી તેઓ તમામ બંધનોમાંથી મુક્ત થઈ ગયા. (૪૫) સમસ્ત ભૂતોમાં પોતાના આત્મભૂત શ્રીભગવાનને અને સમસ્ત ભૂતોને આત્મસ્વરૂપ શ્રીહરિમાં સ્થિત જોવા લાગ્યા. (૪૬) આ પ્રમાણે ઈચ્છા અને દેષથી રહિત, સર્વત્ર સમબુદ્ધ અને ભગવન્દ્રક્તિસંપન્ન થઈને શ્રીકર્દમજીએ ભગવાનનું પરમ પદ પદ્ધતિ કરી લીધું. (૪૭)

=★=

ઈતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયાં તૃતીયસ્કંધે કાપિલેયે^૨ ચતુર્વિશોડધ્યાય: ॥ ૨૪॥

ત્રીજો સ્કંધ-અંતર્ગત કાપિલેય ઉપાધ્યાનમાંનો ચોવીસમો અધ્યાય સમાપ્ત.

=★=

પચીસમો અધ્યાય

દેવહૂતિનો પ્રશ્ન તથા ભગવાન કપિલે કરેલું ભક્તિયોગના મહિમાનું વર્ણન

શૌનક ઉવાચ

કપિલસત્તાવસ્કૃષ્યાતા ભગવાનાત્મમાયયા ।
જાતઃ સ્વયમજી: સાક્ષાદાત્મપ્રજ્ઞમયે નૃણામ् ॥ ૧॥
ન^૩હિસ્યવર્ષમણા: પુંસાં વરિમણા: સર્વયોગિનામ् ।
વિશ્રુતૌ શ્રુતદેવસ્ય ભૂરિ તૃપ્યન્તિ મેઽસવ: ॥ ૨॥
પદ્ધદ્વિધતે ભગવાન સ્વચ્છન્દાત્માઽત્મમાયયા ।
તાનિ મે શ્રદ્ધાનસ્ય કીર્તન્યાન્યનુકીર્તય ॥ ૩॥

શૌનકજીએ પૂછ્યું – હે સૂતજ! તત્યોની સંખ્યા કરનારા ભગવાન કપિલ સાક્ષાત્ અજ્ઞન્મા નારાયણ હોવા છતાં પણ લોકોને આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવા માટે પોતાની માયાથી ઉત્પન્ન થયા હતા. (૧) મેં ભગવાનનાં ધણાંબધાં ચરિત્રો સાંભળ્યાં છે, તેમ છતાં યોગીપ્રવર પુરુષશ્રેષ્ઠ કપિલજીની કીર્તિ સાંભળતાં-સાંભળતાં મારી ઈન્દ્રિયો તૃપ્ત થતી નથી. (૨) સર્વથા સ્વતંત્ર શ્રીહરિ પોતાની યોગમાયા વડે ભક્તોની ઈચ્છા અનુસાર શરીર ધારણ કરીને જે

૧. પ્રા. પા. – દુર્લિંગમં । ૨. પ્રા. પા. – કાપિલે । ૩. પ્રા. પા. – તર્વસ્ય ।

सूत उवाच

द्वे पायन सभस्त्वेवं मैत्रेयो भगवांस्तथा ।
प्राहेदं^१ विदुरं प्रीत आन्वीक्षिक्यां प्रयोगितः ॥ ४ ॥

मैत्रेय उवाच

पितरि प्रस्थिते इरण्यं मातुः प्रियचिकीर्षया ।
तस्मिन् बिन्दु सरेऽवात्सीज्जगवान् कपिलः किल ॥ ५ ॥
तमासीनमकर्माणां तत्त्वमार्गां ग्रहणम्^२ ।
स्वसुतं देव लूत्याह धातुः संस्मरती वचः ॥ ६ ॥

देव लूतिरुवाच^३

निर्विघ्ना नितरां भूमत्र सहित्त्वितर्घणात् ।
येन सम्भाव्य मानेन प्रपत्नाऽन्धं तमः प्रभो ॥ ७ ॥
तस्य त्वं तमसोऽन्धस्य दुष्टारस्याद्य पारगम् ।
सच्यक्षुर्जन्मनामन्ते लब्धं मे त्वदनुग्रहात् ॥ ८ ॥
य आद्यो भगवान् पुंसामीश्वरो वै भवान् किल ।
लोकस्य तमसान्धस्य चक्षुः सूर्य ईवो दितः ॥ ९ ॥
अथ मे देव सम्मोहमपाक्षुं त्वमर्हसि ।
योऽवग्रहोऽहं ममेति त्येतस्मिन् योजितस्त्वया ॥ १० ॥
तं त्वा गताऽहं शरणां शरण्यं
स्वभृत्यसंसारतरोः कुठारम् ।
जिज्ञासयाऽहं प्रकृतेः पूरुषस्य
नमामि^४ सद्गर्भविदां वरिष्ठम् ॥ ११ ॥

मैत्रेय उवाच^५

इति स्वमातुर्निरवद्यमीप्सितं
निशम्य पुंसामपवर्गवर्धनम् ।
विद्याऽभिनन्द्यात्मवतां सतां गति-
र्बभाष ईषत्सिमतशोभिताननः ॥ १२ ॥

श्रीभगवानुवाच

योग आध्यात्मिकः पुंसां मतो निः श्रेयसाय मे ।
अत्यन्तोपरतिर्यक्त्र हुः खस्य च सुखस्य च ॥ १३ ॥
तमिमं ते प्रवक्ष्यामि यमवोचं पुराऽनये ।
ऋषीणां श्रोतुकामानां योगं सर्वाङ्गं नैपुण्यम् ॥ १४ ॥

लीलाओं करे छे ते बधी जे कीर्तन करवा योऽय छे; तेथी तमे मने ते बधी लीलाओं संबोधावो, मने ते सांभूतिकामां घटी श्रद्धा छे. (३)

सूतज्ञ कहे छे - हे मुनिओ! तमारी जे जेम विदुरज्ञाए पशा ज्यारे आ आत्मज्ञानविद्यक प्रश्न पूछ्यो हतो त्यारे श्रीव्यासज्ञाना सभा भगवान् मैत्रेयज्ञाए प्रसन्न थईने आ प्रभाषो कहुं हतुं. (४)

श्रीमैत्रेयज्ञाए कहुं - विदुरज्ञ! पिताना वनमां चाल्या गया पछी भगवान् कपिलज्ञ मातानुं प्रिय करवानी ईच्छाथी ते बिंदुसरोवर-तीर्थमां रहेवा लाग्या. (५) एक दिवसे तत्त्वसमूहना पारदर्शी भगवान् कपिल कियाकलापथी विरत थईने आसन पर विराजमान धयेला हता, त्यारे अल्पाज्ञानां वचनोने याद करीने देव लूतिरुवे तेमने कहुं. (६)

देव लूति बोल्यां - हे भूमन्! प्रभु! आ हुए ईन्द्रियोनी विषयलालसाथी हुं खूब कंटाणी गई हुं अने तेमनी ईच्छा पूरी करती रहेवाथी जे धोर अक्षानुरूपी अंधकारमां पडेली हुं. (७) हवे तमारी कृपाथी मारी जन्म-परंपरा समाप्त थई चूकी छे, तेथी आ हुस्तर अक्षानुरूपी अंधकारमांथी पार उत्तरवा माटे सुंदर नेत्रोरुपी तमे प्राप्त थया छो. (८) तमे समस्त छावोना स्वामी भगवान् आदिपुरुष छो तथा अक्षानुरूपी अंधकारमांथी पार उत्तरवा अंध-मनुष्यो माटे नेत्रस्वरूप सूर्यनी जेम उद्य पाम्या छो. (९) हे देव! आ शरीर, धर वगेरेमां हुंपश्चा-मारापश्चानों जे हुराग्रह छोय छे ते पशा तमे जे करावेलो छे, तेथी हवे तमे मारा आ महामोहने हूर करो. (१०) तमे पोताना भक्तोना संसाररूपी वृक्ष माटे कुहाडा समान छो. हुं प्रकृति अने पुरुषनुं शान पामवानी ईच्छाथी शरणागत-वत्सल अंवा तमारा शरणामां आवी हुं. तमे भागवतधर्मना शाताओमां सर्वश्रेष्ठ छो. हुं तमने प्रश्नाम करुं हुं. (११)

श्रीमैत्रेयज्ञ कहे छे - आ प्रभाषो माता देव लूतिरुवे पोतानी जे अभिलाषा व्यक्त करी ते परमपवित्र हती अने लोकोनो मोक्षमार्गमां अनुराग उत्पन्न करनारी हती, ते सांभूतिक आत्मज्ञानी सत्पुरुषोनी गतिरूप श्रीकपिलज्ञ तेनी मनोमन प्रशंसा करवा लाग्या अने पछी मंद-स्मितथी सुशोभित मुखारविंद्यी आ प्रभाषो बोल्या. (१२)

भगवान् कपिलज्ञाए कहुं - माता! आ मारो निशम्य छे के अध्यात्मयोग जे मनुष्योना आत्मतिक कल्याणानुं मुख्य साधन छे, के ज्यां हुः ख अने सुखनुं सर्वथा निवारण थई जाय छे. (१३) हे साध्वी! बधां अंगोथी

१. प्रा. पा. - आहेदं । २. प्रा. पा. - वर्गप्रदर्शकम् । ३. प्राचीन प्रतमां 'देव लूतिरुवाच' ऐट्लो ज्ञान टिप्पणीमां छे. ४. प्रा. पा. - शानेन । ५. प्राचीन प्रतमां 'मैत्रेय उवाच' ए पाठ नवी.

येतः खल्वस्य बन्धाय मुक्तये चात्मनो मतम् ।
गुणेषु^१ सक्तं बन्धाय रतं वा पुंसि मुक्तये ॥ १५ ॥

अहं ममाभिमानोत्थैः कामलोभाटिभिर्मदैः ।
वीतं यदा मनः शुद्धमदुःखमसुखं समम् ॥ १६ ॥

तदा पुरुष आत्मानं केवलं प्रकृतेः परम् ।
निरन्तरं स्वयं ज्योतिरणिमानमधिडितम् ॥ १७ ॥

शानवैराग्ययुक्तेन भक्तियुक्तेन चात्मना^२ ।
परिपश्यत्युदासीनं प्रकृतिं च हतोजसम् ॥ १८ ॥

न युज्यमानया भक्त्या भगवत्यजिलात्मनि ।
सदैशोऽस्ति शिवः पन्था योगिनां व्रह्मसिद्धये ॥ १९ ॥

प्रसक्तमज्जरं पाशमात्मनः कवयो विदुः ।
स एव साधुषु कृतो मोक्षद्वारमपावृतम् ॥ २० ॥

तितिक्षवः कारुणिकाः सुहृदः सर्वदेहिनाम् ।
अज्ञातशत्रवः शान्ताः साधवः साधुभूषणाः ॥ २१ ॥

मथ्यनन्येन भावेन भक्तिं कुर्वन्ति ये दद्वाम् ।
मत्कृते त्यक्तकर्माणां सत्यकृतस्वज्ञनबान्धवाः ॥ २२ ॥

मदाश्रयाः कथा मृद्धाः शृणवन्ति कथयन्ति च ।
तपन्ति विविधास्तापा नैतान्मद्वगतयेतसः^३ ॥ २३ ॥

त एते साधवः साध्वि सर्वसज्जन्विवर्जिताः^४ ।
सज्जस्तेष्य ते प्रार्थ्यः सज्जदोषहरा हि ते ॥ २४ ॥

सतां प्रसक्तान्मम वीर्यसंविदो
भवन्ति हत्कर्णीरसायनाः कथाः ।

तज्जोषणादाश्वपवर्गवर्त्मनि
श्रद्धा रतिर्भक्तिरनुकमिष्यति ॥ २५ ॥

भक्त्या पुमां ज्ञातविराग ऐन्द्रियाद्
दृष्टश्रुतान्मद्वरयनानुचिन्तया ।

चित्तस्य यतो ग्रहणे योगयुक्तो
यतिष्ठते ऋजुभिर्योगमार्गः ॥ २६ ॥

असेवयाऽयं प्रकृतेर्गुणानां
शानेन वैराग्यविजूमितेन ।

संपन्न आ योगनुं अग्राउ में नारद वगेरे ऋषिओ आगण, तेमनी सांभणवानी ईच्छा होवाथी, वर्णन कर्यु हतुं. ते ज छवे हुं तमने संभणावुं हुं. (१४)

आ छवना बंधननुं अने मोक्षनुं कारण मन ज मनायुं छे. विषयोमां आसक्त होवाथी ते बंधननो हेतु बने छे अने परमात्मामां अनुरागी होवाथी ते ज मोक्षनुं कारण बनी ज्ञाय छे. (१५) आ मन ज्ञारे हुंपश्चामारापश्चानुं कारण ऐवा काम-लोभ वगेरे विकारोथी मुक्त अने शुद्ध थई ज्ञाय छे त्यारे ते सुख अने हुः खमांथी छूटीने सम अवस्थामां आवी ज्ञाय छे. (१६) त्यारे छव पोताना शान, वैराग्य अने भक्तिभर्या हृदयथी आत्माने प्रकृतिथी पर, एकमात्र (अद्वितीय), भेदरहित, स्वयं प्रकाशित, सूक्ष्म, अभंड अने उदासीन (सुखदुखभावशून्य) जुओं छे तथा प्रकृतिने शक्तिहीन अनुभवे छे. (१७-१८) योगीओ माटे भगवत्प्राप्तिने निमित्ते सर्वात्मा श्रीहरि प्रत्ये करायेली भक्ति जेवो अन्य कोई मार्ग मंगलमय नथी. (१९) विवेकी मनुष्यों संग अने आसक्तिने ज आत्मानु अकाट्य बंधन माने छे, पश्च ते ज संग अने आसक्ति ज्ञारे संतो-महापुरुषों प्रत्ये थई ज्ञाय त्यारे मोक्षनुं बारणु खुली ज्ञाय छे. (२०)

१. प्रा. पा. – गुणों प्रसक्तां । २. प्रा. पा. – येतसा । ३. प्रा. पा. – नैकात्मगतः । ४. प्रा. पा. – विनिर्गताः ।

१. लोको सहनशील, दयाणु, समस्त शरीरधारीओना अकारण द्वितीयितक, कोई नाय प्रत्ये शत्रुभाव नहीं राखनारा, शांत, सरणस्वल्बावयुक्त अने सत्पुरुषोंनुं सम्मान करनारा होय छे, जेओ मारामां अनन्यभावे सुदृढ प्रेम करे छे, मारा माटे समस्त कर्मा तथा पोतानां सगांसंबंधीओने पश्च त्यज्ञ दे छे अने मारे परायण रहीने मारी पवित्र कथाओंनुं श्रवण-कीर्तन करे छे तथा मारामां ज चित ज्ञेत्रेलुं राखे छे ते भक्तोंने संसारना अनेकविध तापो कोई हुः ख पहोंचाइता नथी. (२१-२३) हे साध्वी! आवा-आवा सर्वसंग-परित्यागी महापुरुषों ज साधु होय छे, तमारे तेमना संगनी ईच्छा करवी ज्ञेत्रिए; कारण के तेओ आसक्तिथी उत्पन्न थता बधा दोषोंने हरी ले छे. (२४) सत्पुरुषोंना संगथी मारा पराकर्मोंनुं यथार्थ ज्ञान करावनारी तथा हृदय अने कानोंने प्रिय लागनारी जे कथाओं छे तेमनुं सेवन करवाथी तरत ज मोक्षमार्गमां श्रद्धा, प्रेम अने भक्तिनो कमशः विकास याय छे. (२५) पछी मारी सर्जन वगेरे लीलाओंनुं चिंतन करवाथी प्राप्त थयेली भक्ति वडे, लौकिक अने पारलौकिक सुखोमां वैराग्य थई ज्वाथी मनुष्य सावधानीपूर्वक योगना भक्तिप्रधान सरण उपायोथी युक्त थईने मनोनिग्रह माटे प्रयत्न करे छे. (२६) आ प्रमाणे

योगेन मध्यपितया च भक्त्या
मां प्रत्यगात्मानभिष्ठावरुन्धे ॥ २७॥

देवहृतिरुवाच

काचित्प्रव्युचिता भजितः कीटशीभम् गोयरा ।
यया पदं ते निर्वाणमङ्गसान्वाशनवा अहम् ॥ २८॥

यो योगो भगवद्भाष्णो निर्वाणात्मं स्त्वयोदितः ।
कीटशः कृति चाज्ञानि पतस्तात्वावबोधनम् ॥ २९॥

तदेतन्मे विज्ञानीहि यथाहं मन्दधीर्हरे ।
सुखं बुद्ध्येय दुर्बोधं योधा भवदनुग्रहात् ॥ ३०॥

मैत्रेय उवाच

विदित्वार्थं कपिलो मातुरित्यं
जातस्नेहो यत्र तन्याभिज्ञातः ।
तावाभ्नायं पत्रवदन्ति साक्ष्यं
प्रोवाच॑ वै भजितवितानयोगम् ॥ ३१॥

श्रीभगवानुवाच

देवानां गुणलिङ्गानामानुश्रविकर्मणाम् ।
सत्य अवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या ॥ ३२॥

अनिमित्ता भागवती भजितः सिद्धेर्गरीयसी ।
जरयत्याशु या कोशं निर्गीष्मामनलो यथा ॥ ३३॥

नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचिन्-
मत्पादसेवाभिरता मदीहाः ।

येऽन्योन्यतो भागवताः प्रसङ्ग्य
सभाज्यन्ते मम पौरुषाणि ॥ ३४॥

पश्यन्ति ते मे रुचिराण्यम्ब सन्तः
प्रसन्नवक्त्रारुणलोचनानि ।

रूपाणि दिव्यानि वरप्रदानि
साकं वाचं स्पृहणीयां वदन्ति ॥ ३५॥

तैर्दर्शनीयावयवैरुदार-
विलासहासेक्षितवामसूक्तेः ।

हतात्मनो हतप्राणांश्च भजित-
रनिरुद्धतो मे गतिमङ्गवीं प्रयुद्धक्ते ॥ ३६॥

प्रकृतिना गुणाथी उत्पन्न थयेला शब्दादि विषयोनो त्याग करवाथी, वैराग्यपुक्त शानथी, योगथी अने मारामां करेली सुदृढ भजितथी मनुष्य पोताना अंतरात्मा एवा मने आ शरीरमां ज प्राप्त करी ले छे. (२७)

देवहृतिरुवाच कहुं - हे भगवन्! तमारी समुचित भजितनुं स्वरूप शुं छे? अने मारा जेवी स्त्रीओ माटे केवा प्रकारनी भजित योग्य छे? के जेनाथी हुं सरणताथी तमारा निर्वाणपदने पामी शक्तु? (२८) हे निर्वाणस्वरूप प्रभु! जेना यक्षी तत्पश्चान थाय छे अने जे लक्ष्यवेधी बाजानी जेम भगवत्प्राप्ति करावनारो छे ते तमे कहेलो योग केवो छे अने तेनां केटलां अंग छे? (२९) हे हरि! आ बधुं तमे मने एवी रीते समजावो के जेथी तमारी कृपाथी हुं - मंदबुद्धिनी खीजात पक्ष आ दुर्बोध विषयने सहेलाईथी समज शक्तु. (३०)

श्रीमैत्रेयज्ञ कहे छे - हे विद्वार्ज! जेना शरीरमांधी पोते स्वयं जन्म लीधो हतो ते पोतानी मातानो आवो अभिप्राय जाणीने कपिलज्ञा हृष्यमां स्नेह ऊबराई आव्यो अने तेमधो जेने सांख्य कहे छे ते प्रकृति वगेरे तत्पोनुं निरुपश्च करनारा शासनो उपदेश कर्या. ते साथे ज भजितविस्तार अने योगनुं पक्ष वर्णन कर्यु. (३१)

श्रीभगवाने कहुं - हे माता! जेनुं यित एकमात्र भगवानमां ज परोवायेलुं छे एवा मनुष्यनी वेदविहित कर्मामां संलग्न तथा विषयोनुं शान करावनारी (कर्मन्द्रियो अने शानेन्द्रियो - बने प्रकारनी) इन्द्रियोनी, सत्त्वमूर्तिरूप श्रीहरि प्रत्येनी जे स्वाभाविक प्रवृत्ति छे ते ज भगवाननी निर्दृतुक भजित छे. मुक्ति करतां पक्ष आ (भजित) उत्तम छे, कारण के जेम जठराज्ञ भाषेलुं अन्न पचावे छे ते ज रीते आ (भजित) पक्ष कर्मसंस्कारोना भंडाररूपी लिंगशरीरने तरत ज भस्म करी हे छे. (३२-३३) मारी चरणसेवामां प्रेम राजनारा अने मारी ज प्रसन्नता माटे समस्त कार्यो करनारा केटलाये भाग्यशाणी भक्तो, के जेओ एकबीजने मणीने मारां ज पराक्षमोनी प्रेमपूर्वक चर्चा करता रहे छे - तेओ मारी साथेना एकात्मभावनी (सायुज्य-मोक्षनी) पक्ष कामना करता नथी. (३४) हे मा! ते सायुज्यनो अरुणानयन अने मनोहर मुखारविंदमां मारां परम सुंदर अने वरदायी दिव्य रूपोनुं दर्शन करे छे अने तेमनी साथे सप्रेम वार्तालाप पक्ष करे छे, के जे माटे मोटा मोटा तपस्वीओ पक्ष उत्कंठा करता रहे छे. (३५) दर्शनीय अंग-प्रत्यंग, उदार हास्यविलास, मनोहर नेत्रकटाक्ष (दृष्टि) अने सुमधुर वाङ्मीवाणा मारां ते रूपोना माधुर्यमां तेमनां मन-इन्द्रियो

અથો વિભૂતિં ભમ માયાવિનસ્તા-
 મૈશ્રય્યમણ્ણાજ્મનુપ્રવૃત્તમ् ।
શ્રીયં ભાગવતીં વાસ્પૃહયન્નિ ભદ્રાં
 પરસ્ય મે તેઽશુનુવતે તુ લોકે ॥ ૩૭ ॥

૧ કર્હિચિન્મત્પરાઃ શાન્તરૂપે
 નદ્ધ્યન્નિનોમેઽનિમિષો લેદ્ધિહેતિઃ ।
યેષામહું પ્રિય આત્મા સુતશ્ચ
 સખા ગુરુઃ સુહદો દૈવમિષમ् ॥ ૩૮ ॥

ઈમં લોકું તથૈવામુમાત્માનમુભયાયિનમ् ।
આત્માનમનુ યે ચેહ યે રાય: પશવો ગૃહાઃ ॥ ૩૯ ॥

વિસૃજ્ય સર્વાનન્યાંશ્ચ મામેવં વિશ્વતોમુખમ् ।
ભજનનન્યયાભક્ત્યાતાન્મૃત્યોરતિપારયે^૧ ॥ ૪૦ ॥

નાન્યત્ર મહોગવતઃ પ્રધાનપુરુષેશ્વરાત् ।
આત્મનઃ સર્વભૂતાનાં ભયં તીવ્રં^૨ નિવર્તતે ॥ ૪૧ ॥

મહ્યાદ્વાતિ વાતોડયં સૂર્યસ્તપતિ મહ્યાત् ।
વર્ષતીન્દ્રો દહ્યાજિનમૃત્યુશ્વરતિ મહ્યાત् ॥ ૪૨ ॥

જ્ઞાનવૈરાગ્યયુક્તેન ભક્તિયોગેન યોગિનઃ ।
ક્ષેમાય પાદમૂલં મે પ્રવિશાન્ત્યકુતોભયમ्^૩ ॥ ૪૩ ॥

એતાવાનેવ લોકેઽસ્મિન् પુંસાં નિઃશ્રેયસોદ્ય: ।
તીવ્રેણ ભક્તિયોગેન મનો મધ્યર્પિતં સ્થિરમ् ॥ ૪૪ ॥

ફસાઈ જાય છે. મારી આવી ભક્તિ, નહીં હંચવા છતાં પણ તેમને પરમપદની પ્રાપ્તિ કરાવી દે છે. (૩૬)

અવિદ્યાનું નિવારણ થઈ જવાથી તેઓ જોકે મુજબ માયાપતિના સત્યલોક વગેરે લોકોની બોગસંપત્તિની, ભક્તિની પ્રવૃત્તિ પછી સ્વયં પ્રાપ્ત થનારી અસરસિદ્ધિની અથવા વૈકુંઠલોકના ભગવાનના અશ્રયની પણ હંચવા કરતા નથી, તોપણ મારા ધામમાં પહોંચવાથી તેમને આ બધી વિભૂતિઓ આપોઆપ જ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. (૩૭) જેમનો એકમાત્ર હું જ પ્રિય, આત્મા, પુત્ર, મિત્ર, ગુરુ, સુહદ અને હિષ્ટેવ હું તે મારા જ આશ્રયે રહેનારા ભક્તો શાંતિમય વૈકુંઠધામમાં પહોંચીને કોઈ પણ ગ્રકારે આ દિવ્ય બોગોથી વંચિત રહેતા નથી અને મારું કાળચક પણ તેમનો કોળિયો કરી શકતું નથી. (૩૮)

માતાજી! જે મનુષ્યો આ લોકમાં, પરલોકમાં અને આ બંને લોકોમાં સાથે જનારા લિંગહેઠને તથા શરીર સાથે સંબંધ રાખનારા ધન, પણ, ધર વગેરે જે પદાર્થો છે તે બધાને અને અન્ય બીજા સંગ્રહોને પણ ત્યજ દઈને અનન્ય ભક્તિપૂર્વક બધી રીતે મારું જ ભજન કરે છે તેમને હું મૃત્યુરૂપી સંસારસાગરમાંથી પાર કરી દઉં છું. (૩૯-૪૦) હું સાક્ષાત્ ભગવાન છું, પ્રકૃતિ અને પુરુષનો પણ પ્રભુ છું તથા સમસ્ત ગ્રાણીઓનો આત્મા છું; મારા સિવાય અન્ય કોઈનો પણ આશ્રય લેવાથી મૃત્યુરૂપી મહાભયમાંથી છુટકારો મળી શકતો નથી. (૪૧) મારા ભયથી આ વાયુ વહે છે, મારા ભયથી સૂર્ય તપે છે, મારા ભયથી હંદ્ર વૃષ્ટિ કરે છે અને અજિન પ્રજ્ઞાયલિત થાય છે તથા મારા જ ભયથી મૃત્યુ પોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. (૪૨) યોગીઓ જ્ઞાન-વૈરાગ્યયુક્ત ભક્તિયોગ વડે શાંતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે મારાં નિર્બંધ ચરણકમળોનો આશ્રય લે છે. (૪૩) સંસારમાં મનુષ્ય માટે સૌથી મોટી કલ્યાણ-પ્રાપ્તિ એ જ છે કે તેનું ચિત્ત ઉત્કટ ભક્તિયોગ વડે મારામાં જોડાઈને સ્થિર થઈ જાય. (૪૪)

==★==

ઈતિ શ્રીમહાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયાં તૃતીયસ્કન્દે કાપિલેયોપાખ્યાને^૪ પર્યવિંશોડધ્યાય: ॥ ૨૫ ॥

ત્રીજો સ્ક્રિપ્ટ-અંતર્ગત કાપિલેયોપાખ્યાનમાંનો પચીસમો અધ્યાય સમાપ્ત.

==★==

૧. પ્રા. પા. - વરલિપારયે । ૨. પ્રા. પા. - સર્વે । ૩. પ્રા. પા. - ઙુકુતોભયા: । ૪. પ્રાચીન પ્રતમાં 'કાપિલેયોપાખ્યાને' એટલો ભાગ નથી.

छव्वीसमो अध्याय

महत् वगेरे लिन लिन तत्वोनी उत्पत्तिनुं वर्णन

श्रीभगवानुवाच

अथ ते सम्प्रवक्ष्यामि तत्वानां लक्षणं पृथक् ।
यद्विदित्या विमुच्येत् पुरुषः प्राकृतेर्गुणैः ॥ १ ॥

ज्ञानं निःश्रेयसार्थाय पुरुषस्यात्मदर्शनम् ।
यदाहुर्वर्णाये तते हृदयग्रन्थिभेदनम् ॥ २ ॥

अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः ।
प्रत्यग्धामास्वयंज्योतिर्विश्वेन समन्वितम् ॥ ३ ॥

स एष प्रकृतिं सूक्ष्मां देवीं गुणमयीं विभुः ।
यदृच्छयैवोपगतामन्यपद्यत लीलया ॥ ४ ॥

गुणोर्विचित्राः सृजतीं स्वरूपाः प्रकृतिं प्रज्ञाः ।
विलोक्य मुमुक्षुः सद्यः स ईह ज्ञानगूहया ॥ ५ ॥

ऐवं पराभिध्यानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः पुमान् ।
कर्मसु कियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते ॥ ६ ॥

तदस्य संसृतिर्भव्यः पारतन्यं च तत्कृतम् ।
भवत्यकर्तुरीशस्य साक्षिणो निर्वृतात्मनः ॥ ७ ॥

कार्यकारणकर्तृत्वे कारणं प्रकृतिं विदुः ।
भोक्तृत्वे सुखदुःखानां पुरुषं प्रकृतेः परम् ॥ ८ ॥

देवहृतिरुवाच

प्रकृतेः पुरुषस्यापि लक्षणं पुरुषोत्तम ।
भूहि कारणयोरस्य सदसच्य यदात्मकम् ॥ ९ ॥

श्रीभगवानुवाच

पतात्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् ।
प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत् ॥ १० ॥

पञ्चमिः पञ्चलिर्भूत्य चतुर्भिर्दशभिस्तथा ।
अेतत्यतुर्विशतिं गणं प्राधानिकं विदुः ॥ ११ ॥

श्रीभगवाने कहुं – हे माता! हे हुं तमने प्रकृति वगेरे बधां तत्वोनां लिन-लिन लक्षणो बतावुं हुं; तेमने जाडी लेवाथी मनुष्य प्रकृतिना गुणोथी मुक्त थई ज्ञय छे. (१) आत्मदर्शनरूपी ज्ञान औ मनुष्यना मोक्षनुं कारण छे अने ते ज तेनी अहंकाररूपी हृदयग्रन्थिने छेदनारुं छे – ऐस पंडितज्ञनो कहे छे. ए ज्ञाननुं हुं तमारी आगण वर्णन कहुं हुं. (२) आ सधणुं जगत जेनाथी व्याप थईने प्रकाशित थाय छे ते आत्मा ज पुरुष छे; ते अनादि, निर्गुण, प्रकृतिथी पर, अंतःकरणमां अनुभूत थनारो अने स्वयंप्रकाश छे. (३) ते सर्वव्यापी परमात्माए पोतानी पासे लीला-विलासपूर्वक आवेली अव्यक्त अने त्रिगुणात्मक वैष्णवी मायानो स्वेच्छाए स्वीकार करी लीघो. (तेथी प्रकृतिमां चैतन्य आवी गयुं.) (४) लीलापरायण प्रकृति पोताना सत्त्व वगेरे गुणो वडे तेमने ज अनुरूप प्रज्ञानुं सर्जन करवा लागी. आ जोहिने पुरुष ज्ञानने ढांकी देनारी तेनी आवरण-शक्तिथी मोहित थई गयो, पोताना स्वरूपने भूली गयो. (५) आ प्रमाणो पोतानाथी लिन प्रकृतिने ज पोतानुं स्वरूप समज्ज लेवाथी, पुरुष प्रकृतिना गुणो वडे करवामां आवतां कर्मानो पोताने ज कर्ता मानवा लागे छे. (६) कर्तृत्वना अभिमानने लीघे ज अकर्ता, स्वाधीन, साक्षी अने आनन्दस्वरूप पुरुषने जन्म-मृत्युरूपी बंधन अने परतंत्रतानी प्राप्ति थाय छे. (७) कार्यरूपी शरीर, कारणरूपी ईन्द्रियो तथा कर्तारूपी ईन्द्रिय-अधिष्ठातारूप देवताओंमां पुरुष पोतापणानुं जे आरोपण करे छे तेमां पंडितो प्रकृतिने ज कारण माने छे तथा वास्तवमां प्रकृतिथी पर होवा छतां पण प्रकृति-स्थित थई रहेला पुरुषने सुख-दुःखोना भोगनुं कारण माने छे. (८)

देवहृतिए कहुं – हे पुरुषोत्तम! आ विश्वानां स्थूल-सूक्ष्म कार्यों जेमनां स्वरूप छे तथा ऐनां जे कारणो छे ते प्रकृति अने पुरुषनां लक्षण पण आप मने कहो. (९)

श्रीभगवाने कहुं – जे त्रिगुणात्मक, अव्यक्त, नित्य अने कार्य-कारणरूप छे तथा पोते निर्विशेष होवा छतां पण तमाम विशेष कर्मानो आश्रय छे ते ‘प्रधान’ नामना तत्वने ज प्रकृति कहे छे. (१०) पांच महाभूतों, पांच तन्मात्राओं, चार अंतःकरणो अने दस ईन्द्रियो – आ चोलीस तत्वोना समुदायने विद्वानो प्रकृतिनुं कार्य माने छे. (११)

१. प्रा. पा. – प्रकाशितम् । २. प्रा. पा. – पुरुषः प्रकृतेः परः ।

મહાભૂતાનિપञ્ચૈવ ભૂરાપોડિનિર્મલનભ:
તન્માત્રાણિયતાવન્તિગન્ધાદીનિમતાનિમે ॥ ૧૨ ॥

ઈન્દ્રિયાણિદશ શ્રોત્રં ત્વગદ્ગ્રસનનાસિકા:
વાકુરૌ ચરણૌ મેદ્બં પાયુર્દશમ ઉચ્યતે ॥ ૧૩ ॥

મનો બુદ્ધિરહઙ્કારશ્વિતમિત્યન્તરાત્મકમ્ ।
ચતુર્ધા લક્ષ્યતે ભેદો વૃત્તા લક્ષણારૂપયા ॥ ૧૪ ॥

એતાવાનેવ સર્વાતો બ્રહ્માણઃ સગુણસ્ય હ ।
સન્ત્રિવેશો મયા પ્રોક્તો ય: કાલ: પञ્ચવિંશક: ॥ ૧૫ ॥

પ્રભાવં^૧ પૌરુષં પ્રાહુ: કાલમેકે યતો ભયમ્ ।
અહઙ્કારવિમૂઢસ્ય કર્તુ: પ્રકૃતિમીયુધ: ॥ ૧૬ ॥

પ્રકૃતેર્ગુણસામ્યસ્ય નિર્વિશેષસ્ય માનવિ ।
ચેષ્ટા યત: સ ભગવાન્ કાલ ઈત્યુપલક્ષિત: ॥ ૧૭ ॥

અન્ત: પુરુષરૂપેણ કાલરૂપેણ યો બહિ: ।
સમન્યેત્યે સત્ત્વાનાં ભગવાનાત્મમાયયા ॥ ૧૮ ॥

દૈવાત્મુભિતધર્મિષ્યાં સ્વસ્યાં યોનૌ પર: પુમાન્ ।
આધત વીર્ય સાડસૂત મહતાત્મં હિરણ્યમયમ્ ॥ ૧૯ ॥

વિશ્વમાત્મગતં વ્યગ્જન્ કૂટસ્થો જગદકુર: ।
સ્વતેજસાડપિભતીત્રમાત્મપ્રસ્વાપનં તમ: ॥ ૨૦ ॥

યતસ્તત્વગુણાં સ્વચ્છં શાન્તં ભગવત: પદમ્ ।
યદાહુર્વાસુદેવાખ્યં ચિતં તન્મહદાત્મકમ્ ॥ ૨૧ ॥

સ્વચ્છત્વમવિકારિતં શાન્તત્વમિતિ ચેતસ: ।
વૃત્તિભર્લક્ષણાં પ્રોક્તં યથાડપાં પ્રકૃતિ: પરા ॥ ૨૨ ॥

પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ - આ પાંચ મહાભૂતો છે; ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દ - આ પાંચ તન્માત્ર માનવામાં આવ્યાં છે. (૧૨) શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, રસના, નાસિકા, વાક્ય, પાણિ, પાદ, ઉપસ્થ અને પાયુ - આ દસ ઈન્દ્રિયો છે. (૧૩) મન, બુદ્ધિ, ચિત અને અહંકાર - આ ચાર રૂપે એક અંતઃકરણ પોતાની સંકલ્પ, નિશ્ચય, ચિંતા અને અભિમાન-રૂપી ચાર પ્રકારની વૃત્તિઓથી લક્ષિત થાય છે. (૧૪) આ પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષોએ સગુણ પ્રબ્લનાં સન્ત્રિવેશસ્થાનભૂત આ ચોવીસ તત્ત્વોની સંખ્યા બતાવી છે. આ સિવાય જે કાળ છે તે પચ્ચીસમું તત્ત્વ છે. (૧૫) કેટલાક લોકો કાળને પુરુષથી પૃથ્વી તત્ત્વ નહીં માનતાં, તેને પુરુષનો પ્રભાવ અર્થાત્ ઈશ્વરની સંહારક શક્તિ કહે છે; કે જેનાથી માયાના કાર્યરૂપ શરીર વગેરેમાં પોતાપણાનું અભિમાન કરીને અહંકારથી મોહિત થયેલા અને પોતાને કર્તા માનનારા જીવને નિરંતર ભય રહ્યા કરે છે. (૧૬) હે મનુપુત્રી! જેમની પ્રેરણાથી ગુણોની સમાન-અવસ્થારૂપ નિર્વિશેષ પ્રકૃતિમાં ગતિ (સંચાર) ઉત્પન્ન થાય છે તે પુરુષ-રૂપ ભગવાનને જ વાસ્તવમાં 'કાળ' કહેવામાં આવે છે. (૧૭) આ પ્રમાણે જેઓ પોતાની માયા થકી બધાં પ્રાણીઓની અંદર જીવરૂપે અને બહાર કાળરૂપે વ્યાપેલા છે તે ભગવાન જ પચીસમું તત્ત્વ છે. (૧૮)

 (જ્યારે પરમપુરુષ પરમાત્માએ જીવોના પ્રારંભને લીધે કોલ પામેલી, સમસ્ત જીવોના ઉત્પત્તિસ્થાન એવી પોતાની માયામાં ચિત્ત-શક્તિરૂપી વીર્ય સ્થાપિત કર્યું ત્યારે તેનાથી તેજોમય મહતાત્વ ઉત્પન્ન થયું. (૧૯) લય-વિક્ષેપ વગેરેથી રહિત તથા જગતના અંકુરરૂપ આ મહતાત્મે પોતાનામાં સ્થિત વિશ્વને પ્રગટ કરવા માટે, પોતાના સ્વરૂપને ઢાંકી દેનારા પ્રલયકાલીન અંધકારને પોતાના જ તેજ વડે પી લીધો. અર્થાત્ મહતાત્વ ઉત્પન્ન થતાં જ અંધકાર નાટ થઈ ગયો. (૨૦)

સાવગુણમય, નિર્મણ, શાંત અને ભગવત્પ્રાપિત-સ્થાનરૂપી જે ચિત છે તે જ મહતાત્વ છે અને તેને વાસુદેવ કહે છે.^{*} (૨૧) જે રીતે પૃથ્વી વગેરે અન્ય પદાર્થોના સંસર્ગ પૂર્વ જળ પોતાની સ્વાભાવિક (ફીણ-મોજાંથી રહિત) અવસ્થામાં અત્યંત નિર્મણ, વિકારરહિત અને શાંત હોય છે તેવી જ રીતે ચિત પણ સ્વાભાવિક રીતે જ નિર્મણ, અવિકારી અને શાંત

૧. પ્રા. પા. - પ્રથમાં પુરુષ પ્રાણી.

* અથવામાં જેને ચિત કહે છે તેને અધિભૂતમાં મહતાત્મે કહેવામાં આવે છે. ચિતમાં અધિભાતા 'લેત્રશ' અને ઉપાસ્ય-દેવ 'વાસુદેવ' છે. આ જ પ્રમાણે અહંકારમાં અધિભાતા 'રૂપ' અને ઉપાસ્ય-દેવ 'સંકર્પણ' છે, બુદ્ધિમાં અધિભાતા 'બ્રહ્મા' અને ઉપાસ્ય-દેવ 'પ્રધુન' છે તથા મનમાં અધિભાતા 'ચંદ્રમા' અને ઉપાસ્ય-દેવ 'અનિરુદ્ધ' છે.

महतात्प्रादिकुर्वाणान्दगवद्वीर्यसम्भवात् ।
कियाशक्तिरहक्षारस्त्रिविधः समपद्यत ॥ २३॥

वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्च यतो भवः ।
मनसश्चेन्द्रियाणां च भूतानां महतामपि ॥ २४॥

सहखिरसं साक्षाद्यमनन्तं प्रयक्षते^१ ।
सङ्कर्षणाभ्यं पुरुषं भूतेन्द्रियमनोभयम् ॥ २५॥

कर्तृत्वं करणत्वं च कार्यत्वं चेति लक्षणम् ।
शान्तधोरविमूढत्वमिति^२ वास्यादहङ्कुरेः ॥ २६॥

वैकारिकादिकुर्वाणान्मनस्तात्प्रमाजयत ।
पत्सङ्कल्पविकल्पाभ्यां वर्तते कामसम्भवः^३ ॥ २७॥

पद्विद्विनिरुद्धाभ्यं हृषीकेणामधीश्वरम् ।
शारदेन्द्रीवरश्यामं संराध्यं योगिभिः शनैः ॥ २८॥

तैजसातु विकुर्वाणाद् बुद्धितात्प्रमभूत्सति ।
द्रव्यस्फुरणविशानमिन्द्रियाणामनुग्रहः ॥ २९॥

संशयोऽथ विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च ।
स्वाप॑ इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तिः पृथक्^४ ॥ ३०॥

तैजसानीन्द्रियाणयेव कियाशानविभागशः ।
प्राणस्य हि किया शक्तिर्बुद्धेर्विशानशक्तिता ॥ ३१॥

तामसाच्य विकुर्वाणान्दगवद्वीर्यचोहितात् ।
शब्दमात्रमभूतस्मात्मः^५ श्रोत्रं तु शब्दगम् ॥ ३२॥

अर्थाश्रयत्वं शब्दस्य द्रष्टुर्लिङ्गत्वमेव च ।
तन्मात्रत्वं च नभसो लक्षणं कवयो विदुः ॥ ३३॥

भूतानां छिद्रदातृत्वं भिरन्तरमेव च ।
प्राणेन्द्रियात्मधिष्ठयत्वं नभसो वृत्तिलक्षणम् ॥ ३४॥

नभसः शब्दतन्मात्रात्कालगत्या विकुर्वतः ।
स्पर्शोऽभवत्तो वायुस्त्वक् स्पर्शस्य च सङ्ग्रहः ॥ ३५॥

मृदुत्वं कठिनत्वं च शैत्यमुष्णात्वमेव च ।
ऐतत्स्पर्शस्य स्पर्शत्वं तन्मात्रत्वं नभस्यतः ॥ ३६॥

होय छ. (२२) त्यारपछी भगवाननी वीर्यरूपी चित्-शक्तिथी उत्पन्न थयेला महतात्पना विहृत थवाथी तेमांथी किया-शक्तिप्रधान अहंकार उत्पन्न थयो; ते वैकारिक, तैजस अने तामस एवा त्रिष्ण प्रकारनो छे. तेनाथी कमशः मन, इन्द्रियो अने पांच महाभूतोनी उत्पत्ति थई. (२३-२४) आ भूतो, इन्द्रियो अने मनरूपी अहंकारने ज पंडितो साक्षात् ‘संकर्षण’ नामना उज्ञार माथांवाणा अनन्तदेव कहे छे. (२५) आ अहंकारनु लक्षण देवतारूपे कर्तृत्व, इन्द्रियोरूपे करणात्प अने पंचभूतोरूपे कार्यत्व छे; तथा सत्त्व वगेरे गुणोना संबंधे तेनां लक्षण शांतत्व, धोरत्व अने मूढत्व पक्षा छे. (२६) उपर्युक्त त्रिष्ण प्रकारना अहंकार पैकीना वैकारिक अहंकारना विहृत थवाथी तेनामांथी मन (उत्पन्न) थयुं, के जेना संकल्प-विकल्पोथी कामनाओनी उत्पत्ति थाय छे. (२७) आ मन-तत्त्व ज इन्द्रियोना अधिष्ठाता ‘अनिरुद्ध’ना नामे प्रसिद्ध छे. योगीओ शरदऋतुना नीलकमण जेवा श्यामवर्णाना आ अनिरुद्धज्ञनी, धीरे धीरे मनने वश करीने, आराधना करे छे. (२८) हे साध्वी! पछी तैजस अहंकारमां विकार थवाथी तेमांथी बुद्धि-तत्त्व उत्पन्न थयुं, वस्तुनु स्वरूपाना-रूप विज्ञान थयुं अने इन्द्रियोना व्यापारमां सहायक थयुं – पदार्थानु विशेष ज्ञान करवुं – आ बुद्धिनां कार्य छे. (२९) वृत्तिभोना। भेदनी दृष्टिए संशय, विपर्यय (विपरीत ज्ञान), निश्चय, स्मृति अने निद्रा – आ पक्षा बुद्धिनां ज लक्षण छे. आ बुद्धितात्प ज ‘प्रद्युम्न’ छे. (३०) इन्द्रियो पक्षा तैजस अहंकारनु ज कार्य छे. कर्म अने ज्ञानना विभागनी दृष्टिए तेमना कर्मन्द्रियो अने ज्ञानेन्द्रियो अम बे प्रकार छे. तेमां कर्म अे प्राणनी शक्ति छे अने ज्ञान अे बुद्धिनी शक्ति छे. (३१) भगवाननी चेतन-शक्तिनी प्रेरणाथी तामस अहंकारना विहृत थवाथी तेनामांथी शब्द-तन्मात्रनो प्रादुर्भाव थयो. शब्द-तन्मात्रमांथी आकाशनु तथा शब्दनु ज्ञान करावनारी श्रोत्र-इन्द्रिय उत्पन्न थई. (३२) अर्थ द्वारा शब्द समज्ञय छे अने शब्द द्वारा व्यक्ति ओणभाय छे. शब्द आकाशनु सूक्ष्म तन्मात्र छे. ऐवुं विद्वानोमे कहुं छे. (३३) भूतोने अवकाश आपवो, सौनी अंदर-बहार विघ्नमान रहेवुं तथा प्राण, इन्द्रियो अने मनना आश्रय थयुं – आ आकाशनां वृत्ति (कार्य)रूप लक्षणो छे. (३४)

अे पछी शब्द-तन्मात्रना कार्यभूत आकाशमां काणनी गतिने लीथे विकार थवाथी स्पर्श-तन्मात्रनी उत्पत्ति थई अने तेनाथी वायुतथा स्पर्श-ग्रहण करावनारीत्व-इन्द्रिय (त्वया) उत्पन्न थई. (३५) कोमण्ठा, कठोरता, शीतण्ठा अने

१. प्रा. पा. – प्रवर्तते । २. प्रा. पा. – शान्त धोरं विं । ३. प्रा. पा. – कार्यस० । ४. प्रा. पा. – क्वचित् । ५. प्रा. पा. – तत्पन्नमः ।

ચાલનં વ્યૂહનં પ્રામિનેતૃત્વં દ્રવ્યશબ્દયો: ।
સર્વેન્દ્રિયાણામાત્મત્વં વાયો: કર્માભિલક્ષણમ् ॥ ૩૭॥

વાયોશ્ચ સ્પર્શતન્માત્રાદ્રૂપં દૈવેરિતાદભૂત ।
સમુત્થિતં તત્સેજશક્તુ રૂપોપલભ્મનમ् ॥ ૩૮॥

દ્રવ્યાકૃતિત્વં ગુણતા વ્યક્તિસંસ્થાત્વમેવ ચ ।
તેજસ્ત્વં તેજસ: સાધ્ય રૂપમાત્રસ્ય વૃત્તય: ॥ ૩૯॥

ધોતનં પચનં પાનમદનં હિમર્મદનમ् ।
તેજસો વૃત્તયસ્ત્વેતા: શોષણાં કુતૃદેવ ચ ॥ ૪૦॥

રૂપમાત્રાદ્વિકુર્વાણાતેજસો દૈવચોદિતાત् ।
રસમાત્રમભૂતસ્માદભ્મો જિહ્વા રસગ્રહ: ॥ ૪૧॥

કખાયો મધુરસ્તિક્તઃ કટ્ટવભ્લ ઈતિ નૈકધા^૧ ।
ભौતિકાનાં વિકારેણ રસ એકો વિભિન્ધતે ॥ ૪૨॥

કલેદનં પિણનં તૃપ્તિ: પ્રાણાનાષ્યાયનોન્દનમ् ।
તાપાપનોદો ભૂયસ્ત્વમભ્મસો વૃત્તયસ્તિવમા: ॥ ૪૩॥

રસમાત્રાદ્વિકુર્વાણાદભ્મસો દૈવચોદિતાત् ।
ગંધમાત્રમભૂતસ્માતૃથ્વી ગ્રાણસ્તુ ગંધગ: ॥ ૪૪॥

કરમ્ભપૂતિસૌરભ્યશાન્તો ગ્રામલાદિભિ:^૨ પૃથક્ ।
દ્રવ્યાવયવવૈષભ્યાદ ગંધ એકો વિભિન્ધતે ॥ ૪૫॥

ભાવનં પ્રલાણઃ સ્થાનં ધારણાં સદ્વિશેષણમ् ।
સર્વસત્ત્વગુણોદ્રેદ: પૃથિવીવૃત્તિલક્ષણમ् ॥ ૪૬॥

ઉષ્ણતાનો અનુભવ થવો તથા વાયુનું સૂક્ષ્મ રૂપ થવું – આ સ્પર્શનાં લક્ષણ છે. (૩૬) વૃક્ષની ડાળીઓ વગેરેને હલાવવાં, તણખલાં વગેરેને એકઠાં કરવાં, સર્વત્ર પહોંચવું, ગંધ વગેરેથી પુક્ત દ્રવ્યોને પ્રાણેન્દ્રિય વગેરે ઈન્જિયોની પાસે તથા શરીરને શ્રોત્રેન્દ્રિયની પાસે લઈ જવાં તથા સમસ્ત ઈન્જિયોને કાર્યશક્તિ પ્રદાન કરવી – આ વાયુની વૃત્તિઓનાં લક્ષણ છે. (૩૭)

ત્યારબાદ દૈવની પ્રેરણાથી સ્પર્શ-તન્માત્રવિશિષ્ટ વાયુના વિકૃત થવાથી તેનામાંથી રૂપ-તન્માત્રની ઉત્પત્તિ થઈ અને તેનાથી તેજ અને રૂપની ઉપલબ્ધિ કરાવનારી નેત્ર-ઇન્જિયનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. (૩૮) હે સાધ્યી! વસ્તુના આકારનો બોધ કરાવવો, ગુણજ્ઞાન થવું અર્થાત્, દ્રવ્યનું અંગરૂપે પ્રતીત થવું, દ્રવ્યનો આકાર, પ્રકાર, પરિમાણ વગેરે જેવાં હોય તે જ રૂપે જણાઈ આવવાં તથા તેજનું સ્વરૂપભૂત થવું – આ બધી રૂપ-તન્માત્રની વૃત્તિઓ છે. (૩૯) ચમકવું, પકવવું, હંડી દૂર કરવી, સૂકવવું, ભૂખ-તરસ લગાડવાં અને તેના નિવારણ માટે બોજન કરાવવું તથા પાણી પાવું – આ તેજની વૃત્તિઓ છે. (૪૦)

એ પછી દૈવની પ્રેરણાથી રૂપ-તન્માત્રમય તેજનો વિકાર થવાથી તેનામાંથી રસ-તન્માત્રની ઉત્પત્તિ થઈ અને તેનાથી જળ અને રસને ગ્રહણ કરનારી રસના-ઇન્જિય (જલ) ઉત્પન્ન થઈ. (૪૧) રસ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં એક જ છે; પરંતુ અન્ય ભૌતિક પદાર્થોનો સંયોગ થવાથી તે તૂરો, ગળ્યો, તીખો, કડવો, ખાટો, ખારો વગેરે પ્રકારનો બની જાય છે. (૪૨) પલાળવું, માટી વગેરેને ગોળાકાર બનાવવાં, તૃપ્તિ કરવી, જીવિત રાખવું, તરસ છિપાવવી, પદાર્થોને મુલાયમ બનાવવા, તાપનું નિવારણ કરવું અને ફૂવા વગેરેમાંથી કાઢી લેવામાં આવે તોપણ ત્યાં વારંવાર પુનઃ પ્રગટ થવું – આ જળની વૃત્તિઓ છે. (૪૩)

ત્યારપછી દૈવની પ્રેરણાથી રસસ્વરૂપ જળનો વિકાર થવાથી તેનામાંથી ગંધ-તન્માત્રની ઉત્પત્તિ થઈ અને તેનાથી પૃથ્વી તથા ગંધને ગ્રહણ કરનારી પ્રાણ-ઇન્જિય પ્રગટ થઈ. (૪૪) ગંધ એક જ છે; પરંતુ પરસ્પર સંયોગ પામેલાં દ્રવ્યોના પ્રમાણના વત્તા-ઓછાપણાને લીધે તે મિશ્રગંધ, હુંગંધ, હળવી, તીવ્ર, અમલ (ખાટી વાસ) વગેરે અનેક પ્રકારની બની જાય છે. (૪૫) પ્રતિમા વગેરે રૂપે બ્રહ્મની સાકાર ભાવનાનો આશ્રય બનવું, જળ વગેરે કારણતાવોથી લિંન કોઈ અન્ય આશ્રયની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જ સ્થિત રહેવું, જળ વગેરે અન્ય પદાર્થો ધારણ કરવા, આકાશ વગેરેનું વિલાજન કરવું (ઘટાકાશ, મઠાકાશ વગેરે ભેટ કરવા.) તથા વિશેપ પરિણામરૂપે સમસ્ત પ્રાણીઓના (ખીત્વ, પુરુષત્વ વગેરે) ગુણો પ્રગટ કરવા – આ પૃથ્વીનાં કાર્યરૂપી લક્ષણ છે. (૪૬)

૧. પ્રા. પા. – નૈકશ: । ૨. પ્રા. પા. – ગ્રાણાં ।

नभोगुणाविशेषोऽर्थो यस्य तच्छ्रोत्रमुच्यते ।
वायोर्गुणाविशेषोऽर्थो यस्य तत्स्पर्शनं विदुः ॥ ४७ ॥

तेजोगुणाविशेषोऽर्थो यस्य तच्यक्षुरुच्यते ।
अभ्योगुणाविशेषोऽर्थो यस्य तद्रसनं विदुः ।
भूमेर्गुणाविशेषोऽर्थो यस्य स ग्राणा उच्यते ॥ ४८ ॥

परस्य दृश्यते धर्मो ह्यपरस्मिन् समन्वयात् ।
अतो विशेषो भावानां भूमावेवोपलक्ष्यते^१ ॥ ४९ ॥

ऐतान्यसंहत्य यदा महादीनि सप्त वै ।
कालकर्मगुणोपेतो जगदादिरूपाविशत् ॥ ५० ॥

तत्सेनानुविद्वेष्यो पुक्तेभ्योऽषडभयेतनम् ।
उत्थितं पुरुषो यस्मादुद्दिष्टदसौ विराट् ॥ ५१ ॥

ऐतदण्डं विशेषाख्यं कमवृद्धेष्टशोत्तरैः ।
तोयादिभिः परिवृतं प्रधानेनावृतैर्बहिः^२ ।
यत्र लोकवितानोऽयं रूपं भगवतो हरेः ॥ ५२ ॥

हिरण्मयादण्डकोशादुत्थाय सलिलेशयात् ।
तमाविश्य महादेवो बहुधा निर्बिभेद खम् ॥ ५३ ॥

निरभिद्यतास्य प्रथमं मुखं वाणी ततोऽभवत् ।
वाण्या वल्लिरथो नासे प्राणोतो ग्राणा ऐतयोः ॥ ५४ ॥

ग्राणाद्वायुरभिद्यतामक्षिणी^३ चक्षुरेतयोः ।
तस्मात्सूर्यो व्यभिद्यतां^४ कष्ठो श्रोत्रं ततो दिशः ॥ ५५ ॥

निर्बिभेद विराजस्त्वग्रोमश्मश्रवादयस्ततः ।
तत ओषधयश्चासन् शिश्रं निर्बिभिदे ततः ॥ ५६ ॥

रेतस्तस्मादाप आसन्निरभिद्यत वै गुदम् ।
गुदादपानोऽपानाच्य मृत्युलोकभयङ्करः ॥ ५७ ॥

आकाशनो विशेष गुणा शब्द जेनो विषय छे ते श्रोत्रेन्द्रिय (कान) छे; वायुनो विशेष गुणा स्पर्श जेनो विषय छे ते विग्नान्द्रिय (त्वया) छे; तेजनो विशेष गुणा रूप जेनो विषय छे ते नेत्रेन्द्रिय (चक्षु) छे; जलनो विशेष गुणा रस जेनो विषय छे ते रसनेन्द्रिय (ज्ञान) छे अने पृथ्वीनो विशेष गुणा गंध जेनो विषय छे तेने प्राणेन्द्रिय (नासिका) कहे छे. (४७-४८) वायु वगेरे कार्य-तत्त्वोमां आकाश वगेरे कारण-तत्त्वो विद्यमान होवाथी तेमना गुणा पाणा अनुगत जोवा मणे छे; तेथी समस्त महाभूतोना शब्द, स्पर्श, रूप, रस अने गंध अे गुणो मात्र पृथ्वीमां ज जोवा मणे छे. (४९) जपारे महत्तत्त्व, अहंकार अने पंचभूतो – आ सात तत्त्वो परस्पर मणीने एक थर्द शक्यां नहीं – अलग-अलग ज रही गयां त्यारे जगतना आदिकारण श्रीनारायणे तेमनामां काण, अदृष्ट अने सत्त्व वगेरे गुणो समेत प्रवेश कर्या. (५०)

५० (पछी परमात्माना प्रवेशवाथी क्षुब्ध थयेला अने परस्पर भणी गयेलां ते तत्त्वोमांथी एक अयेतन अंड उत्पन्न थयो. ते अंडथी आ विराट पुरुषनी अभिव्यक्ति थर्द. (१५) आ अंडनु नाम 'विशेष' छे, तेनी अंतर्गत श्रीहरिनां स्वरूपभूत चौद भुवनोनो विस्तार छे. ए चारे बाजुअेथी एकभीजाथी दस-दस गणां जण, अजिन, वायु, आकाश, अहंकार अने महत्तत्त्व – आ छ आवरणोथी वीटणायेलो छे. ए बधानी बहार सातमु प्रकृतिनु आवरण छे. (५२) कारणरूप जणमां रहेला ते तेजोभय अंडमांथी उठीने आ विराट पुरुषे फरी तेमां प्रवेश कर्या अने पछी तेमां केटलाक प्रकारनां छिद्रो कर्यां. (५३) सौम्रथम अनामां मुख प्रगट थयुं, तेनाथी वाक्-ईन्द्रिय अने पछी वाक् (वाणी) नो अधिष्ठाता अजिन उत्पन्न थयो. पछी नाकनां छिद्रो (नस्कोरां) प्रगट थयां, तेनाथी प्राणसहित ग्राण-ईन्द्रिय उत्पन्न थर्द. (५४) ग्राण पछी तेनो अधिष्ठाता वायु उत्पन्न थयो. त्यारपछी नेत्रगोलक प्रगट थयां, तेमनामांथी चक्षु-ईन्द्रिय प्रगट थर्द अने तेनी अंतर्गत तेनो अधिष्ठाता सूर्य उत्पन्न थयो. पछी काननां छिद्रो प्रगट थयां, तेनाथी तेमनी ईन्द्रिय श्रोत्र अने तेना अभिमानी दिक्-देवता (दिशाओ) प्रगट थया. (५५) त्यारबाट ते विराट पुरुषनी त्वया उत्पन्न थर्द. तेनाथी रुवांटां, मूळ-दाढी तथा माथाना वाण प्रगट थया अने ते पछी त्वयानी अभिमानी औपथिअो (अन्न वगेरे) उत्पन्न थर्द. त्यारपछी लिंग प्रगट थयुं. (५६) तेनाथी वीर्य अने वीर्य प्रगट थया पछी लिंगनु अभिमानी आपोदेव (आप-जण) उत्पन्न थयुं. पछी गुदा प्रगट थर्द, तेनाथी अपान-वायु अने ए पछी ते अपानना अभिमानी देवता,

१. प्रा. पा. – वलभ्यते । २. प्रा. पा. – नेन वृत्तैऽ । ३-४. प्राचीन प्रतमां विकांक ३ अने ४नी वच्चेनो वाग मृणमां नथी, टिप्पञ्चीमां छे.

હસ્તૌ ચ નિરભિદેતાં બલં તાભ્યાં તતઃ વિરાટ् ।
પાદૌ ચ નિરભિદેતાં ગતિસ્તાભ્યાં તતો હરિઃ ॥ ૫૮॥

નાડ્યોડસ્ય નિરભિદેતાભ્યો લોહિતમાભૃતમ्^૧ ।
નદ્યસ્તાં સમભવતુદરં નિરભિદેત ॥ ૫૯॥

કૃત્પિપાસે તતઃ સ્યાતાં સમુદ્રસ્તવેતયોરભૂત् ।
અથાસ્ય હદ્યં ભિન્નં હદ્યાન્મન ઉત્ત્યિતમ् ॥ ૬૦॥

મનસશ્ચન્દ્રમા જાતો બુદ્ધિર્ભૂદ્રેર્ગિરાં પતિઃ ।
અહઙ્કારસ્તતો રૂપશ્વિતાં ચૈત્યસ્તતોડભવત् ॥ ૬૧॥

એતે હાભ્યુત્થિતાદેવા નૈવાસ્યોત્થાપનેડશકન् ।
પુનરાવિવિશુઃ ખાનિ તમુથાપયિતું ક્રમાત् ॥ ૬૨॥

વલ્લિર્વાચા મુખં ભેજે નોદતિષ્ઠતાદા વિરાટ् ।
ધ્રાણેન^૨ નાસિકે વાયુનોદતિષ્ઠતાદા વિરાટ् ॥ ૬૩॥

અક્ષિણી ચક્ષુપાડદિત્યો નોદતિષ્ઠતાદા વિરાટ् ।
શ્રોત્રેણ કર્ણો ચ દિશો નોદતિષ્ઠતાદા વિરાટ् ॥ ૬૪॥

ત્વયં રોમભિરોષધ્યો નોદતિષ્ઠતાદા વિરાટ् ।
રેતસા શિશ્નમાપસ્તુ નોદતિષ્ઠતાદા વિરાટ् ॥ ૬૫॥

ગુંદ મૃત્યુરપાનેન નોદતિષ્ઠતાદા વિરાટ् ।
હસ્તાવિન્દ્રો બલેનૈવ નોદતિષ્ઠતાદા વિરાટ् ॥ ૬૬॥

વિષ્ણુર્ગતૈવ ચરણૌ નોદતિષ્ઠતાદા વિરાટ् ।
નાડીનંદ્યો લોહિતેન નોદતિષ્ઠતાદા વિરાટ् ॥ ૬૭॥

કુતૃદભ્યામુદરં સિન્ધુનોદતિષ્ઠતાદા વિરાટ् ।
હદ્યં મનસા ચન્દ્રો નોદતિષ્ઠતાદા વિરાટ् ॥ ૬૮॥

બુદ્ધ્યા બ્રહ્માપિ હદ્યં નોદતિષ્ઠતાદા વિરાટ् ।
રૂપ્રોડભિમત્યા હદ્યં નોદતિષ્ઠતાદા વિરાટ् ॥ ૬૯॥

ચિતેન હદ્યં ચૈત્યઃ ક્ષેત્રજ્ઞઃ પ્રાવિશધા ।
વિરાટ् તદૈવ પુરુષઃ સાલિલાદુદતિષ્ઠત ॥ ૭૦॥

૧. પ્રા. પા. - નોદતિષ્ઠત । ૨. પ્રાચીન પ્રતમાં અહીં આ ઉત્તરાર્થ મૂળમાં નથી, ટિપ્પણીમાં છે તથા દ્વપ્રમા શ્લોકના 'રેતસા શિશ્નમા' એ ભાગ આની પહેલાં મૂળમાં પણ છે, પણ 'ધ્રાણેન'ની જગ્યાને 'પ્રાણેન' અને 'નાસિકે'ની જગ્યાને 'નાસિકા' પાઠ છે.

લોકને બયબીત કરનાર મૃત્યુદેવતા પ્રગટ થયા. (૫૭) ત્યારપછી હાથ પ્રગટ થયા, તેમનાથી બળ અને પછી હસ્ત-ઈન્દ્રિયના અભિમાની દેવતા ઈન્દ્ર ઉત્પન્ન થયા. પછી ચરણ પ્રગટ થયાં, તેમનાથી ગતિ (ચાલવાની કિયા - ગમન) અને પછી પાદ-ઈન્દ્રિયના અભિમાની વિષ્ણુદેવતા ઉત્પન્ન થયા. (૫૮) આ પ્રમાણે વિરાટ પુરુષને નાડીઓ (રક્તવાહિનીઓ) પ્રગટ થઈ ત્યારે તેમનાથી રૂપિર ઉત્પન્ન થયું અને તેનાથી નદીઓ (પ્રગટ) થઈ. પછી તેને ઉદર (પેટ) પ્રગટ થયું. (૫૯) તેનાથી ભૂખ-તરસની અભિવ્યક્તિ થઈ અને પછી ઉદરના અભિમાની સમુદ્રદેવતા ઉત્પન્ન થયા. ત્યારપછી તેમને હદ્ય પ્રગટ થયું, હદ્યથી મનનું પ્રાગટ્ય થયું. (૬૦) મન પ્રગટ થયા પછી તેના અભિમાની દેવતા ચંદ્ર (પ્રગટ) થયા. પછી હદ્યથી જ બુદ્ધિ અને તે પછી તેના અભિમાની બ્રહ્મદેવતા (પ્રગટ) થયા. તે પછી અહંકાર અને ત્યારપછી તેના અભિમાની રૂપદેવતા ઉત્પન્ન થયા. ત્યારબાદ ચિત અને તેના અભિમાની દેવતા ક્ષેત્રજ્ઞનું પ્રાગટ્ય થયું. (૬૧)

ક્ષેત્રજ્ઞ સિવાપના તે તમામ દેવતાઓ ઉત્પન્ન થઈને પણ જ્યારે વિરાટ પુરુષને ઉઠાડવામાં અસર્મદ્ય રહ્યા ત્યારે તેને ઉઠાડવા માટે ફરી પાછા ક્રમશઃ પોતપોતાનાં ઉત્પત્તિસ્થાનોમાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યા. (૬૨) અજિનાં વાણી સાથે મુખમાં પ્રવેશ કર્યાં, પરંતુ તેનાથી વિરાટ પુરુષ ઉઠયો નહીં. વાયુએ ધ્રાણેન્દ્રિય સાથે નસ્કોરાંઓમાં પ્રવેશ કર્યાં તોપણ વિરાટ પુરુષ ઉઠયો નહીં. (૬૩) સૂર્ય ચક્ર સાથે નેત્રોમાં પ્રવેશ કર્યાં તોપણ વિરાટ પુરુષ ઉઠયો નહીં. ટિશાઓએ શ્રવણેન્દ્રિય સાથે કાનોમાં પ્રવેશ કર્યાં તોપણ વિરાટ પુરુષ ઉઠયો નહીં. (૬૪) ઔષધિઓએ રૂવાંટાં સાથે ત્વચામાં પ્રવેશ કર્યાં તોપણ વિરાટ પુરુષ ઉઠયો નહીં. જળે વીર્ય સાથે લિંગમાં પ્રવેશ કર્યાં તોપણ વિરાટ પુરુષ ઉઠયો નહીં. (૬૫) મૃત્યુએ અપાન સાથે ગુદામાં પ્રવેશ કર્યાં તોપણ વિરાટ પુરુષ ઉઠયો નહીં. ઈન્દ્ર બળ સાથે હાથોમાં પ્રવેશ કર્યાં, પણ તેનાથીય વિરાટ પુરુષ ઉઠયો નહીં. (૬૬) વિષ્ણુએ ગતિ સાથે ચરણોમાં પ્રવેશ કર્યાં તોપણ વિરાટ પુરુષ ઉઠયો નહીં. નદીઓએ રૂપિર સાથે નાડીઓમાં પ્રવેશ કર્યાં તોપણ વિરાટ પુરુષ ઉઠયો નહીં. (૬૭) સમુદ્ર ભૂખ-તરસ સાથે ઉદર (પેટ)માં પ્રવેશ કર્યાં તોપણ વિરાટ પુરુષ ઉઠયો નહીં. ચંદ્રમાએ મન સાથે હદ્યમાં પ્રવેશ કર્યાં તોપણ વિરાટ પુરુષ ઉઠયો નહીં. (૬૮) બ્રહ્માએ બુદ્ધિ સહિત હદ્યમાં પ્રવેશ કર્યાં તોપણ વિરાટ પુરુષ ઉઠયો નહીં. રૂપે અહંકાર સાથે તેના હદ્યમાં પ્રવેશ કર્યાં તોપણ વિરાટ પુરુષ ઉઠયો નહીં. (૬૯) પરંતુ જ્યારે ચિતાના અધિકાતા ક્ષેત્રજ્ઞ ચિત સાથે હદ્યમાં પ્રવેશ કર્યાં ત્યારે વિરાટ

यथा प्रसुमं पुरुषं प्राणोन्नियमनोधियः ।
प्रभवन्ति विना येन नोत्थापयितुमोजसा ॥ ७१ ॥

तमस्मिन् प्रत्यगात्मानं धिया योगप्रवृत्तया ।
भक्त्याविरक्त्या शानेन विविच्यात्मनि चिन्तयेत् ॥ ७२ ॥

पुरुषे ज समये जग्मांथी उठीने उभो थई गयो. (७०) जेम लोकमां ग्राह, हन्दियो, मन, बुद्धि वगेरे चित्तना अधिष्ठाता क्षेत्रज्ञनी सहाय विना, पोताना बणथी, सूतेला ग्राहीने उठाडी शक्तां नथी तेवी ज रीते ते क्षेत्रज्ञ पशा परमात्मानी सहाय विना विराट पुरुषने उठाडी शक्त्या नहीं. (७१) तेथी भक्ति, वैराग्य अने चित्तनी एकाग्रताथी प्रगट थयेला ज्ञान वडे ते अंतरात्म-स्वरूप क्षेत्रज्ञने आ शरीरथी भिन्न जाणीने तेनु चिंतन करवुं जोहिअ. (७२)

—★—

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां तृतीयस्कन्धे कापिलेये तत्यसमानाये पद्मविंशोडध्यायः ॥ २६ ॥
त्रीजा संक्ष-अंतर्गत कापिलेय-तत्यसमानायमांनो छब्बीसमो अध्याय समाप्त.

—★—

सतावीसमो अध्याय

प्रकृति-पुरुषना विवेकथी मोक्षप्राप्तिनु वर्णन

श्रीभगवानुवाच

प्रकृतिस्थोऽपि पुरुषो नाज्यते प्राकृतेर्गुणैः ।
अविकारादकर्तृत्वात्तिर्गुणात्वाज्जलार्कवत् ॥ १ ॥

स एष यहि प्रकृतेर्गुणेष्वभिविषज्जते ।
अहंकियाविमूढात्मा कर्ता स्मीत्यभिमन्यते ॥ २ ॥

तेन संसारपदवीमवशोऽन्येत्यनिर्वृतः ।
प्रासजितैः कर्मदोषैः सदसन्मिश्रयोनिषु ॥ ३ ॥

अर्थे व्यविधमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ।
ध्यायतो विषयानस्य स्वज्ञेऽनर्थांगमो^१ यथा ॥ ४ ॥

अत^२ एव शनैश्चित्तं प्रसक्तमसतां पथि ।
भक्तियोगेन तीव्रेण विरक्त्या य नयेद्वशम् ॥ ५ ॥

यमादिभिर्योगपथैरत्यसन् श्रद्धयाऽन्वितः ।
मयि भावेन सत्येन मत्कथाश्रवणेन य^३ ॥ ६ ॥

सर्वभूतसमत्येन निवैरेणाप्रसङ्गतः ।
भ्रष्टयर्योण मौनेन स्वधर्मेण भलीयसा^४ ॥ ७ ॥

श्रीभगवान कहे छे — हे मा! जे रीते जग्मां प्रतिबिंबित सूर्यनी साथे जग्ना शीतणता, चंचणता वगेरे गुणोनो संबंध होतो नथी तेवी ज रीते प्रकृतिना कार्यभूत शरीरमां स्थित रहेवा छतां पशा आत्मा वास्तवमां तेना सुख-दुःख वगेरे धर्माथी लेपातो नथी; कारण के ते स्वभावे निर्विकार, अकर्ता अने निर्गुण छे. (१) परंतु ते ज प्राकृत गुणो साथे ते ज्यारे पोतानो संबंध स्थापी ले छे त्यारे अहंकारथी भोक्तित थईने ‘हुं कर्ता छुं’ ऐवुं मानवा लागे छे. (२) ते अहंकारने कारणे ते शरीरना संसर्गथी करायेलां पुरुष-पापरूपी कर्मोना दोषने लीघे पोतानी स्वाधीनता अने शांति गुमावी बेसे छे तथा उत्तम, मध्यम अने अधम योनिओमां उत्पन्न थईने संसारयकमां अटवातो रहे छे. (३) जे रीते स्वभूतमां भय, शोक वगेरेनुं कोई कारण होतु नथी छतां पशा स्वभूतना पदार्थोमां आस्था थई ज्वाने कारणे दुःख भोगवतुं पडे छे तेवी ज रीते भय-शोक, हुं-मारुं तेम ज जन्म-मरणरूपी संसारनी कोई सत्ता नहीं होवा छतां पशा अविद्याने लीघे विषयोनु चिंतन करता रहेवाथी ज्वनुं संसारयक क्यारेय निवृत थतु नथी. (४) तेथी बुद्धिमान मनुष्य माटे ए ज योग्य छे के असत्-मार्गमां इसायेला चित्तने उत्कट भक्तियोग अने वैराग्य वडे धीरे धीरे पोताने वश करवुं. (५)

पम-नियम वगेरे योग-साधनो वडे श्रद्धापूर्वक सतत प्रयत्न करवाथी — चित्तने वारंवार एकाग्र करता रहीने मारामां साचो भाव राखवाथी, मारी कथानुं श्रवण करवाथी,

१. प्रा. पा. — स्वज्ञेनार्थांग । २. प्रा. पा. — अतः शनैः । ३. प्रा. पा. — तु । ४. प्रा. पा. — महीयसा ।

યદ્યદ્યોપલબ્ધેન સન્તુષ્ટો મિતભુડ્ મુનિઃ ।
વિવિકતશરણાઃ શાન્તો મૈત્રઃ કરુણ આત્મવાન् ॥ ૮ ॥

સાનુભન્યે ચ દેહેઽસ્મિન્તકુર્વન્નસદાગ્રહમ् ।
શાનેન દેષ્ટતાચેન પ્રકૃતે: પુરુષસ્ય ચ ॥ ૯ ॥

નિવૃત્તબુદ્ધ્યવસ્થાનો દૂરીભૂતાન્યદર્શનઃ ।
ઉપલભ્યાત્મનાઽકૃત્માનં ચક્ષુપેવાર્કમાત્મદક્ ॥ ૧૦ ॥

મુક્તલિઙ્ગં સદાભાસમસતિ^૧ પ્રતિપદ્યતે ।
સતો બન્ધુમસચ્યક્ષુ: સર્વાનુસ્યૂતમદ્વયમ् ॥ ૧૧ ॥

યથા જલસ્થ આભાસ: સ્થલસ્થેનાવદેશ્યતે ।
સ્વાભાસેનતથા^૨ સૂર્યો જલસ્થેનટિવિસ્થિત: ॥ ૧૨ ॥

એવં ત્રિવૃદ્ધહઙ્કારો ભૂતેન્દ્રિયમનોમયૈ: ।
સ્વાભાસેલક્ષિતોઽનેન સદાભાસેન સત્યદક્ ॥ ૧૩ ॥

ભૂતસૂક્ષ્મેન્દ્રિયમનોભુદ્ધ્યાદિષ્ઠિહ નિદ્રયા ।
લીનેષ્વસતિ પસ્તત્ર વિનિદ્રો નિરહઙ્કિય: ॥ ૧૪ ॥

મન્યમાનસ્તદાઽકૃત્માનમનષો નષ્ટવન્મૃષા ।
નષ્ટેઽહઙ્કરણો દ્રષ્ટા નષ્ટવિત ઈવાતુર: ॥ ૧૫ ॥

એવં પ્રત્યવમૃશ્યાસાવાત્માનં પ્રતિપદ્યતે ।
સાહઙ્કારસ્ય દ્રવ્યસ્ય યોઽવસ્થાનમનુગ્રહ: ॥ ૧૬ ॥

સૌ પ્રાણીઓમાં સમભાવ રાખવાથી, કોઈનીય સાથે વેર નહીં કરવાથી, આસક્તિ-ત્યાગ, બ્રહ્મચર્ય, મૌનગ્રત અને પ્રબળ (અર્થાત્ ભગવાનને સમર્પિત કરેલા) સ્વર્ધમના પાલનથી જેને એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ છે કે – પ્રારબ્ધ મુજબ જે કંઈ મળી રહે છે તેમાં જ સંતુષ્ટ રહે છે, પરિમિત (મર્યાદિત) બોજન કરે છે, હંમેશાં એકાંતમાં રહે છે, સ્વભાવે શાંત રહે છે, સૌનો મિત્ર છે, દ્વારા અને ધર્મવાન છે, પ્રકૃતિ અને પુરુષના વાસ્તવિક સ્વરૂપના અનુભવથી પ્રાપ્ત થયેલા તત્ત્વજ્ઞાનને કારણો પત્ની-પુત્ર વગેરે સંબંધીઓ સમેત આ શરીરમાં ‘હું-મારું’પણાનો મિથ્યા અભિનિવેશ (આગ્રહ) કરતો નથી, બુદ્ધિની જાગ્રત-વગેરે અવસ્થાઓથી પણ મુક્ત થઈ ગયો છે તથા પરમાત્મા સિવાય અન્ય કોઈ વસ્તુને જોતો નથી – તે આત્મદર્શી મુનિ નેત્રોથી સૂર્યને જોતો હોય તેમ પોતાના શુદ્ધ અંતઃકરણ વડે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને તે અદ્વિતીય બ્રહ્મપદને પ્રાપ્ત કરી લે છે કે જે (બ્રહ્મપદ) દેહ વગેરે સમસ્ત ઉપાધિઓથી મુક્ત, અહંકાર વગેરે મિથ્યા વસ્તુઓમાં સત્યરૂપે ભાસનારું, જગત-કારણભૂત પ્રકૃતિનું અધિષ્ઠાન, મહત્વ વગેરે કાર્ય-સમૂહનું પ્રકાશક છે અને કાર્ય-કારણરૂપી સમસ્ત પદાર્થમાં વ્યાપ્ત છે. (૬-૧૧)

જે રીતે જગ્યમાં પડેલા સૂર્ય-પ્રતિબિંબને દીવાલ પર પડેલા પોતાના પડછાયાના સંબંધથી જોઈ શકાય છે અને જગ્યમાં દેખાનારા પ્રતિબિંબથી આકાશમાં રહેલા સૂર્યનું શાન થાય છે તેવી જ રીતે વૈકારિક (સત્ત્વ, ૨૪; તમ:) બેદથી ત્રણ પ્રકારનો અહંકાર શરીર, ઈન્દ્રિયો અને મનમાં રહેલાં પોતાનાં પ્રતિબિંબથી લક્ષિત થાય છે અને પછી સત્ત પરમાત્માના પ્રતિબિંબથી યુક્ત આ અહંકાર વડે સત્ત-શાનસ્વરૂપ પરમાત્માનું દર્શન થાય છે, કે જેઓ સુપુણિ-વેળાએ નિદ્રાથી શરૂ વગેરે સૂક્ષ્મ ભૂતો, ઈન્દ્રિયો, મન-બુદ્ધિ વગેરેના અવ્યાહૃતમાં લીન થઈ જવાથી પોતે જાગ્રત રહે છે અને સર્વથા અહંકારરહિત છે. (૧૨-૧૪) (જાગ્રત અવસ્થામાં આ આત્મા સૂક્ષ્મ ભૂતો વગેરે દર્શય વર્ગના દ્રારારૂપે સ્પષ્ટપણે અનુભવાય છે; પરંતુ) નિદ્રામાં તે પોતાના ઉપાધિભૂત અહંકારનો નાશ થવાથી તે બ્રાન્તિને લીધે પોતાને પણ નાશ પામેલો માની લે છે અને જે રીતે ધનનો નાશ થઈ જવાથી મનુષ્ય પોતાનો નાશ થઈ ગયો એવું માનીને અત્યંત વ્યાકુળ થઈ જાય છે, તે જે રીતે તે પણ અત્યંત વિવશ થઈને નષ્ટવત્ થઈ જાય છે. જીલ્લા! આ બધી વાતોનું મનન કરીને વિવેકી મનુષ્ય પોતાના આત્માનો અનુભવ કરી લે છે, કે જે (આત્મા) અહંકાર સહિતના સમસ્ત તાવોનું અધિષ્ઠાન છે અને તેનાથી જ બધું પ્રકાશિત થાય છે. (૧૬)

૧. પ્રા. પા. – જમગતિ । ૨. પ્રા. પા. – યથા ।

देवधूतिरुवाच

पुरुषं प्रकृतिर्भवत् विमुच्यति कहिंचित् ।
अन्योन्यापाश्रयत्वाच्य नित्यत्वादनयोः ॥ १७ ॥

यथा गन्धस्य भूमेश्वर न भावो व्यतिरेकतः ।
अपां रसस्य च यथा तथा बुद्धेः परस्य च ॥ १८ ॥

अकर्तुः कर्मबन्धोऽयं पुरुषस्य यदाश्रयः ।
गुणेषु सत्सु प्रकृतेः देवल्यं तेष्वतः कथम् ॥ १९ ॥

क्वचित्^२ तत्त्वावभर्णन निवृत्तं भयमुल्बणम्^३ ।
४ अनिवृत्तनिमित्तत्वात्पुनः प्रत्यवतिष्ठते ॥ २० ॥

श्रीभगवानुवाच^५

अनिमित्तनिमित्तेन स्वधर्मेणाभवत्तमना ।
तीव्रया मयि भक्त्या च श्रुतसम्भृतया चिरम् ॥ २१ ॥

शानेन देष्टतायेन वैराग्येण बलीयसा ।
तपोयुक्तेन योगेन तीव्रेणात्मसमाधिना ॥ २२ ॥

प्रकृतिः पुरुषस्येह दद्यमाना त्वहर्निशम् ।
तिरोभवित्री शनकैरुनेयोनिरिवारणिः ॥ २३ ॥

भुक्तभोगा परित्यक्ता देष्टदोषाच नित्यशः ।
नेश्वरस्याशुभं धते स्वे महिम्नि स्थितस्य च ॥ २४ ॥

यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य प्रस्वापो बह्वनर्थभृत् ।
स एव प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते ॥ २५ ॥

एवं विद्विततत्त्वस्य प्रकृतिर्भयि मानसम् ।
युज्जतो नापकुरुत आत्मारामस्य कहिंचित् ॥ २६ ॥

यदैवमध्यात्मरतः कालेन बहुजन्मना ।
सर्वत्र ज्ञातवैराग्य आश्रित्यभुवनान्मुनिः ॥ २७ ॥

मन्दकतः प्रतिबुद्धार्थो मत्प्रसादेन भूयसा ।
निःश्रेयसं स्वसंस्थानं देवल्याख्यं मदाश्रयम् ॥ २८ ॥

प्राप्नोतीहाङ्गसा धीरः स्वदेशा छिन्नसंशयः ।
यद्यगत्वा न निवर्तत योगी लिङ्गाद्विनिर्गमेऽ ॥ २९ ॥

देवधूतिरुवाच पूर्ण्युं – हे मलु! पुरुष अने प्रकृति – बनेय नित्य छे अने ऐकबीजना आश्रये रहेनारां छे, तेथी प्रकृति तो पुरुषने क्यारेय छोडी ज शक्ती नथी. (१७) हे ब्रह्मन्! जे रीते गंध अने पृथ्वीनी तथा रस अने जगनी अलग-अलग स्थिति होई शक्ती नथी तेवी ज रीते पुरुष अने प्रकृति पश्च ऐकबीजने छोडीने रही शक्तां नथी. (१८) तेथी, जेमना आश्रयथी अकर्ता पुरुषने आ कर्मबन्धन प्राप्त थयुं छे ते प्रकृति-गुणो रहे त्यां सुधी तेने देवल्यपद तेवी रीते प्राप्त थाय? (१९) तत्त्वोनो विचार करवाथी जो क्यारेक संसारबन्धनना आ तीव्र भयनुं निवारण थई पश्च ज्ञाय, तोपश्च तेना निमित्तभूत प्राकृत गुणोनो अभाव नहीं थवाने लीधे ते भय फरी पाइ उपस्थित थई शके छे. (२०)

श्रीभगवाने कहुं – मा! जे रीते अजिनिनुं उत्पत्ति-स्थान एवी अरणि पोतानाथी ज उत्पन्न थयेला अजिनिथी वणीने भस्म थई ज्ञाय छे तेवी ज रीते स्वधर्मना निष्कामभावे करेला पालन (आचरण) थकी अंतःकरण शुद्ध थवाथी, दीर्घकाण सुधी भगवत्कथाना श्रवण वडे पुष्ट थयेली मारी उत्कट भजिताथी, तत्त्वोनो साक्षात्कार करावनारा ज्ञानथी, प्रबल वैराग्यथी, प्रत-नियम वगेरे सहित करेला ध्यानना अभ्यासथी अने चित्तनी दृढ ऐकाग्रताथी पुरुषनी प्रकृति (अविद्या) रात-दिवस क्षीण थती-थती धीरे धीरे लय पामी ज्ञाय छे. (२१-२३) पछी (तो), दररोज दोष देखावाथी, भोगवीने त्यज्ञ दीधेली ते प्रकृति पोताना स्वरूपमां स्थित अने स्वतंत्र (बंधनमुक्त) थयेला ते पुरुषने कोई हानि पहांचाडी शक्ती नथी. (२४) जेम सूतेला मनुष्ये स्वजनमां केटलाये अनर्थानो अनुभव करवो पडे छे, परंतु जागी गया पछी तेने स्वजनना ते अनुभवोथी कोई पश्च प्रकारनो मोह थतो नथी, तेवी ज रीते जेने तत्त्वज्ञान थई गयुं छे अने जे निरंतर मारामां ज मनने परोवायेलुं राखे छे ते आत्माराम मुनिनुं प्रकृति कशुं ज नुकसान करी शक्ती नथी. (२५-२६) ज्यारे मनुष्य अनेक जन्मोमां दीर्घ काण सुधी आ रीते आत्मचिंतनमां ज निमग्न रहे छे त्यारे तेने ब्रह्मलोक-पर्यंतना सर्वप्रकारना भोगोमांथी वैराग्य थई ज्ञाय छे. (२७) मारो ते धैर्यवान भक्त मारी ज महाकृपाथी तत्त्वज्ञान प्राप्त करीने आत्माना अनुभव थकी तमाम संशयोमांथी मुक्त थई ज्ञाय छे; अने पछी लिंग-शरीरनो नाश थतां मारा ज आश्रये रहेला पोताना स्वरूपभूत देवल्य-नामक मंगणमय पदने सहेजे प्राप्त करी ले छे, के ज्यां पहांचवाथी योगी फरी पाइ वणीने आवतो नथी. (२८-२९)

१. प्रा. पा. – नित्यत्वाच्याऽ । २. प्रा. पा. – सकृत् । ३. प्रा. पा. – तत्त्वम् । ४. प्रा. पा. – अनिमित्त । ५. प्राचीन प्रतमां ‘श्रीभगवानुवाच’ ऐटलो भाग नथी. ६. प्रा. पा. – लिङ्गविनिर्गमे ।

यदा न योगोपचितासु चेतो
मायासु सिद्धस्य विषज्जलेऽज्ञः ।
अनन्यहेतुध्यथ मे गतिः स्याद्
आत्यन्तिकी यत्र न मृत्युहासः ॥ ३० ॥

हे मा! योगीनुं चित्त योगसाधनाथी वृद्धि पामेली अलिमा-
वगेरे मायामयी सिद्धिओमां, के जेमनी प्राप्तिनुं योग सिवाय
अन्य कोई साधन नथी – तेमां जो फसातो नथी, तो ते मारा
अविनाशी परमपदने प्राप्त करी ले छे, के ज्यां मृत्युनुं कशुं
उपज्जतुं नथी. (३०)

इति श्रीमत्त्रागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां तृतीयस्कन्धे कापिलेयोपाध्याने^२ समविंशोडध्यायः ॥ २७ ॥
त्रीज्ञे संक्ष-अंतर्गत कापिलेय-उपाध्यानमांनो सत्तावीसमो अध्याय समाप्त.

=★=

अष्टावीसमो अध्याय

अष्टांगयोगनी विधि

श्रीभगवानुवाच

योगस्य लक्षणं वक्ष्ये सभीजस्य नृपात्मजे ।
मनो येनैव विधिना प्रसन्नं याति सत्यथम् ॥ १ ॥

स्वधर्माचरणं शक्त्या विधर्माच्य निवर्तनम् ।
दैवाल्लब्धेन सन्तोष आत्मविच्यरणार्थनम् ॥ २ ॥

ग्राम्यधर्मनिवृतिश्च मोक्षधर्मरतिस्तथा ।
मितमेध्यादनं शश्विविक्तक्षेमसेवनम् ॥ ३ ॥

अहिंसा सत्यमस्तेयं यावदर्थपरिग्रहः ।
बलयर्थं तपः शौचं स्वाध्यायः पुरुषार्थनम् ॥ ४ ॥

मौनं सदाऽऽसनज्यस्थैर्यं प्राणज्यः शनैः ।
प्रत्याहारश्चेन्द्रियाणां विषयान्मनसा हृषि ॥ ५ ॥

स्वविष्ण्यानामेकदेशे मनसा प्राणधारणम् ।
वैकुण्ठलीलाभिध्यानं समाधानं तथाऽऽत्मनः ॥ ६ ॥

अतैरन्यैश्च पथिभिर्मनो दुष्टमसत्यथम् ।
भुद्या युग्म्यत शनैर्जितप्राणो ह्यतन्त्रितः ॥ ७ ॥

शुचौ देशे प्रतिष्ठाय विजितासन आसनम् ।
तस्मिन् स्वस्ति^३ समासीन ऋजुकायः समभ्यसेत् ॥ ८ ॥

कपिल भगवान कहे छे – मा! हवे हुं तमने स-
बीज (ध्येय-स्वरूपना आलंबनथी युक्त) योगनुं लक्षण
बतावुं हुं, के जेना थकी चित्त शुद्ध अने प्रसन्न थहने
परमात्माना मार्गमां प्रवृत्त थही जाय छे. (१) शक्ति प्रमाणे
शाखविहित स्वधर्मनुं पालन करवुं तथा शाखविरुद्ध
आचरणोनो परित्याग करवो, प्रारब्ध अनुसार जे कंठ मणी
रहे तेमां संतुष्ट रहेवुं, आत्मज्ञानीओनां चरणोनी पूजा
करवी; (२) विषयवासना वधारनारां कर्माथी दूर रहेवुं,
संसारना बंधनमांथी मुक्ति अपावनारा धर्मामां ग्रेम
राखवो, पवित्र अने परिभित (मर्यादित) बोजन करवुं,
निरंतर एकांत अने निर्बय स्थानमां रहेवुं; (३) मन, वाणी
अने शरीरथी कोई ज्ञाने सताववो नहीं, सत्य बोलवुं, योरी
करवी नहीं, आवश्यकता करतां वधु वस्तुओनो संग्रह करवो
नहीं, भ्रष्टार्थनुं पालन करवुं, तपस्या करवी (धर्मपालनार्थ
कष्ट सहेवुं), भीतर-बहार पवित्र रहेवुं, शाखोनुं अध्ययन
करवुं, भगवाननुं पूजन करवुं; (४) वाणीनो संयम ज्ञानववो,
उत्तम आसनोनो अभ्यास करीने स्थिरतापूर्वक बेसवुं, धीरे-
धीरे प्राणायाम वडे शासने ज्ञातवो, इन्द्रियोने मन वडे
विषयोमांथी वाणीने पोताना हृदयमां लही ज्वी; (५)
मूलाधार वगेरे केन्द्रो पैकीना कोई एकमां मन सहित प्राणोने
स्थिर करवा, भगवाननी लीलाओनुं निरंतर चिंतन करवुं
अने चित्त तेमां परोववुं; (६) आ सर्व थकी तथा प्रत-दान
वगेरे अन्य साधनोथी पश्च सावधानीपूर्वक प्राणोने ज्ञातीने,
बुद्धि वडे पोताना कुमार्गगामी दुष्ट चित्तने धीरे-धीरे एकाग्र
करवुं, परमात्माना ध्यानमां जोडवुं. (७)

पहेलां आसनने ज्ञातवुं, पछी प्राणायामना अभ्यास
माटे पवित्र स्थणमां कुश (दर्भ), मृगचर्म वगेरेथी युक्त
आसन पाथरवुं; तेना पर शरीरने सीधुं (टड्डार) अने स्थिर

१. मा. पा. – विषज्जले कथम् । २. प्राचीन प्रतमां ‘कापिलेयोपाध्याने’ अटलो भाग नथी. ३. मा. पा. – स्वस्तिकमासीन ।

प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुभ्यकरेचकैः ।
प्रतिकूलेन वा चित्तं यथा स्थिरमयन्यलभ् ॥ ८ ॥

मनोऽचिरात्स्याद्विरजं जितश्वासस्य योगिनः ।
वाय्विनिभ्यां यथा लोहं धातं त्यजति वै मलभ् ॥ १० ॥

प्राणायामैर्देहोषान्धारणाभिश्च किल्बिषान् ।
प्रत्याहारेष्वासं संसर्गान्ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ॥ ११ ॥

यदा मनः स्वं विरजं योगेन सुसमाहितभ् ।
काष्ठां भगवतो ध्यायेत्स्वनासाग्रावलोकनः ॥ १२ ॥

प्रसन्नवदनाभ्योजं पद्मगर्भारुणोक्षणम् ।
नीलोत्पलदलश्यामं शङ्खयकगदाधरभ् ॥ १३ ॥

लसत्पङ्कजकिञ्जलकपीतकौशेयवाससम् ।
श्रीवत्सवक्षसं भ्राजतकौस्तुभामुक्तकन्धरभ् ॥ १४ ॥

मताद्विरेकलया परीतं वनमालया ।
परार्घ्यहारवलयकिरीटाङ्गदन्तपुरभ् ॥ १५ ॥

काञ्चीगुणोल्लसच्छ्रोषिं हृदयाभ्योजविष्टरभ् ।
दर्शनीयतमं शान्तं मनोनयनवर्धनभ् ॥ १६ ॥

अपीच्यदर्शनं शश्त्वर्वलोकनमस्कृतभ् ।
सन्तं वयसि तैशोरे भृत्यानुग्रहकातरभ् ॥ १७ ॥

कीर्तन्यतीर्थयशसं पुष्पश्लोकयशस्करभ् ।
ध्यायेदेवं समग्राङ्गं यावत् यवते मनः ॥ १८ ॥

स्थितं प्रजन्तमासीनं शयानं वा गुहाशयम् ।
प्रेक्षणीयेहितं ध्यायेच्छुद्धभावेन चेतसा ॥ १९ ॥

तस्मैलब्धपदं चित्तं सर्वावयवसंस्थितभ् ।
विलक्ष्यैकत्र संयुज्यादज्ञं भगवतो मुनिः ॥ २० ॥

राज्ञीने सुखपूर्वक बेसीने अल्पास करवो. (८) आरंभमां पूरक, कुंभक अने रेचक ए कमथी अथवा तेथी उलटु रेचक, कुंभक अने पूरक ए कमथी प्राणाना मार्गनु शोधन करवुं - के जेथी चित्त स्थिर अने निश्चल थई जाय. (९)

जेम पवन अने अजिनिथी तपावेलुं सोनुं पोतानो मेल छोडी दे छे तेवी ज रीते छे योगी प्राणवायुने छती ले छे तेनु मन धाणु जलाई शुद्ध थई जाय छे. (१०) तेथी, योगी माटे ए उचित छे के ते प्राणायामथी वात-पित वगेरेथी नीपज्ञता दोषोने, धारणाथी पापोने, प्रत्याहारथी विषयो साथेना संबंधने अने ध्यानथी भगवद्-विमुख करनारा राग-देष वगेरे दुर्गुणोने दूर करे. (११) योगनो अल्पास करतां-करतां ज्यारे चित्त निर्मण अने एकाग्र थई जाय त्यारे नाकना अग्र भाग पर दृष्टि जमावीने भगवाननी मूर्तिनु आ प्रमाणे ध्यान परवुं. (१२)

भगवाननु मुखकमण आनंदथी प्रकुलित छे, नेत्रो कमणकोश जेवां रतुमडां छे, शरीर नीलकमण-दण जेवुं श्याम छे, हाथोमां शंख, चक अने गदा धारण करेलां छे. (१३) कमण-केसर जेवुं रेशमी पीतांबर लहेराई रख्युं छे, वक्षःस्थणमां श्रीवत्सनु चिह्न छे अने गणामां कौस्तुभमणि जणहणी रख्यो छे. (१४) वनमाणा चरणो सुधी लटकी रही छे, जेनी चारे बाजु भमराओ सुगंधथी मत थईने गुञ्जारव करी रख्या छे; अंग-प्रत्यंगमां कीमती हार, कंकण, मुगट, बाजुबंध, नूपुर वगेरे आभूषणो विराजमान छे. (१५) कमरमां कटिमेखलानी धूधरीओ तेनी शोभा वधारी रही छे; भक्तोनां हृदयकमण ज्ञतेमनु आसन छे; तेमनु दर्शनीय श्याम-सुंदर स्वरूप अत्यंत शांत अने मन तथा आंखोने आनंदित करनारुं छे. (१६) तेमनी अत्यंत सुंदर डिशोर वय छे, तेओ भक्तो पर कृपा करवा आतुर थई रख्या छे. धाणु मनोहर दर्शन छे. भगवान हंमेशां समस्त लोको वडे वंदित छे. (१७) तेमनो पवित्र यश परम कीर्तनीय छे अने तेओ राजा बलि वगेरे परम यशस्वीओना पण यशने वधारनारा छे. आ प्रमाणे श्रीनारायणदेवनु समस्त अंगो समेत त्यां सुधी ध्यान परवुं के ज्यां सुधी चित्त त्यांथी खसे नहीं. (१८) भगवाननी लीलाओ धणी दर्शनीय छे; तेथी पोतानी रुचि अनुसार उभा रहेला, चालता, बेठेला, सूतेला अथवा अंतर्यामीरूपे रहेला तेमना स्वरूपनु विशुद्ध भावभर्या चित्तथी चिंतन करवुं. (१९) आ प्रमाणे योगी ज्यारे ए सारी रीते जोઈ ले के भगवानना विग्रहमां चित्त स्थित थई गयुं छे त्यारे तेजो तेमनां समस्त अंगोमां संलग्न थयेला (पोताना) चित्तने विशेषपणे एक-एक अंगमां परोववुं. (२०)

१. प्रा. पा. - लक्ष्मिपम् । २. प्रा. पा. - भृत्यां ।

सत्त्विन्यतयेऽगवतश्चरणारविन्दं

वज्ञाकुशध्यजसरोरुहलाभ्यनाथ्यम् ।

उतुक्तरक्तविलसत्रभयकवाल-

ज्योत्स्नाभिराहतमहदधृद्यान्धकारम् ॥ ૨૧ ॥

पर्यायौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन

तीर्थेन मूर्ख्यधिक्तेन शिवः शिवोऽभूत् ।

ध्यातुर्मनः शमलशैलनिसृष्टवज्जं

ध्यायेच्यिरं भगवतश्चरणारविन्दम् ॥ ૨૨ ॥

ज्ञानुद्यं^१ जलजलोचनया जनन्या

लक्ष्म्याऽभिलस्य सुरवन्दितया विधातुः ।

उर्वोर्निधाय करपल्लवरोचिषा यत्

संलालितं हृषि विभोरभवस्य कुर्यात् ॥ ૨૩ ॥

उ३ सुपर्णभुज्योरधिशोभमाना-

वोजोनिधी अतसिकाकुसुमावभासौ ।

व्यालभिपीतवरवाससि वर्तमान-

काञ्चीकलापपरिभिन्नितम्भिभम् ॥ ૨૪ ॥

नाभिक्तं भुवनकोशगुहोदरस्यं

यत्रात्मयोनिधिपणाभिललोकपद्मम् ।

व्यूहं ^२हरिन्मणिवृष्टस्तनयोरमुख्य

ध्यायेद् द्वयं विशदहारमयूभगौरम् ॥ ૨૫ ॥

वक्षोऽधिवासमृष्टमस्य महाविभूतेः

पुंसां मनोनयननिर्वितमादधानम् ।

कङ्कं च कौस्तुभमणेरधिभूषणार्थं

कुर्यान्मनस्यभिललोकनमस्कृतस्य ॥ ૨૬ ॥

बाहुंश्च मन्दरगिरेः परिवर्तनेन

निर्णिकत्वाहुवलयानविलोकपालान् ।

सत्त्विन्यतयेदशशतारमसत्यतेऽः

शब्दं च तत्करसरोरुहराजहंसम्^३ ॥ ૨૭ ॥

भगवाननां चरणकमणोनुं ध्यान धरवुं जोઈએ. તેઓ વજ, અંકુશ, ધજ અને કમળનાં માંગલ્યપૂર્ણ ચિહ્નોથી પુકૃત છે તથા તેઓ પોતાના ઉપસેલા લાલ-લાલ શોભાપૂર્ણ નાભયંડમંડળની ચંદ્રિકાથી, ધ्यान ધરનારાઓના હૃદયના અજ્ઞાનરૂપી ઘોર અંધકારને દૂર કરી હે છે. (૨૧) તેમના ચરણોનું પ્રકાલન કરવાથી નદીશ્રેષ્ઠ શ્રીગંગાજી પ્રગત થયા હતાં, કે જેમના પવિત્ર જગને મસ્તક પર ધારણ કરવાને કારણે સર્વમંગળ-રૂપ શ્રીમહાદેવજી વધુ મંગળમય થઈ ગયા. તેઓ પોતાનું ધ्यान ધરનારાઓના પાપરૂપી પર્વતો પર છોડાયેલા ઈન્દ્રના વજ જેવા છે. ભગવાનનાં આ ચરણ-કમળોનું દીર્ઘ કાળ સુધી ચિંતન કરવું. (૨૨)

ભવ-ભયને હરનારા અજન્મા શ્રીહરિની બંને પિંડીઓનું અને ગોઠણોનું ધ્યાન ધરવું, કે જેમને વિશ્વવિધાતા બ્રહ્માજીનાં માતા, દેવો વડે વંદિત, કમલ જેવી આંખોવાળાં લક્ષ્મીજી પોતાની જાંધો પર મૂકીને પોતાના કાન્તિમાન કર-કિસલયોની કાન્તિ વડે લાડ લડાવતાં રહે છે. (૨૩) ભગવાનની જાંધોનું ધ્યાન કરવું, કે જે અજસ્તીના ફૂલ જેવી નીલવર્ણી અને બળનો બંડાર છે તથા ગરુડજીની પીઠ પર શોભાયમાન છે. ભગવાનના નિતંબ-બિંબનું ધ્યાન કરવું, કે જે પાની સુધી લટકતા પીતાંબરથી ઢંકાયેલું છે અને તે પીતાંબર ઉપર પહેરેલી સુવર્ણમયી કટિમેખલાની ઘૂઘરીઓને આલિંગી રહ્યું છે. (૨૪)

સમસ્ત લોકોના આશ્રયસ્થાન શ્રીભગવાનના ઉદરભાગમાં રહેલા નાભિ-સરોવરનું ધ્યાન કરવું; એમાંથી જ બ્રહ્માજીના આધાર-ભૂત એવું સર્વલોકમય કમળ પ્રગત થયેલું છે. પછી પ્રભુના શ્રેષ્ઠ મરકતમણિ-તુલ્ય બંને સતનોનું ચિંતન કરવું, કે જેઓ વક્ષઃસ્થળ પર રહેલા શુભ્ર હારોનાં કિરણોથી ધ્વલવર્ણી દેખાઈ રહ્યા છે. (૨૫) ત્યારપછી પુરુષોત્તમ ભગવાનના વક્ષઃસ્થળનું ધ્યાન કરવું, કે જે મહાલક્ષ્મીનું નિવાસસ્થાન છે અને લોકોના મન અને આંખોને આનંદ આપનારું છે. પછી સમસ્ત લોકોના વંદનીય ભગવાનના કંઠનું મનમાં ચિંતન કરવું, કે જે આજો કૌસ્તુભમણિને પણ સુશોભિત કરવા માટે જ તેને ધારણ કરે છે. (૨૬)

સમસ્ત લોકપાલોની આશ્રયભૂત એવી ભગવાનની ચારેય ભુજાઓનું ધ્યાન ધરવું, કે જે (ભુજાઓ)માં ધારણ કરેલાં કંકણ વગેરે આભૂપણો સમુદ્રમંથન-વેળાએ મંદરાયલના ઘસાવાથી અધિક ઉજ્જવળ થઈ ગયેલાં છે. આ જ પ્રમાણે, જેના તેજને સહન કરી શકાતું નથી તે હજાર હારોવાળા સુદર્શન-ચક્રનું તથા તેમના કરકમળમાં રાજહંસની જેમ વિરાજમાન શંખનું ચિંતન ધરવું. (૨૭)

૧. પ્રાચીન પ્રતમાં 'જનુદ્યં...'થી માંડીને '...કુર્યાત' સુધીનો પૂરો એક શ્લોક મૂળમાં નથી, ટિપ્પણીમાં લખાયેલો છે. ૨. પા. - નમિદશસ્ત ૩. પ્રાચીન પ્રતમાં ચિહ્નાંક અથી શ્લોક રહેમાંના ચિહ્નાંક ૧ સુધીનો વચ્ચેનો બાગ મૂળમાં ખંડિત છે, ટિપ્પણીમાં લખેલો છે.

कौमोदकीं भगवतो दधितां स्मरेत
दिग्धामरातिभटशोऽणितकर्दमेन ।
मालां मधुव्रतवृथगिरोपधुषां
चैत्यस्य तत्वममलं मणिमस्य कुष्ठे ॥ २८ ॥

भूत्यानुकम्पितविष्येह^१ गृहीतमूर्तेः
सञ्चिन्तयेऽन्नगवतो वदनारविन्दम् ।
यद्विस्कुरन्मकरकुष्ठलवल्लितेन
विद्योतितामलकपोलमुदारनासम् ॥ २९ ॥

यद्युनिकेतमलिभिः परिसेव्यमानं
भूत्या स्वया कुटिलकुन्तलवृन्दजुष्ठम् ।
भीनद्वयाश्रयमधिक्षिपद्ज्ञनेत्रं
ध्यायेन्मनोमयमतन्त्रित उल्लसद्भु ॥ ३० ॥

तस्यावलोकमधिकं कृपयातिधोर-
तापत्रयोपशमनाय निसृष्टमक्षणोः ।
स्निग्धस्मितानुगुणितं विपुलप्रसादं
ध्यायेच्यरं विततभावनया गुहायाम् ॥ ३१ ॥

हासं हरेरवनताभिललोकतीव्र-
शोकाश्रुसागरविशोषणमत्युदारम् ।
सम्मोहनाय रचितं निजमाययाऽस्य
भूमष्ठलं मुनिकृते भकरध्वजस्य ॥ ३२ ॥

ध्यानायनं प्रहसितं रेखुलाधरोऽ-
भासारुण्यायिततनुद्विजकुन्दपद्मिति ।
ध्यायेत्स्वदेहकुहरेऽवसितस्यविष्णो-
र्भक्त्याऽर्द्धयार्पितमनानपृथगिदक्षेत् ॥ ३३ ॥

एवं हरौ भगवति प्रतिलब्धभावो
भक्त्याद्रवद्धृदयउत्पुलकःप्रमोदात् ।
ओत्कष्ठयबाष्पकलया मुहुरर्द्धमान-
स्तत्यापि चित्तबिदिं शनकैर्विष्युद्दक्षे ॥ ३४ ॥

पछी प्रतिपक्षी वीरोना रुधिरथी भरडायेली प्रभुनी प्रिय कौमोदकी गदानुं, भमराओना नादथी गुञ्जायमान वनमाणानुं अने तेमना कंठां शोभता समस्त छवोना निर्मल-तत्वउपी कौस्तुभमणिनु ध्यान धरवुं ॥ (२८)

भक्तो पर कृपा करवा माटे ज अही (आ संसारमां) साकार उप पारण करनारा श्रीहरिना मुखकमणिनु ध्यान धरवुं, के जे सुधड नासिका वडे सुशोभित छे अने जगमगतां भकराकृत कुंडणोना छालवाथी अतिशय प्रकाशमान थता स्वर्व्व कपोलो (गालो)ने कारणे धाँडु ज मनोहर जग्धाई आवे छे. (२९) काणी-काणी वांकियाणी केशावलीथी शशागार पामेलु भगवानुं मुखमंडण पोतानी छबि वडे, भमराओथी सेवायेला कमणकोशनो पश्च तिरस्कार करी रह्यु छे अने तेमानां कमण-सदश विशाण अने चंचण नेत्रो ते कमणकोश पर, उछिणता माछलीओना पुग्मनी शोभाने परास्त करी रह्यां छे. उन्नत भ्रूलताओथी सुशोभित भगवानना आवा मनोहर मुखारविंदनी मनमां धारणा करीने, आणसरहित थईने तेनु ज ध्यान धरवुं. (३०)

१. दृष्टिगुहामां दीर्घकाण सुधी भक्तिभावपूर्वक भगवाननां नेत्रोना कटाक्षनुं ध्यान धरवुं जोઈअे, के जे कृपापूर्वक अने प्रेमभर्या स्मितथी काणो-काणे वधु ने वधु वृद्धि पामतो रहे छे, विपुल प्रसादनी वृष्टि करतो रहे छे अने भक्तोना अत्यंत धोर तापोनुं शमन करवा माटे ज प्रगट थयेलो छे. (३१) श्रीहरिनुं हास्य शरण्यागतोना तीव्रमां तीव्र शोकना अशुसागरने सूक्ष्मी दे छे अने अत्यंत उदार छे. मुनिओना कल्याणा सारु कमदेवने मोहित करवा माटे ज श्रीहरिअे पोतानी माया वडे पोतानुं भू-मंडल बनाव्यु छे – तेनु ध्यान धरवुं. (३२) अत्यंत प्रेमार्द्धभावथी, पोताना हृदयमां विराजमान श्रीहरिना भडभडता हास्यनुं ध्यान धरवुं, के जे भरेभर ध्यानने ज योग्य छे तथा जेमां उपला अने नीचला – बंने अधरोनी अत्यंत अरुण कान्तिने कारणे तेमना कुंडणीओ जेवा सङ्केद नानानाना दांतो परनी लालिमा जेवुं मतीत थतुं रहे छे. आ प्रमाणे ध्यानमां तन्मय थईने, तेमना सिवाय अन्य कोई पश्च पदार्थने जेवानी ईरक्षा करवी नहीं. (३३)

२. (आ प्रमाणे ध्यानना अभ्यासथी साधकनो श्रीहरिमां प्रेम थई जाय छे, तेनु हृदय भक्तिथी द्रवित थई जाय छे, शरीरमां आनंदना अतिरेकने कारणे रोमांच थवा लागे छे, उत्कंठाजनित प्रेमाश्रुओनी धारामां ते वारंवार पोताना शरीरने नवडावे छे अने पछी माछली पकडवाना कांटानी

१. प्राचीन प्रतमां श्लोक २७मांना चित्तनांक उथी अही सुधीनो वच्चेनो लाग मूलमां खंडित छे, टिप्पणीमां लजेलो छे. २. प्रा. पा. – अहलाऽ ।

* ‘आत्मानमस्य जगतो निर्वेपमगुणामलम् । बिभर्ति कौस्तुभमणिं स्वरूपं भगवान् हरिः ॥’

– अर्थात्, आ जगतना निर्वेप, निर्गुण, निर्मल तथा स्वरूपभूत आत्माने कौस्तुभमणिना उपमां भगवान पारण करे छे.

મુક્તાશ્રયં યર્હિ નિર્વિષયં વિરક્તં
નિર્વાણમૃદ્યુતિ મન: સહસા યથાડર્ચિ: ।
આત્માનમત્ર પુરુષોડવ્યવધાનમેક-
મન્વીક્તા પ્રતિનિવૃત્તગુણપ્રવાહ: ॥ ૩૫॥

સોઽપ્યેતયા ચરમયા મનસો નિવૃત્તયા
તસ્મિન્મહિમ્ન્યવસિતઃ સુખદુઃખબાહે ।
હેતુત્વમધ્યસતિ કર્તારિ દુઃખયોર્ધત્ત
સ્વાત્મનું વિધતા ઉપલભ્યપરાત્મકાષ્ઠ: ॥ ૩૬॥

દેહં ચ^૧ તં ન ચરમ: સ્થિતમુત્થિતં વા
સિદ્ધો વિપશ્યતિ યતોડધ્યગમત્ત્વરૂપમ् ।
હૈવાદુપેતમથ હૈવવશાદપેતં^૨
વાસો યથા પરિકૃતં મહિરામદાન્ય: ॥ ૩૭॥

દેહોડપિ હૈવવશગ: ખલુ કર્મ યાવત્
સ્વારમ્મકં પ્રતિસમીક્ષત એવ સાસુ: ।
તં સપ્રપદ્યમધિરૂઢસમાધિયોગ:
સ્વાખં પુનર્ન ભજતે પ્રતિબુદ્ધવસ્તુ: ॥ ૩૮॥

યથા પુત્રાચ્ય વિતાચ્ય પૃથકુમર્યઃ પ્રતીયતે ।
અધ્યાત્મત્વેનાભિમતાદેહાદે: પુરુષસ્તથા ॥ ૩૯॥

યથોભુકાદિસ્કુલિક્ષાદ્બૂમાદ્વાપિ સ્વસમ્મવાત् ।
અધ્યાત્મત્વેનાભિમતાદ્યથાજિનઃ પૃથગુલ્મુકાત् ॥ ૪૦॥

ભૂતેન્દ્રિયાન્તઃકરણાત્રધાનાજીવસર્જિતાત् ।
આત્મા તથા પૃથગ્રષ્ટા ભગવાનું બ્રહ્મસર્જિત: ॥ ૪૧॥

સર્વભૂતેષુ ચાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ ।
ઈક્ષેતાનન્યભાવેન ભૂતેષ્વિવ તદાત્મતામ् ॥ ૪૨॥

જેમ તે શ્રીહરિને પોતાની તરફ જેંચવાના સાધન તરીકે પોતાના ચિત્તને પણ ધીરે ધીરે ધ્યેય વસ્તુમાંથી વાળી લે છે. (૩૪) જેમ તેલ વગેરેના દીવાની જ્યોત પોતાના કારણરૂપી તેજના તત્ત્વમાં લીન થઈ જાય છે તેવી જ રીતે આશ્રય, વિષય અને રાગથી રહિત થઈને મન શાંત - બ્રહ્માકાર થઈ જાય છે. આવી અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં જીવ ગુણપ્રવાહરૂપી દેહ વગેરે ઉપાધિઓમાંથી નિવૃત થઈ જવાને કારણો ધ્યાતા, ધ્યેય વગેરે વિભાગોથી રહિત આખંડ પરમાત્માને જ સર્વત્ર અનુગત જુઓ છે. (૩૫) યોગના અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થયેલી ચિત્તની આ અવિદ્યારહિત લયરૂપી નિવૃત્તિને લીધે પોતાના સુખદુઃખરહિત બ્રહ્મરૂપી મહિમામાં સ્થિત થઈને પરમાત્મ-તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરી લેવાથી તે યોગી સુખદુઃખના જે બોક્તાપણાને પહેલાં અશાનને લીધે પોતાના સ્વરૂપમાં જોતો હતો તેને તે હવે અવિદ્યાકૃત અહંકારમાં જ જુઓ છે. (૩૬) જેમ મહિરાના નશાથી ચક્કયૂર મનુષ્યને પોતાની કમર પર લપેટેલા વખના રહેવાનું કે પડી જવાનું કશું પણ ભાન રહેતું નથી તેવી જ રીતે ચરમ-અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરનારા સિદ્ધ પુરુષને પણ પોતાના શરીરના બેસવા-ઉઠવામાં અથવા હૈવવશાત્ત ક્યાંક જવામાં કે પાછા વળવામાં કશું પણ શાન રહેતું નથી, કારણ કે તે પોતાના પરમાનંદમય સ્વરૂપમાં સ્થિત હોય છે. (૩૭) તેનું શરીર તો પૂર્વજન્મના સંસ્કારોને આધીન છે; તેથી જ્યાં સુધી તેનું પ્રારબ્ધ શેષ હોય છે ત્યાં સુધી તે ઇન્દ્રિયો સહિત જીવતો રહે છે; પરંતુ જેને સમાધિ સુધીની યોગની અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ ગયેલી છે અને જેણે પરમાત્માના તત્ત્વને પણ સમ્યક્કપણે જીણી લીધું છે તે સિદ્ધ પુરુષ પુત્ર-પત્ની સહિત આ શરીરનો, સ્વજ્ઞમાં પ્રતીત થતાં શરીરોની જેમ ફરી સ્વીકાર કરતો નથી - પછી તેમાં અહંતા-મમતા કરતો નથી. (૩૮)

જે રીતે અત્યંત સ્નેહને કારણો પુત્ર અને ધન વગેરેમાં પણ સાધારણ જીવોની આત્મભુદ્ધ રહે છે, પણ થોડો-સરખો વિચાર કરવાથી જ તે બધાં તે જીવોથી સ્પષ્ટપણે અલગ દેખાઈ આવે છે, તેવી જ રીતે જેમને આ (મનુષ્ય) પોતાનો આત્મા માની બેઠો છે તે દેહ વગેરેથી પણ તેમનો સાક્ષી પુરુષ અલગ જ છે. (૩૯) જેમ બળતા લાકડાથી, તણખાથી, સ્વયં અજિનથી જ પ્રગટ થયેલા ધૂમાડાથી તથા અજિનરૂપ માનવામાં આવતા તે બળતા લાકડાથી પણ અજિન ઝરેખર તો અલગ જ છે, તેવી જ રીતે ભૂતો, ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણાથી તેમનો સાક્ષી આત્મા અલગ છે તથા જીવ કહેવાતા તે આત્માથી પણ બ્રહ્મ અલગ છે અને પ્રકૃતિથી તેના સંચાલક પુરુષોત્તમ અલગ છે. (૪૦-૪૧) જેમ દેહદિશી જરાયુંજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્દિલજજ - ચારે પ્રકારનાં પ્રાણીઓ પંચભૂત-માત્ર છે તેવી જ રીતે સમસ્ત

૧. મા. પા. - તુ । ૨. માચીન પ્રતમાં 'હૈવવશાત્ત'થી માંડીને ઉદ્મા શ્વોકના '...નાભિમતાત્ત' સુધીનો ભાગ મૂળમાં નથી, ટિપ્પણીમાં છે.

स्वयोनिषु यथा ज्योतिरेकं नाना प्रतीयते ।
योनीनां गुणवैषम्यातथाऽऽत्माप्रकृतौ स्थितः ॥ ४३ ॥

तस्मादिमां स्वां प्रकृतिं हैवीं सदसदात्मिकाम् ।
दुर्विभाव्यां पराभाव्य स्वरूपेणावतिष्ठते ॥ ४४ ॥

ज्ञावोमां आत्माने अने आत्मामां समस्त ज्ञावोने अनन्यभावथी अनुगत ज्ञेवा. (४२) जेम एक ज अग्नि लिङ्ग-लिङ्ग आश्रयोमां तेमनी विलिङ्गताने कारणे लिङ्ग-लिङ्ग आकारनो देखाय छे तेवी ज रीते देव-मनुष्य वगेरेनां शरीरोमां रहेनारो एक ज आत्मा पोताना आश्रयोना गुण-भेदने कारणे लिङ्ग-लिङ्ग प्रकारनो भासे छे. (४३) तेथी भगवाननो भक्त ज्ञवना स्वरूपने संताडी हेनारी, कार्यकारणात्रुपे परिष्कारम पामेली भगवाननी आ अचिंत्य शक्तिमती मायानो भगवाननी कृपाथी ज ज्ञतीने पोताना वास्तविक स्वरूपमां-ब्रह्मरूपमां स्थित थई जाय छे. (४४)

—★—

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां तृतीयस्कन्धे कपिलेये^१ साधनानुष्ठानं नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥
त्रीजा संक्ष-अंतर्गत कपिलेय(उपाध्यान)मांनो साधनानुष्ठान नामनो अष्टावीसमो अध्याय समाप्त.

—★—

७ ओगणाश्रीसमो अध्याय

भक्तिनो भर्म अने काणनो महिमा

देवहृतिरुवाच

लक्षणं महदादीनां प्रकृतेः पुरुषस्य च ।
स्वरूपं लक्ष्यतेऽभीष्मां येन तत्यारमार्थिकम् ॥ १ ॥
यथा साऽप्येषु कथितं यन्मूलं तत्प्रयक्षते ।
भक्तियोगस्य मे मार्गं ब्रूहि विस्तरशः^२ प्रभो ॥ २ ॥
विरागो येन पुरुषो भगवन् सर्वतो भवेत् ।
आचक्ष्य ज्ञवलोकस्य विविधा भम संसृतीः ॥ ३ ॥
कालस्येश्वररूपस्य परेषां च परस्य ते ।
स्वरूपं बत कुर्वन्ति यद्येतोः कुशलं जनाः ॥ ४ ॥
लोकस्य भिष्याभिमतेरयक्षुष-
श्चिरं प्रसुमस्य तमस्यनाश्रये ।
श्रान्तस्य कर्मस्वनुविद्या विद्या
त्वमाविरासीः किल योगभास्करः ॥ ५ ॥

मैत्रेय उवाच

इति मातुर्वचः श्लक्षणं प्रतिनन्द्य महामुनिः ।
आबभाषे कुरुश्रेष्ठ प्रीतस्तां करुणादितः ॥ ६ ॥

श्रीभगवानुवाच

भक्तियोगो बहुविधो मार्गेभास्मिनि भाव्यते ।
स्वभावगुणमार्गेण पुंसां भावो विलिधते ॥ ७ ॥

देवहृतिर्थे पूछ्युं - हे प्रभु! प्रकृति, पुरुष अने महतात्प वगेरेनां जे लक्षणो सांख्यशाखमां कहेवामां आव्यां छे तथा जेमना थडी तेमनां वास्तविक स्वरूपो अलग-अलग ज्ञावामां आवे छे अने भक्तियोगने ज जेनुं प्रयोजन कहेवामां आव्युं छे ते तमे मने बताव्यां. हवे, कृपा करीने मने भक्तियोगनो मार्गं विस्तारपूर्वक बतावो. (१-२) आ सिवाय, ज्ञावोनी जन्म-मरणात्रुपी अनेक प्रकारनी गतिओनुं पक्ष वर्णन करो; जेमने सांख्यवाची ज्ञवने बधा प्रकारनी वस्तुओमांथी वैराग्य थाय छे. (३) जेना भयथी मनुष्यो शुभ कर्मामां प्रवृत्त थाय छे अने जे भ्रष्टा वगेरेनुं शासन करनार छे ते सर्वसमर्थ काणना स्वरूप विशे पक्ष तमे मने कहो. (४) ज्ञानदृष्टि लुप्त थई ज्ञवाने कारणे शरीर वगेरे भिष्या वस्तुओमां जेमने आत्माभिमान थई गयुं छे तथा बुद्धि कर्मामां आसक्त रहेवाने कारणे अत्यंत परिश्रमी थईने जेओ दीर्घकाणधी अपार अंधकारमय संसारमां सूतेला पड्या छे तेमने जगाडवा माटे तमे योग-प्रकाशक सूर्यं ज प्रगट थया छो. (५)

श्रीमैत्रेयज्ञ कहे छे - हे कुरुश्रेष्ठ विद्वरज्ञ! मातानां आ मनोहर वचनो सांख्यणीने महामुनि कपिलज्ञर्थे तेमनी प्रशंसा करी अने ज्ञवो प्रत्ये दयाथी द्रवीभूत थईने धक्षी प्रसन्नता साथे तेमने आ प्रभाषो कह्युं. (६)

श्रीभगवान कपिले कह्युं - मा! साधकोना भाव अनुसार भक्तियोगनो अनेक प्रकारे प्रकाश थाय छे, कारणे के स्वभाव अने गुणोना भेदने लीघे मनुष्योना भावमां पक्ष

१. ग्राचीन ग्रन्थमां 'कपिलेये साधनानुष्ठानं नाम' ऐटलो भाग नथी. २. ग्रा. पा. - वरतः।

અભિસન્ધાય યો હિંસાં દમબં માત્સર્યમેવ વા^૧ ।
સંરમ્ભમી લિન્દદગ્ભાવં મયિ કુર્યાત્સ તામસઃ ॥ ૮ ॥

વિષયાનભિસન્ધાય યશ ઐશ્વર્યમેવ વા ।
અર્યાદાવર્યયેદ્યો માં પૃથગ્ભાવઃ સ રાજસઃ ॥ ૯ ॥

કર્મનિર્હારમુદ્દિશ્ય પરસ્મિન् વા તદર્પણમ् ।
યજેદ્યાદ્વયમિતિવાપૃથગ્ભાવઃ સ સાત્ત્વિકઃ ॥ ૧૦ ॥

મદ્ગુણશ્રુતિમાત્રેણ મયિ સર્વગુહાશયે^૨ ।
મનોગતિરવિચિન્તાયથા ગજામ્ભસોડમ્બુધૌ ॥ ૧૧ ॥

લક્ષણાં ભક્તિયોગસ્ય નિર્ગુણસ્ય હૃદાહૃતમ् ।
અહેતુક્યવ્યવહિતા યા ભક્તિઃ પુરુષોત્તમે ॥ ૧૨ ॥

સાલોક્યસાર્થિસામીષ્યસાર્થૈકત્વમઘુત ।
દીયમાનં ન ગૃહનિ વિના મત્સેવનં જનાઃ ॥ ૧૩ ॥

સએવ ભક્તિયોગાષ્ય આત્મનિક ઉદાહરણઃ ।
યેનાત્રિજ્ય ત્રિગુણાં મન્દ્રાવાયોપપદ્યતે ॥ ૧૪ ॥

નિષેવિતેનાનિમિત્તેન સ્વધર્મેણ મહીયસા ।
કિયાયોગેન શસ્ત્રેન નાતિહિસ્ત્રેણ નિત્યશઃ ॥ ૧૫ ॥

મદ્ધિષ્યદર્શનસ્પર્શપૂજાસ્તુત્યભિવન્દનૈઃ ।
ભૂતેષુ મન્દ્રાવનયા સત્ત્વેનાસર્જમેન ચ ॥ ૧૬ ॥

મહતાં બહુમાનેન દીનાનામનુક્રમ્યા ।
મૈન્યા ચૈવાત્મતુલ્યેષુ યમેન નિયમેન ચ ॥ ૧૭ ॥

આધ્યાત્મિકાનુશ્રવણાનામસક્રીતનાચ્ય મે ।
આર્જવેનાર્થસર્જેન નિરહઙ્કિયયા તથા ॥ ૧૮ ॥

મદ્રમ્ણો ગુણૈરેતૈઃ પરિસંશુદ્ધ આશયઃ ।
પુરુષસ્યાજ્જસાડમ્યેતિ શ્રુતમાત્રગુણાં હિ મામ् ॥ ૧૯ ॥

યથા વાતરથો ગ્રાણમાવૃદ્ધકો^૩ ગન્ધ આશયાત્ ।
એવં યોગરતં ચેત આત્માનમવિકારિ યત્ ॥ ૨૦ ॥

વિભિન્નતા આવી જાય છે. (૭) જે બેદદર્શાં કોથી મનુષ્ય હદ્યમાં હિંસા, દંબ અથવા મત્સરતાનો ભાવ રાખીને મને પ્રેમ કરે છે તે મારો તામસી ભક્ત છે. (૮) જે મનુષ્ય વિષય, યશ અને ઐશ્વર્ય મેળવવાની કામનાથી પ્રતિમા વગેરેમાં મારું બેદભાવથી (સ્વામી-સેવક ભાવથી) પૂજન કરે છે તે મારો રાજસી ભક્ત છે. (૯) જે મનુષ્ય પાપોનો ક્ષય કરવા માટે, પરમાત્માને અર્પણ કરવા માટે અને પૂજન કરવું એ કર્ત્વ છે એવી બુદ્ધિથી, મારું બેદભાવથી પૂજન કરે છે તે મારો સાત્ત્વિક ભક્ત છે. (૧૦) જેમ ગંગાનો પ્રવાહ અખંડરૂપે સમુદ્ર તરફ વહેતો રહે છે તેવી જ રીતે મારા ગુણોના શ્રવણ-માત્રથી મનની ગતિનું તૈલધારાવત્ત અવિચિન્નરૂપે મુજ સર્વાન્તર્યામી તરફ થઈ જવું તથા મુજ પુરુષોત્તમમાં નિષ્કામ અને અનન્ય પ્રેમ થવો – આ નિર્ગુણ ભક્તિયોગનું લક્ષણ છે એમ કહેવામાં આવું છે. (૧૧-૧૨) આવા નિષ્કામ ભક્તો, તેમને આપવા છીતાં પણ, મારી સેવા છોડીને સાલોક્ય^૧, સાર્થિ^૨, સામીષ્ય^૩, સાર્થિ^૪ અને સાયુજ્ય^૫ મોક્ષ સુષ્ઠું લેતા નથી. (૧૩) ભગવત્-સેવા માટે મોક્ષ (મુક્તિ)નો તિરસ્કાર કરનારા આ ભક્તિયોગને જ પરમ પુરુષાર્થ અથવા સાધ્ય કહેવામાં આવ્યો છે. એના થકી મનુષ્ય ત્રણો ગુણોને પાર કરીને મારા ભાવને – મારા પ્રેમરૂપ અપ્રાકૃત સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરી લે છે. (૧૪)

નિષ્કામભાવથી પોતાનાં નિત્ય-નેમિતિક કર્ત્વોનું શ્રદ્ધાપૂર્વક પાલન કરીને હરહંમેશ હિંસારહિત ઉત્તમ કિયાયોગનું અનુઝાન કરવાથી; મારી મૂર્તિનું દર્શન, સ્પર્શ, પૂજન, સ્તુતિ અને વંદના કરવાથી; માણીઓમાં મારી ભાવના કરવાથી; ધૈર્ય અને વૈરાગ્યનું અવલંબન, મહાપુરુષોનો આદર, દીનજનો પર દયા અને સમાન સ્થિતિવાળાઓ પ્રત્યે મિત્રતાનો વ્યવહાર કરવાથી; ધમ-નિયમોનું પાલન, અધ્યાત્મશાલાનું શ્રવણ અને મારાં નામોનું ઊચા સ્વરે કીર્તન કરવાથી તથા મનની સરળતા, સત્પુરુષોનો સંગ અને અહંકારનો ત્યાગ વગેરેથી મારા ધર્માનું (અર્થાત્ ભાગવત-ધર્માનું) અનુઝાન કરનારા ભક્તજનનું ચિત અત્યંત શુદ્ધ થઈને મારા ગુણોના શ્રવણ-માત્રથી અનાયાસ જ મારામાં જોડાઈ જાય છે. (૧૫-૧૬)

જેવી રીતે વાયુ વડે ઊડીને જનારી ગંધ પોતાના આશ્રયભૂત પુષ્પમાંથી (નીકળીને) પ્રાણોન્દ્રિય સુધી પહોંચી જાય છે તેવી જ રીતે ભક્તિયોગમાં તત્પર અને રાગ-દ્રેપ વગેરે વિકારોથી રહિત ચિત પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરી લે છે. (૨૦)

૧. પ્રા. પા. – ચ । ૨. પ્રા. પા. – ગુણાશયે । ૩. પ્રા. પા. – તમાલુકુલે ।

૪. ભગવાનના નિત્યપામમાં નિવાસ. ૫. ભગવાનના જેવા ઐશ્વર્યભોગ. ૬. ભગવાનની નિત્ય-સમીપતા. ૭. ભગવાનના જવું ૩૫.

अहं सर्वेषु भूतेषु भूतात्माऽवस्थितः सदा ।
तमवशाय मां मर्त्यः कुरुतेऽर्चाविडभ्यनम् ॥ २१ ॥

यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम् ।
हित्यार्चाभजते भौद्याल्पसमन्येव जुहोति सः ॥ २२ ॥

द्विष्टः परकाये मां मानिनो भिन्नदर्शिनः ।
भूतेषु बद्धवैरस्य न मनः शान्तिमृच्छति ॥ २३ ॥

अहमुत्त्यावचैर्द्रव्यैः क्षियोत्पत्त्याऽनधे^१ ।
नैव तुष्टेऽर्थितोऽर्चायां भूतग्रामावमानिनः ॥ २४ ॥

अर्चादावर्येतावदीश्वरं मां स्वकर्मकृत् ।
यावत्त वेद स्वहृष्टि सर्वभूतेष्ववस्थितम्^२ ॥ २५ ॥

आत्मनश्च परस्यापि यः करोत्यन्तरोदरम् ।
तस्य भिन्नदर्शो मृत्युर्विद्ये भयमुल्बणम् ॥ २६ ॥

अथ मां सर्वभूतेषु भूतात्मानं कृतालयम् ।
अर्हयेद्वानमानाभ्यां मैत्र्याऽभिसेन यक्षुषा ॥ २७ ॥

ज्ञवाः श्रेष्ठात्मज्ञवानां ततः प्राणभूतः शुभे ।
ततः सचिताः प्रवरास्ततश्चेन्द्रियवृत्तयः ॥ २८ ॥

तत्रापि स्पर्शवेदिभ्यः प्रवरा रसवेदिनः ।
तेभ्यो गन्धविदः श्रेष्ठास्ततः शब्दविदो वराः ॥ २९ ॥

३५ भेदविदस्तत्र^३ ततश्चोभयतोदतः ।
तेषां बहुपदाः श्रेष्ठाश्चतुष्पादस्ततोऽद्विपात् ॥ ३० ॥

ततो वर्णाश्च चत्वारस्तेषां प्राक्षण उत्तमः ।
प्राक्षणेष्वपि वेदशो हृष्टशोऽभ्यविकस्ततः ॥ ३१ ॥

हु आत्मा-उपे भया ज ज्ञवोमां सहैव स्थित हुः; तेथी जे मनुष्यो मुञ्ज सर्वभूत-स्थित परमात्मानो अनादर करीने केवल मूर्तिमां ज मारुं पूजन करे छे तेनुं ते पूजन स्वांगमात्र - आङ्गबर मात्र छे. (२१) हु सौनो आत्मा - परमेश्वर भयां ज भूतोमां स्थित हुः; आवी स्थितिमां जे मनुष्य मोहने लीये मारी उपेक्षा करीने केवल मूर्तिना पूजनमां ज रच्यो पच्यो रहे छे ते तो जाणे भस्ममां ज हवन करे छे. (२२) जे भेददर्शी अने अलिमानी मनुष्य बीजा ज्ञवोनी साथे वेर बांधे छे अने ए रीते ते ज्ञवोना शरीरमां विद्यमान मुञ्ज आत्मा साथे ज द्वेष करे छे तेना मनने क्यारेय शांति मणी शक्ती नथी. (२३) हे मा! जे मनुष्य बीजा ज्ञवोनुं अपमान करे छे ते धक्षीबधी नानी-मोटी बधी सामग्रीओ वडे अनेक प्रकारनां विधि-विधान साथे मारी मूर्तिनुं पूजन करे छे तोपछा हु तेनाथी प्रसन्न थतो नथी. (२४) मनुष्ये पोताना धर्मनुं अनुष्ठान करता रहीने त्यां सुधी मुञ्ज ईश्वरनी मूर्ति वगेरेनुं पूजन करता रहेवुं जोईअे, के ज्यां सुधी तेने पोताना हृष्यमां तेम ज समस्त प्राणीओमां स्थित परमात्मानो अनुभव न थई जाय. (२५) जे मनुष्य आत्मा अने परमात्मा वच्ये थोडुक पछा अंतर करे छे ते भेददर्शी माटे हु मृत्युउपे महान भय उल्लो करुं हुः. (२६) तेथी, समस्त प्राणीओनी भीतर घर बनावीने ते प्राणीओना ज ३५मां स्थित मुञ्ज परमात्मानुं पथायोऽय दान, आदर, भिन्नताना व्यवहार वडे तथा समदृष्टि द्वारा पूजन करवुं जोईअे. (२७)

हे मा! पथ्यर वगेरे अयेतन पदार्थो करतां वृक्ष वगेरे ज्ञवो श्रेष्ठ छे, तेमना करतां शास लेनारां प्राणी श्रेष्ठ छे, तेमनामां पछा मनवाणां प्राणी उत्तम छे अने तेमना करतां इन्द्रिय-वृत्तिओथी युक्त प्राणीओ श्रेष्ठ छे. सेन्द्रिय (इन्द्रियवाणां) प्राणीओमां पछा केवल स्पर्शनो अनुभव करनारां प्राणीओ करतां रसनुं ग्रहण करी शक्नारां मत्स्य वगेरे उत्कृष्ट छे तथा रसवेता ऐवां ते प्राणीओ करतां गंधनो अनुभव करनारां (अभर वगेरे) अने गंधने ग्रहण करनारांओ करतां पछा शब्दने ग्रहण करनारां (सर्प वगेरे) प्राणीओ श्रेष्ठ छे. (२८-२९) तेमना करतां पछा ३५नो अनुभव करनारां (कागडो वगेरे) उत्तम छे अने तेमना करतां जेमने उपर-नीचे बने तरफ दांत छे तेवा ज्ञवो श्रेष्ठ छे. तेमनामां पछा पग विनानां करतां धक्षांबधां चरणोवाणां श्रेष्ठ छे तथा धक्षां चरणोवाणां करतां चार चरणोवाणां प्राणीओ अने चार चरणोवाणां करतां पछा बे चरणोवाणा मनुष्यो श्रेष्ठ छे. (३०) मनुष्योमां पछा चार वर्ण श्रेष्ठ छे;

१. मा. पा. - उपोत्पत्तेश्च मानिनि । २. मा. पा. - अभूतेष्वपि स्थितिम् । ३. मा. पा. - विद्यस्तेष्वप्यस्ततश्चोभयवेदिनः । ४. मा. पा. - अपादस्ततो ।

અર્થજ્ઞાતસંશયચેતાતતઃ શ્રેયાનુસ્વકર્મકૃત् ।
મુક્તસજ્જસ્તતો ભૂયાનદોગ્ધા ધર્મમાત્મનઃ ॥ ૩૨ ॥

તસ્માન્મધ્યપ્રિતાશેષકિયાર્થાત્મા નિરન્તરઃ ।
મધ્યપ્રિતાત્મનઃ પુંસો મધ્ય સંન્યસ્તકર્મણઃ ।
ન પશ્યામિ પરં ભૂતમકૃતુઃ સમદર્શનાત् ॥ ૩૩ ॥

મનસૈતાનિ ભૂતાનિ પ્રણમેદ્બહુ માનયન् ।
ઈશરો જીવકલયા પ્રવિષ્ટો ભગવાનિતિ ॥ ૩૪ ॥

ભક્તિયોગશ્ચ યોગશ્ચ મધ્ય માનવ્યુદીરિતઃ ।
યયોરેકતરેષૈવ પુરુષ: પુરુષં વ્રજેત् ॥ ૩૫ ॥

એતભગવતો રૂપં બ્રહ્મણઃ પરમાત્મનઃ ।
પરં પ્રધાનં પુરુષં દૈવં કર્મવિચેષિતમ् ॥ ૩૬ ॥

રૂપમેદાસ્પદં દિવ્યં કાલ ઈત્યભિધીયતે ।
ભૂતાનાં મહદાદીનાં યતો ભિન્નદશાં ભયમ् ॥ ૩૭ ॥

યોડનઃ પ્રવિશ્ય ભૂતાનિ ભૂતૈરત્યભિલાશ્રય:^૧ ।
સ વિષ્ણવાખ્યોડવિષ્ણોડસૌ કાલ: કલયતાં પ્રભુ: ॥ ૩૮ ॥

ન ચાસ્ય કશ્ચિદ્યિતો ન દ્વેષ્યો ન ચ બાન્ધવ: ।
આવિશત્યપ્રમતોડસૌ પ્રમતાં જનમન્તકૃત् ॥ ૩૯ ॥

યન્નયાદ્વાતિ વાતોડયં સૂર્યસ્તપતિ યન્નયાત् ।
યન્નયાદ્વર્ષતે દેવો ભગણો ભાતિ યન્નયાત् ॥ ૪૦ ॥

યદ્દનસ્પતયો ભીતા લતાશ્વૈષધિભિ: સહ ।
સ્વે સ્વે કાલેડભિગૃહન્તિ પુષ્પાણિ ચ ફલાનિ ચ ॥ ૪૧ ॥

લવન્તિ સરિતો ભીતા નોત્સર્પત્યુદધિર્યત: ।
અદ્દિનરિન્ધે સગિરિભિર્મૂર્તિ મજજુતિ યન્નયાત् ॥ ૪૨ ॥

નભો દદાતિ શ્વસતાં પદં^૨ યત્તિયમાદદ: ।
લોકં સ્વદેહં તનુતે મહાનુસ સમભિરાવૃતમ् ॥ ૪૩ ॥

તેમનામાં પણ બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છે, બ્રાહ્મણામાં વેદને જાગ્રનારા ઉત્તમ છે અને વેદવેતાઓમાં પણ વેદનું તાત્પર્ય જાગ્રનારા શ્રેષ્ઠ છે. (૩૧) તાત્પર્ય જાગ્રનારાઓ કરતાં સંશય-નિવારણ કરનારા અને તેમના કરતાં પણ વર્ણાશ્રમોચિત પોતાના ધર્મનું પાલન કરનારા તથા તેમના કરતાં પણ આસક્તિ-ત્યાગપૂર્વક અને નિર્જામલાવે સ્વર્ધમનું આચરણ કરનારાઓ શ્રેષ્ઠ છે. (૩૨) તેમના કરતાં પણ જે મનુષ્યો પોતાનાં સમસ્ત કર્મો, તેનાં ફળ તથા પોતાના શરીરને મને જ અર્પણ કરીને બેદભાવ છોડીને મારી ઉપાસના કરે છે તેઓ શ્રેષ્ઠ છે. આ પ્રમાણે મને જ ચિત્ત અને કર્મો સમર્પિત કરનારા અકર્તા અને સમદર્શી મનુષ્ય કરતાં શ્રેષ્ઠ અન્ય કોઈ પ્રાણી મને દેખાતું નથી. (૩૩) તેથી એમ માનીને કે જીવરૂપી પોતાના અંશથી સાક્ષાત્ ભગવાન જ સૌમાં અનુગત છે, આ સમસ્ત પ્રાણીઓને ખૂબ આદર સાથે મનથી પ્રાણામ કરવા. (૩૪)

મા! આ પ્રમાણે મેં તમારે માટે ભક્તિયોગ અને અષાંગયોગનું વર્ણન કર્યું. તેમનામાંથી એકનું પણ સાધન કરવાથી જીવ પરમપુરુષ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી લે છે. (૩૫) ભગવાન પરમાત્મા પરબ્રહ્મનું અદ્દભૂત પ્રભાવસંપન્ન તથા જાગતિક (લૌકિક) પદાર્થાના વૈચિત્ર્યનું હેતુભૂત સ્વરૂપવિરોપ જ કાળના નામે વિષ્યાત છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષ તેનાં જ રૂપ છે અને તેમનાથી તે અલગ પણ છે. અનેક પ્રકારનાં કર્માનું મૂળ અદ્દા પણ એ જ છે તથા એનાથી જ મહત્ત્મા વગેરેનાં અભિમાની બેદદર્શી પ્રાણીઓને હંમેશાં ભય રહ્યા કરે છે. (૩૬-૩૭) જે સૌનો આશ્રય હોવાને કારણો સમસ્ત પ્રાણીઓમાં અનુપ્રવિષ્ટ થઈને ભૂતો દ્વારા જ તેમનો સંહાર કરે છે. તે જગતનું શાસન કરનારા બ્રહ્મા વગેરેના પણ પ્રલુબ ભગવાન કાળ જ યશોનું ફળ આપનારા વિષ્ણુ છે. (૩૮) તેમનો કોઈ મિત્ર નથી, તેમનો કોઈ શત્રુ નથી અને તેમનું કોઈ સગું-સંબંધી પણ નથી. તેઓ હંમેશાં સજાગ રહે છે અને પોતાના સ્વરૂપભૂત શ્રીભગવાનને ભૂલી જઈને બોગરૂપી પ્રમાદમાં પડેલાં પ્રાણીઓ પર આકમણ કરીને તેમનો સંહાર કરે છે. (૩૯) તેમના જ ભયથી વાયુ વહે છે, તેમના જ ભયથી સૂર્ય તપે છે, તેમના જ ભયથી ઈન્દ્ર વૃષ્ટિ કરે છે અને તેમના જ ભયથી તારા પ્રકાશ છે. (૪૦) તેમનાથી જ ભયભીત થઈને ઔપધિગો સહિત લતાઓ અને તમામ વનસ્પતિઓ સમયે સમયે ફળ-કૂલ ધારણ કરે છે. (૪૧) તેમના જ ડરથી નદીઓ વહે છે અને સમુદ્ર પોતાની મર્યાદા ઓળંગતો નથી. તેમના જ ભયથી અદ્દિન પ્રજ્વલિત થાય છે અને પર્વતો સહિત પૃથ્વી જળમાં ઝૂભતી નથી. (૪૨) તેમના જ શાસનથી આ આકાશ જીવતાં પ્રાણીઓના શાસોચ્છ્વાસ માટે અવકાશ આપે છે અને

૧. પ્રા. પા. - વર્ણન । ૨. પ્રા. પા. - માર્ગ વન્નિયમાણ્ય ય: ।

गुणाभिमानिनो देवाः सर्गादिष्यस्य यज्ञयात् ।
 वर्तन्ते इन्द्रियां येषां वशं अतच्चराचरम् ॥ ४४ ॥

सोऽनन्तोऽन्तकरः कालोऽनादिरादिकृदव्ययः ।
 जनं जनेन जनयन्मारयन्मृत्युनान्तकम् ॥ ४५ ॥

महात्मव अहंकारदृपी शरीरनो सात आवरणो वाणा ब्रह्मांडरूपे विस्तार करे छे. (४३) आ काणना भयथी ज सत्त्व वर्गे रे गुणोना नियामक विष्णु वर्गे रे देवताओ, के जेमना आधीन आ सधां चराचर (जडचेतनदृप) जगत छे तेओ पोतानां सृष्टिरचना वर्गे रे कार्यामां युगकमानुसार तत्पर रहे छे. (४४) आ अविनाशी काण स्वयं अनादि छे छतां बीजाओना आदिकर्ता (उत्पादक) छे तथा स्वयं अनंत छे छतां पश्च बीजाओनो अंत करनार छे. आ (काण) पिताथी पुत्रनी (उत्पत्ति करावता रहीने सधणा जगतनी रचना करे छे अने पोतानी संहारशक्ति मृत्यु वडे यमराजने पश्च मरावीने तेनो अंत करी दे छे. (४५)

=★=

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां तृतीयस्कन्धे 'कपिलेयोपाख्याने'^१ एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥
 त्रीज्ञ संख-अंतर्गत 'कपिलेयोपाख्यान'मानो ओगण्डीसमो अध्याय समाप्त.

=★=

त्रीसमो अध्याय

१। शरीर अने धरमां आसक्त मनुष्योनी अधोगतिनुं वर्णन

कपिल उवाच

तस्यैतस्य जनो नूनं नायं वेदोरुविकम्भ ।
 काल्यमानोऽपि बलिनो वायोरिव धनावलिः ॥ १ ॥

यं यमर्थमुपादते हुःभेन सुखहेतवे ।
 तं तं धुनोति भगवान् पुमाञ्छोचति यत्कृते ॥ २ ॥

यद्युवस्य देहस्य सानुभन्धस्य हुर्मतिः ।
 धृवाणि मन्यते मोहाद् गृहक्षेत्रवसूनि^२ च ॥ ३ ॥

जन्तुर्वेभव अतस्मिन् यां यां योनिमनुव्रजेत् ।
 तस्यां तस्यां स लभते निर्वृतिं न विरक्षयते ॥ ४ ॥

नरकस्थोऽपि देहं वै न पुमांस्त्यक्तुभिर्यति ।
 नारक्यां निर्वृतौ सत्यां देवमायाविभोहितः ॥ ५ ॥

आत्मज्ञायासुतागारपशुद्विषाभन्धुषु ।
 निरुद्घमूलहृदय आत्मानं बहु मन्यते ॥ ६ ॥

सन्दृश्यमानसर्वाङ् अेषामुद्भृत्नाधिना ।
 करोत्यविरतं मूढो हुरितानि हुराशयः ॥ ७ ॥

आक्षिमात्मेन्द्रियः खीणाभस्तीनां च मायया ।
 रहोरचित्याऽलापैः शिशूनां कलभाषिणाम् ॥ ८ ॥

श्रीकपिल भगवान कहे छे - हे मा! जेम वायु वडे उडाववामां आवतो वादण-समुदाय ते वायुना बणने जाणतो नथी तेवी ज रीते आ ज्ञव पश्च भगवान काणनी प्रेरणाथी लिन्न-लिन्न अवस्थाओमां तथा योनिओमां अमण करतो रहे छे, पश्च ते काणना प्रबण पराकर्मने जाणतो नथी. (१) सुखनी अभिलापाथी ज्ञव जे जे वस्तुओने धक्षा कष्ठथी भेणवे छे ते ते वस्तुओनो भगवान काण नाश करी दे छे, के जेने माटे ते ज्ञवने भारे शोक थाय छे. (२) आनुं कारण ऐ छे के आ मंदबुद्धिनो ज्ञव पोताना आ नाशवंत शरीरने तथा तेनाथी संबंधित धर, जमीन, धन वर्गे रेने मोहने लीषे नित्य मानी ले छे. (३) आ संसारमां आ ज्ञव जे जे योनिमां जन्म ले छे तेमां तेमां ते आनंद मानवा लागे छे अने तेनाथी विरक्त थतो नथी. (४) भगवाननी मायाथी ते एवो मोहित थई रहो छे के कर्मवश नारकीय योनिओमां जन्म लेवा छतां पश्च त्यांना तुच्छ भोगोमां ज सुख मानतो होवाने कारणे तेमने पश्च छोडवा मागतो नथी. (५) आ मूर्ख पोताना शरीर, पत्नी, पुत्र, धर, पशु, धन अने बंधु-बांधवोमां अत्यंत आसक्त थईने तेमना विशे विविध प्रकारना मनोरथो सेवतो रहीने पोताने धक्षो भाग्यशाणी समजे छे. (६) तेमना भरणपोपशुनी चिंताथी तेनां सधणां अंग भणतां रहे छे; तेम छतां हृदय हुर्वासनाओथी दूषित थयेलुं होवाने कारणे ते मूढ तेमना ज माटे निरंतर ज्ञातज्ञतानां पाप करतो रहे छे. (७) कुलटा ऊओ वडे एकांतमां संभोग

१. प्राचीन ग्रन्थमां 'कपिलेयोपाख्याने' एट्लो भाग नथी. २. आ. पा. - न्तेनपनानि च।

ગૃહેષુ કૂટધર્મેષુ દુઃખતન્ત્રેષ્વતન્ત્રિતઃ ।
કુર્વન્દુ:ખપ્રતીકારં સુખવન્મન્યતે ગૃહી ॥ ૮ ॥

અથૈરાપાદિતેર્ગુર્વ્યા હિસયેતસ્તતત્થ તાન् ।
પુષ્ણાતિ યેપાં પોપેણા શેષભુગ્યાત્યધઃ સ્વયમ् ॥ ૧૦ ॥

વાર્તાયાં લુઘ્યમાનાયામારખ્યાયાં પુનઃપુનઃ ।
લોમાભિભૂતોનિઃસાત્વઃપરાર્થે કુરુતે સ્પૃહામ् ॥ ૧૧ ॥

કુદુમ્બભરણાકલ્પો મન્દભાગ્યો વૃથોધમઃ^૧ ।
શ્રિયાવિહીનઃ કૃપણો ધ્યાયગ્ન્યાસિતિ મૂઢધીઃ ॥ ૧૨ ॥

એવં સ્વભરણાકલ્પં તત્કલત્રાદ્યસ્તથા ।
નાદ્રિયન્તે યથા પૂર્વ કીનાશા ઈવ ગોજરમ् ॥ ૧૩ ॥

તત્રાયજ્ઞતન્તિર્વદો ભ્રિયમાણાઃ સ્વયમ્ભૂતૈઃ ।
જર્યોપાત્વેર્જ્યો^૨ મરણાભિમુખો ગૃહે ॥ ૧૪ ॥

આસ્તેડવમત્યોપન્યસ્તં ગૃહપાલ ઈવાહરન् ।
આમયાવ્યપ્રદીમાનિરલ્યાહારોડલ્યચેષ્ટિતઃ ॥ ૧૫ ॥

વાયુનોઽકમતોતારઃ કફસંરુદ્ધનાડિક:^૩ ।
કાસશાસકૃતાયાસ:^૪ કણ્ઠે ધુરધુરાયતે ॥ ૧૬ ॥

શયાનઃપરિશોચન્દ્રિ:પરિવીતઃ^૫ સ્વબન્ધુભિ: ।
વાચ્યમાનોડપિ ન ભૂતે કાલપાશવશં ગતઃ ॥ ૧૭ ॥

એવં કુદુમ્બભરણો વ્યાપૃતાત્માડજિતેન્ત્રિયઃ ।
ભ્રિયતે રૂઢતાં સ્વાનામુરુવેદનયાડસ્તધીઃ ॥ ૧૮ ॥

યમદૂતૌ તદા પ્રાતૌ ભીમૌ સરભસેકણૌ ।
સ દેષ્વા ત્રસ્તહદ્યઃ શકૃન્મૂત્રં વિમુગ્યતિ ॥ ૧૯ ॥

વગેરેના સમયે પ્રદર્શિત કરેલા કપટભર્યાં પ્રેમમાં તથા બાળકોની મીઠી-મીઠી વાતોમાં મન અને ઈન્દ્રિયોના ફસાઈ જવાથી ગૃહસ્થ મનુષ્ય ઘરનાં દુઃખપ્રધાન કપટભર્યાં કર્મોમાં ફસાઈ જાય છે. તે સમયે ઘણી સાવધાની વર્તવાથી તેને જો કોઈ દુઃખનો પ્રતિકાર કરવામાં સકળતા મળી જાય છે તો તેને જ તે સુખ માની લે છે. (૮-૯) ભયંકર હિસાવૃત્તિ વડે જ્યાં-ત્યાંથી ધન એકહું કરીને તે એવા લોકોનું પોપણ કરે છે કે જેમના પોપણથી તે નરકમાં જાય છે. પોતે તો તેમના ખાતાં-પીતાં બચેલું જ અન્ન ખાઈને રહે છે. (૧૦) વારંવાર પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ જ્યારે તેનો કોઈ ગુજરારો થવા પામતો નથી ત્યારે તે લોલને લીધે અધીર થઈ જતાં બીજાના ધનની લાલચ કરવા લાગે છે. (૧૧) જ્યારે મંદ-ભાગ્યને કારણે એનો કોઈ પ્રયત્ન બર આવતો નથી અને તે મંદભુદ્રિવાળો ધનહીન થતાં કુદુંબનું ભરણપોપણ કરવામાં અસર્મય બની જાય છે ત્યારે અત્યંત લાચાર અને ચિંતાતુર થઈને દીર્ઘ નિસાસા નાખવા માંડે છે. (૧૨)

એને પોતાનું ભરણપોપણ કરવામાં અસર્મય જોઈને તે પત્ની-પુત્ર વગેરે એનો પહેલાંના જેવો આદર કરતાં નથી; જેમ કૃપણ ખેડૂતો ઘરડા બળદની ઉપેક્ષા કરી હે છે. (૧૩) આમ છતાં પણ એને વૈરાગ્ય થતો નથી. જેમને એણે પોતે પાણ્યાપોણ્યા હતા તેઓ જ હવે એનું પાલનપોપણ કરે છે, વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે એનું રૂપ બગડી જાય છે, શરીર રોગી થઈ જાય છે, જહરાગ્નિ મંદ પડી જાય છે, બોજન અને પુરુષાર્થ બનેય ઓછાં થઈ જાય છે. એ મરણોન્મુખ થઈને ઘરમાં પડ્યો રહે છે અને પત્ની-પુત્ર વગેરેએ અપમાનપૂર્વક આપેલા ટુકડા ખાઈને કુતરાની જેમ જીવનનિર્વાહ કરે છે. (૧૪-૧૫) મૃત્યુનો સમય નજીક આવવાથી વાયુના ઉત્કમણથી એની આંખની પૂતળીઓ ચડી જાય છે, શાસોગ્ન્યાસની નળીઓ કફથી ભરાઈ જાય છે, ખાંસી ખાવામાં અને શાસ લેવામાં પણ એને ઘણું કષ પડે છે તથા કષ વધી જવાને કારણે ગળામાં ઘરઘરાટી થવા લાગે છે. (૧૬) એ પોતાનાં શોકાતુર સગાંસંબંધીઓથી ધેરાયેલો પડ્યો રહે છે અને મૃત્યુપાશને વશીભૂત થઈ જવાથી તેમના બોલાવ્યા છતાં પણ બોલી શકતો નથી. (૧૭)

આ પ્રમાણો જ મૂઢ મનુષ્ય ઈન્દ્રિયોને નહીં જીતીને નિર્ણતર કુદુંબના પોપણમાં રત રહેછે તે રડતાં રહેતાં સ્વજનોની વચ્ચે અત્યંત વેદનાથી અચેત થઈને મૃત્યુ પામે છે. (૧૮) આ પ્રસંગે તેને લેવા માટે અતિ ભયંકર અને રોષ્યુક્ત આંખોવાળા જે બે યમદૂતો આવે છે તેમને જોઈને ભયને કારણે તેને મળ-

૧. પ્રા. પા. - વૃથાશ્રમઃ । ૨. પ્રા. પા. - જર્યા જાતા । ૩. પ્રા. પા. - નાડિના । ૪. પ્રા. પા. - વ્યાસકષ્ટો ધૂ ।
૫. પ્રા. પા. - પરિત્યક્ત સ્વઠ । ૬. પ્રા. પા. - વ્યાવૃતા ।

यातनादेह आवृत्य पाशैर्बद्धवा गले भलात् ।
नयतो दीर्घमध्यानं दण्डयं राजभटा यथा ॥ २० ॥

तयोर्निर्भिन्नहृदयस्तर्जनैर्जीतवेपथुः ।
पथि श्वभिर्भक्ष्यमाणा आर्तोऽधं स्वमनुस्मरन् ॥ २१ ॥

क्षुगृटपरीतोऽकृद्वानलानिलैः
सन्तप्यमानः पथि तमवालुके ।
कृच्छ्रेण पृष्ठे कशया च ताउित-
श्वलत्यशक्तोऽपि निराश्रमोदके ॥ २२ ॥

तत्र तत्र पतञ्चान्तो मूर्च्छितः पुनरुत्थितः ।
पथा पापीयसा नीतस्तमसा यमसादनम् ॥ २३ ॥

योजनानां सहस्राणि नवतिं नव चाध्यनः ।
त्रिभिर्मुहूर्तद्वाभ्यां वा नीतः प्राप्नोति यातनाः ॥ २४ ॥

आदीपनं स्वगात्राणां वेष्यित्वोऽमुकादिभिः ।
आत्ममांसादनं क्वापि स्वकृतं परतोऽपि वा ॥ २५ ॥

ज्ञवतश्चान्त्राभ्युद्वारः श्वगृष्ण्यमसादने ।
सर्पवृश्चिकृदश्वैर्दश्विश्वात्मवैशसम् ॥ २६ ॥

कृतनं चावयवशो गजादिभ्यो भिदापनम् ।
पातनं गिरिशृङ्गेभ्यो रोधनं चाभुगर्तयोः ॥ २७ ॥

यास्ताभिस्तान्धताभिस्ता रौरवाधाश्य यातनाः ।
भुङ्क्ते^१ नरो वा नारी वा भिथः सङ्गेन निर्भिताः ॥ २८ ॥

अत्रैव नरकः स्वर्गं ईति भातः प्रयक्षते ।
या यातनावै नारक्यस्ता ईहाख्युपलक्षिताः ॥ २९ ॥

ऐवं कुटुम्बं बिभ्राणा उदरभ्मर ऐव वा ।
विसृज्येहोभयं प्रेत्य भुङ्क्ते तत्क्षलभीदशम् ॥ ३० ॥

ऐकः प्रपद्यते ध्वानं ईत्येदं स्वक्लेवरम् ।
कुशलेतरपाथेयो भूतद्रोहेण यद् भृतम् ॥ ३१ ॥

मूर्त थर्त ज्ञयछे. (१८) ते यमदूतो तेने यातनाशरीरमां नाखे छे अने पछी जेम सिपाई कोई अपराधीने लहर्त ज्ञय छे तेवी रीते तेना गणामां दोरहु बांधीने बणपूर्वक यमलोकनी लांबी यात्राए तेने लहर्त ज्ञय छे. (२०) तेमना गुस्साभर्या धांटाओथी तेनु हृदय शाटवा लागे छे अने शरीर प्रूजवा माडे छे, मार्गमां कृतराओ तेने बचकां भरे छे. ते समये पोतानां पाप याद करीने ते व्याकुण थर्त उठे छे. (२१) भूख-तरस तेने बेचेन करी मूडे छे तथा गरमी, दावानण अने लूथी ते तपी ज्ञय छे. आवी दशामां ज्ञण अने विश्रामस्थान विनाना, तपेली रेती-भर्या ते मार्ग पर ज्यारे एक डगलुं पश्च आगण वधवानी तेनामां शक्ति रहेती नथी अने यमदूतो तेनी पीठ पर कोरडा झडे छे त्यारे तेणो भारे कष्टपूर्वक चालवुं ज पडे छे. (२२) ते थाडीने ज्ञापां ने त्यां ढणी पडे छे, तेने मूर्च्छा आवी ज्ञय छे; येतना आवतां फरी उभो थाय छे. आ प्रमाणे अति दुःखपूर्व अंधकारभर्या मार्ग अत्यंत कूर यमदूतो तेने जलदीथी यमपुरीमां लहर्त ज्ञय छे. (२३) यमलोकनो रस्तो नव्याशुं हजार झोजन लांबो छे. आटलो लांबो रस्तो बे-त्रष्ण धडीमां ज पार करीने ते नरकमां ज्ञातज्ञातनी यातनाओ भोगवे छे. (२४) त्यां तेना शरीरने भडभडतां लाकडां वगेरेमां नाखीने बाणवामां आवे छे, क्यांक पोताना वडे अने बीजाओ वडे कापी-कापीने तेने पोतानुं ज मांस खवडाववामां आवे छे. (२५) यमपुरीना कृतराओ अथवा त्यांनां गोधो वडे ज्ञवते ज्ञव तेनां आंतरडां जेंचवामां आवे छे. साप, वीछी, डांस (मच्छर) वगेरे इसनारा तथा उंझ मारनारा ज्ञवो वडे तेना शरीरने पीडा आपवामां आवे छे. (२६) कापी-कापीने शरीरना टुकडे-टुकडा करवामां आवे छे. तेने हाथीओ वडे चिराववामां आवे छे, पर्वतनां शिखरो परथी नीचे गबडाववामां आवे छे अथवा पाणीमां के खाडामां नाखीने बंध करी देवामां आवे छे. (२७) आ बधी यातनाओ तथा आवा ज प्रकारनी ताभिस्त, अंधताभिस्त तेम ज रौरव वगेरे नरकोनी अन्य पश्च अनेक पीडाओ (यंत्रणाओ) ते ज्ञवने, ते अली होय के पुरुष, पारस्परिक संसर्गथी थनारां पापोने कारणो भोगवी ज पडे छे. (२८) मा! केटलाक लोकोनुं कहेवुं छे के स्वर्गं अने नरक तो आ ज लोकमां (मणे) छे; कारण के जे नारकी यातनाओ छे ते अहीं पश्च जोवा मणे छे. (२९)

आ प्रमाणे अनेक कष्टो भोगवीने पोताना कुटुंबनुं ज पालन करनारो अथवा पोतानुं ज पेट भरनारो मनुष्य ते कुटुंब अने ते शरीर – बनेने अहीं ज छोडी जहने, मर्या पछी, पोते करेलां पापोनुं आवुं कण भोगवे छे. (३०) पोताना आ शरीरने अहीं ज छोडीने, प्राणीओ साथे द्रोह करीने

१. प्राचीन मतमां ‘भुङ्क्ते नरो वा नारी वा...’ थी मांडीने ‘ईहाख्युपलक्षिताः’ सुधीनो ढोड श्लोक नथी.

દૈવેનાસાહિતં તસ્ય શમલં નિરયે પુમાન् ।
ભુડુક્તે કુટુમ્બપોપસ્ય હતવિતા ઈવાતુર: ॥ ૩૨ ॥

કેવલેન વ્યધર્મેણ કુટુમ્બભરણોત્સુક: ।
યાતિ જીવોઽન્ધતામિસ્તં ચરમં તમસ: પદમ્ ॥ ૩૩ ॥

અધસ્તાત્રરલોકસ્ય યાવતીર્યાતનાદય: ।
કમશઃ સમનુકમ્ય પુનરત્રાગ્રજેચ્છુચિ: ॥ ૩૪ ॥

સંચિત કરેલાં પાપોરૂપી પાથેયને સાથે લઈને તે એકલો જ
નરકમાં જાય છે. (૩૧) મનુષ્ય પોતાના કુટુંબનું ઉદરપોપણ
કરવા પાછળ જે અન્યાય (અનુચિત કર્મ) કરે છે તેનું દૈવવિહિત
કુશળ તે નરકમાં જઈને ભોગવે છે. તે સમયે તે એવો વ્યાકુળ
થાય છે, જ્ઞાનો કે તેનું સર્વસ્વ લૂંટાઈ ગયું હોય. (૩૨) જે
મનુષ્યમાત્ર પાપની કમાણીથી જ પોતાના પરિવારનું
પાલનપોપણ કરવામાં વસ્ત રહે છે તે અંધતામિસ્ત નરકમાં
જાય છે, જે નરક બધાં નરકોમાં ચરમ સીમાનું કષ્ટદાયી સ્થાન
ને. (૩૩) મનુષ્ય-જન્મ મળ્યા પહેલાંની જેટલી પણ યાતનાઓ
હોય છે તથા ભૂડ-કૂતરાં વગેરે યોનિઓનાં જેટલાં કષ્ટ હોય
છે તે બધાંને કમશઃ ભોગવીને શુદ્ધ થઈ ગયા પછી તે પુનઃ
મનુષ્યયોનિમાં જન્મ લે છે. (૩૪)

=★=

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવતે મહાપુરાણો પારમહંસ્યાં સંહિતાયાં તૃતીયસ્કન્દે કાપિલેયોપાખ્યાને કર્મવિપાકો^૨ નામ ત્રિંશોડધ્યાય: ॥ ૩૦ ॥

ત્રીજો સ્ક્રિપ્ટ-અંતર્ગત 'કાપિલેયોપાખ્યાન'માંનો કર્મવિપાક નામનો ત્રીસમો અધ્યાય સમાપ્ત.

=★=

૫ એકત્રીસમો અધ્યાય

મનુષ્યયોનિને પામેલા જીવની ગતિનું વર્ણન

શ્રીભગવાનુવાચ

કર્મણા દૈવનેત્રેણ જન્તુદેહોપપતયે ।
ખ્રિયા: પ્રવિષ્ટ ઉદરં પુંસો રેતઃકણાશ્રય: ॥ ૧ ॥

કલલં ત્વેકરાત્રેણ પર્યરાત્રેણ બુદ્ધબુદ્ધમ્ ।
દશાહેન તુ કર્કન્ધૂ: પેશ્યાદું વા તતઃ પરમ્ ॥ ૨ ॥

માસેન તુ શિરો દ્વાભ્યાં બાદ્ધદ્વાદ્યજ્ઞવિગ્રહઃ ।
નખલોમાસ્થિચર્માણિલિઙ્ગચિદ્રોદ્રવસ્ત્રિભિ: ॥ ૩ ॥

ચતુર્ભિર્ધાત્તવઃ સમ પર્યભિ: ક્ષુત્રદુલ્બવઃ ।
ઘડ્ભિર્જરાયુણા વીતઃ કુક્ષો ભ્રામ્યતિ દક્ષિણો ॥ ૪ ॥

માતુર્જગ્ધાત્રપાનાદૈરેધદ્વાતુરસમ્મતે ।
શેતે વિષ્મૂત્રયોર્ગતે સ જન્તુર્જન્તુસમ્મવે ॥ ૫ ॥

કૃમિભિ: ક્ષતસર્વાજઃ સૌકુમાર્યાત્પતિક્ષણમ્ ।
મૂર્ખામાખોત્યુરુક્લેશસ્તત્રત્યઃ ક્ષુધિતૈર્મુહુ: ॥ ૬ ॥

કદુતીકણોપ્ણાલવણરુક્ષામ્લાદિભિરુલભણૈ: ।
માતૃભુક્તેરૂપસ્પૃષ્ટ: સર્વાજોત્થિતવેદન: ॥ ૭ ॥

શ્રીભગવાન કપિલ કહે છે - હે મા! જ્યારે જીવને
મનુષ્યશરીરમાં જન્મ લેવાનું થાય છે ત્યારે તે ભગવાનની
પ્રેરણાથી પોતાનાં પૂર્વકર્મો અનુસાર, દેહપ્રાપ્તિ માટે પુરુષના
વીર્યબિંદુ દ્વારા જીવા ગર્ભાશયમાં પ્રવેશ કરે છે. (૧) ત્યાં તે
એક રાત્રિ સુધીમાં ૨૪માં ભજીને એકરૂપ કલલ જની જાય છે,
પાંચ રાત્રિ સુધીમાં પરપોતારૂપ થઈ જાય છે, દસ દિવસમાં બોર
જેવો થોડો કઠણ થઈ જાય છે અને ત્યારબાદ માંસપેશીના
અથવા અંડજ પ્રાણીઓમાં દુડાના રૂપમાં પરિણામે છે. (૨) એક
મહિનામાં તેને માથું નીકળી આવે છે, બે મહિનામાં હાથ-પગ
વગેરે અંગોનો વિભાગ થઈ જાય છે અને ત્રણ મહિનામાં નખ,
રૂપાંટાં, અસ્થિ, ચામડી, ખ્રી-પુરુષનાં ચિલ્લો તથા અન્ય છિદ્રો
ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. (૩) ચાર મહિનામાં તેનામાં માંસ વગેરે
સાતે ધાતુઓ પેદા થઈ જાય છે, પાંચમા મહિનામાં બૂખ-તરસ
લાગવા માંડે છે અને છઢા મહિનામાં ઓર સાથે લપેટાઈને
જમણી ફૂખમાં ઘૂમવા લાગે છે. (૪) તે સમયે માતાએ
આરોગ્યાનું અન્ન-જળ વગેરેથી તેની બધી ધાતુઓ પુષ્ટ થવા
લાગે છે અને તે કૃમિ (કરમિયા) વગેરે જંતુઓના ઉત્પત્તિસ્થાન
એવા કનિષ્ઠ (જધન્ય) મળમૂત્રના ખાડામાં પડ્યો રહે છે. (૫)
તે નાજુક તો હોય છે; તેથી જ્યારે ત્યાંના બૂખ્યા કીડા તેના
અંગ-પ્રત્યંગને ચટકાં ભરે છે ત્યારે અત્યંત કલેશને કારણે તે
ક્ષણો ક્ષણો અચેત થઈ જાય છે. (૬) માતાએ ખાધેલા કડવા,

૧. પ્રા. પા. - જાસ્તુ તા: । ૨. પ્રા. પા. - ઠે ત્રિંશ૦ ।

उल्बेन संवृतस्तस्मिन्नन्त्रैश्च भिरावृतः ।
आस्ते कृत्वा शिरः कुक्षौ भुज्नपृष्ठशिरोधरः ॥ ८ ॥

अकल्पः स्वाज्ञयेष्टायां शकुन्त ईव पञ्चरे ।
तत्र लब्ध्यस्मृतिहृवात्कर्म जन्मशतोऽन्वम् ।
स्मरन्दीर्घमनुच्छ्वासं शर्मैङ्किं नामविन्दते ॥ ९ ॥

आरम्भसम्भान्मासाल्ब्धबोधोऽपि वेपितः ।
नेकत्रास्ते शूनिवातैर्विष्ठाभूरिव सोहरः ३ ॥ १० ॥

नाशानन्तरपिभीतः समविद्धिः कृताञ्जलिः ।
स्तुवीत तं विकलवया वाचा येनोदरेऽपितः ॥ ११ ॥

जन्मुरुवाच

तस्योपसमवितुं जगदिच्छयात-
नानातनोभुवि चलच्यरणारविन्दम् ।
सोऽहं प्रज्ञामि शरणं ह्यकुतोभयं ५ मे
येनेदशी गतिरदर्शसतोऽनुरुपा ॥ १२ ॥

यस्त्वत्र बद्ध ईव कर्मभिरावृतात्मा
६भूतेन्द्रियाशयमयीमवलभ्य मायाम् ।
आस्ते विशुद्धमविकारमभाष्टबोध-
मात्प्रमानहृदयेऽवसितं नमामि ॥ १३ ॥

यः पञ्चभूतरचिते रहितः शरीरे-
च्छत्रोऽयथेन्द्रियगुणार्थचिदात्मकोऽहम् ।
तेनाविकुण्ठमहिमानमृषिं तमेनं
वन्दे परं प्रकृतिपूरुषयोः पुमांसम् ॥ १४ ॥

यन्माययोरुगुणाकर्मनिभन्धनेऽस्मिन्
सांसारिके पथि चरंस्तदभिश्रमेष्ट ।
नष्टस्मृतिः पुनरयं प्रवृणीत लोकं
युक्त्या क्या महेन्द्रुग्रहमन्तरेष्ट ॥ १५ ॥

तीजा, गरम, खारा, रुक्ष, खाटा वगेरे उभ्र पदार्थोनो स्पर्श थवाथी तेना आज्ञा शरीरमां पीडा थवा लागे छे. (७) ते छ्व माताना गर्भाशयमां ओरथी लपेटायेलो अने आंतरांओरथी घेरायेलो रहे छे. तेनु माथुं पेट तरक तथा पीठ अने गरदन वर्तुणाकार वणेलां रहे छे. (८)

ते पांज्रामां बंध करायेला पक्षी जेवो पराधीन होय छे तेम ज अंगोने हलाववा-हेववामां पक्ष असमर्थ रहे छे. ते ज समये अदृष्टनी प्रेरक्षाथी तेने स्मरणशक्ति प्राप्त थाय छे. त्यारे (तेने) पोताना सेंकडे जन्मोनां कर्मा याद आवी जाय छे अने ते बेचेन थर्छ जाय छे तथा ते गुणणामङ्ग अनुभवे छे. आवी दशामां तेने शुं शान्ति मणी शके खरी? (९) सातमो महिनो शरू थतां तेनामां शानशक्तिनो पक्ष उन्मेष थर्छ जाय छे; पक्ष प्रसव-वायुथी चलायमान रहेवाने कारणो ते ए ज उदरमां पेटा थयेला विष्ठाना कीडाओनी जेम ऐक ज स्थले रही शक्तो नथी. (१०) त्यारे सप्तधातुमयस्थूल शरीरथी बंधायेलो ते देहात्मदर्शी छ्व अत्यंत भयभीत थर्छने दीन वाणीथी कृपा-याचना करतो करतो, छाथ जोडीने ते प्रभुनी स्तुति करतो रहे छे के जेमङ्गे तेने माताना गर्भमां नाघ्यो छे. (११)

छ्व कहे छे – भगवान शरणे आवेला आ नाशवंत जगतना रक्षणा माटे ज अनेक प्रकारनां इप धारणा करे छे; तेथी हुं पक्ष भूतल पर विचरणा करनारां तेमनां ज निर्भय चरणकमणोनुं शरणा लउं छुं. हुं घण्झो अधम छुं; भगवाने मने आ प्रकारनी जे गति बतावी छे ते मारे लायक ज छे. (१२)
१४ हुं (छ्व) आ माताना उदरमां शरीर, हिन्द्रियो अने अंतःकरण-उपी मायानो आश्रय लहिने, पुष्प-पापउपी कर्माथी आच्छादित रहेवाने कारणो बंधायेला जेवो छुं ते ज हुं अहीं पोताना संतप्तहृदयमां प्रतीत थनारा ते विशुद्ध (उपाधिरहित), अविकारी अने अभंड बोधस्वरूप परमात्माने नमस्कार करुं छुं.
(१३) हुं वास्तवमां शरीर वगेरेथी रहित (असंग) छोवा छतां पक्ष जोवामां पांचभौतिक शरीरथी संबद्ध छुं अने तेथी हिन्द्रियो, गुणो, शब्द वगेरे विषयो अने चिदाभास (अहंकार) इप जल्लाई आवुं छुं. तेथी आ शरीर वगेरेना आवरणथी जेमनो महिमा दुष्टित थयो नथी ते प्रकृति अने पुरुषना नियंता सर्वज्ञ परमपुरुषनी हुं वंदना करुं छुं. (१४) तेमनी ज मायाथी पोताना स्वरूपनी स्मृतिनो नाश थर्छ जवाने कारणो आ छ्व अनेक प्रकारना सत्त्व वगेरे गुणो अने कर्माना बंधनथी बंधायेलो आ संसार-मार्गमां ज्ञात-ज्ञातनां कष्टो सहन करतो करतो भटकतो रहे छे; तेथी ते परमपुरुष परमात्मानी कृपा विना अन्य क्या (उपायथी आ (छ्व)ने पोताना स्वरूपनुं शान

१. प्रा. पा. – सज्जात् ५ । २. प्रा. पा. – ऋति । ३. प्रा. पा. – सोऽयरत् । ४. प्रा. पा. – छ्व उवाच । ५. प्रा. पा. – न कुतोऽ । ६. प्रा. पा. – व्याशय० ।

જ્ઞાનं યદેતદદ્વાત્કતમઃ સ દેવ-
લૈકાલિકું સ્થિરચરેષ્યનુવર્તિતાંશઃ ।
તં જીવકર્મપદવીમનુવર્તમાના-
સ્તાપત્રયોપશમનાય વયં ભજેમ ॥ ૧૬ ॥

દેહન્યદેહવિવરે જઠરાજિનાડસુગ्
વિષમૂત્રકૂપપતિતો ભૃશતમદેહ: ।
ઈચ્છાશિતોવિવસિતું ગણયન્સ્વમાસાન्
નિર્વાસ્યતે કૃપણધીર્ભગવન् કદા નુ ॥ ૧૭ ॥

યેનેદશી ગતિમસૌ દશમાસ્ય ઈશ
સઙ્ગ્રાહિત: પુરુદ્યેન ભવાદેશેન ।
સ્વેનૈવ તુષ્ટુ કૃતેન સ દીનનાથ:
કો નામ તત્પતિ વિનાડ્જલિમસ્ય કુર્યાત् ॥ ૧૮ ॥

પશ્યત્યય ધિષણયા નનુ સમવધિ:
શારીરકે દમશરીર્યપર: સ્વદેહે ।
યત્સૃષ્ટયાડસં તમહું પુરુષં પુરાણં
પશ્યે બહિર્હિંદિ ચ ચૈત્યમિવ^१ પ્રતીતમ् ॥ ૧૯ ॥

સોડહું વસતપિ વિભો બહુદુઃખવાસં
ગર્ભાન્ત નિર્જિગમિષે બહિરન્ધકૂપે ।
યત્રોપયાતમુપસર્પતિ દેવમાયા
મિથ્યામતિર્યદનું સંસુતિયકમેતત ॥ ૨૦ ॥

તસ્માદહું વિગતવિકલવ ઉદ્ધરિષ્ય
આત્માનમાશુતમસ: સુહદાડ્જતમનૈવ ।
ભૂયો યથા વ્યસનમેતદનેકરન્ધ્ર
મા મે ભવિષ્યદુપસાદિતવિષ્ણુપાદ: ॥ ૨૧ ॥

કપિલ ઉવાય

એવં કૃતમતિર્ગર્ભે દશમાસ્ય: સ્તુવનૃષિ: ।
સધ: ક્ષિપત્યવાચીનં પ્રસૂત્યૈ સૂતિમારૂત: ॥ ૨૨ ॥

તેનાવસૃષ્ટ: સહસા કૃત્વાડવાકિશર આતુર: ।
વિનિષ્કામતિ કૃચ્છ્રેણનિરુચ્છ્વાસો હતસ્મૃતિ: ॥ ૨૩ ॥

૧. પ્રા. પા. - દેવમિતિ પ્રતીતિ: ।

થઈ શકે? (૧૫) મને આ જે ત્રિકાળ-જ્ઞાન થયું છે તે પણ તેમના સિવાય અન્ય કોણે આપ્યું છે? - કારણ કે સ્થાવર-જંગમ સમસ્ત પ્રાણીઓમાં એકમાત્ર તેઓ જ તો પોતાના અંશથી અંતર્યામીરૂપે વિદ્યમાન છે. તેથી કર્મજનિત અવસ્થાનું અનુવર્તન કરનારા જીવરૂપી અમે પોતાના ત્રિવિધ તાપોનું શમન કરવા માટે તેમનું જ ભજન કરીએ છીએ. (૧૬)

હે ભગવન! આ શરીરધારી જીવ બીજા (માતાના) શરીરના ઉદરમાં મળ, મૂત્ર અને રક્તના કૂવામાં પડેલો છે, તેની જઠરાજિનથી તેનું શરીર અત્યંત સંતપ્ત થઈ રહ્યું છે. તેમાંથી નીકળવા ઈચ્છાઓ તે પોતાના મહિના ગણી રહ્યો છે. ભગવન! હવે આ દીનને અહીંથી બહાર ક્યારે કાઢવામાં આવશે? (૧૭) હે સ્વામી! તમે ઘણા દ્યાળું છો, આપના જેવા ઉદાર પ્રભુએ જ આ દસ માસના જીવને આવું ઉત્કૃષ્ટ શાન આપ્યું છે! હે દીનબંધુ! આપે કરેલા આપના ઉપકારથી જ આપ પ્રસન્ન થાઓ; કારણ કે આપને હાથ જોડવા સિવાય આપના આ ઉપકારનો બદલો તો કોઈ આપી પણ શું શકે? (૧૮)

પ્રભુ! સંસારના આ પશુ-પક્ષી વગેરે અન્ય જીવો તો પોતાની મૂઢ બુદ્ધિ અનુસાર પોતાના શરીરમાં થનારાં સુખ-
દુઃખ વગેરેનો જ અનુભવ કરે છે; પરંતુ હું તો આપની કૃપાથી શમ-દમ વગેરે સાધનોથી સંપન્ન શરીરવાળો થયેલો છું; તેથી આપની આપેલી વિવેકબુદ્ધિથી આપ પુરાણપુરુષનો, પોતાના શરીરની બહાર અને અંદર, અહંકારના આશ્રયભૂત આત્માની જેમ, પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરું છું. (૧૯) હે ભગવાન! અત્યંત દુઃખથી ભરેલા આ ગર્ભાશયમાં જોકે હું ઘણા કષ્ટપૂર્વક વસી રહ્યો છું તો પણ આમાંથી બહાર નીકળીને સંસારમય અંધારા કૂવામાં પડવાની મને બિલકુલ ઈચ્છા નથી; કારણ કે તેમાં પડનારા જીવને આપની માયા ઘેરી લે છે, જેને કારણે શરીરમાં તેની અહંબુદ્ધિ થઈ જાય છે અને તેના પરિણામે તેણે ફરીથી આ સંસારચકમાં જ ઇસાવું પડે છે. (૨૦) તેથી હું વ્યાકુળતા છોડીને, હદ્યમાં શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનનાં ચરણોને સ્થાપિત કરીને પોતાની બુદ્ધિની સહાયથી જ પોતાને સત્તવરે આ સંસારરૂપી સમુદ્રને પાર ઉતારી દઈશ, કે જેથી મને અનેક પ્રકારનાં દોપોથી પુક્ત આ સંસારદુઃખ ફરીથી મળે નહીં. (૨૧)

શ્રીકપિલદેવજી કહે છે - હે માતા! દસ મહિનાનો ઝાપિ જેવી શુદ્ધબુદ્ધિવાળો તે જીવ ગર્ભમાં જ જ્યારે આ પ્રમાણે વિવેકસંપન્ન થઈને ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે ત્યારે પ્રસવકાળનો વાયુ તે અધોમુખ બાળકને બહાર આવવા માટે ધકેલે છે. (૨૨) તેના અચાનક ધકેલાવાથી તે બાળક અત્યંત વ્યાકુળ થઈને, માથું નીચે કરીને ઘણા કષ્ટપૂર્વક બહાર નીકળે છે. તે સમયે તેના શાસની ગતિ થંભી જાય છે અને પૂર્વસ્મૃતિનો નાશ થઈ જાય

पतितो भुव्यसृङ्गभूते विष्णाभूरिव चेष्टते ।
रोऽयति^१ गते शाने विपरीतां गतिं गतः ॥ २४ ॥

परच्छन्दं न विदुषा पुण्यमाणो जनेन सः ।
अनलिम्प्रेतमापनः प्रत्याघ्यातुमनीश्वरः ॥ २५ ॥

शापितोऽशुचिपर्यक्ते जन्तुस्वेदज्जदूषिते ।
नेशः कष्टूयनेऽज्ञानामासनोत्थानचेष्टने ॥ २६ ॥

तुदन्त्यामत्वयं दंशा भशका मत्कुण्डादयः ।
रुदन्तं विगतशानं कृमयः कृमिकं यथा ॥ २७ ॥

ईत्येवं शैशवं भुक्त्वा हुःअं पौगण्डमेव च ।
अलघ्याभीप्सितोऽज्ञानादिष्मन्युः शुचार्पितः ॥ २८ ॥

सह देहेन मानेन वर्धमानेन मन्युना ।
करोति विग्रहं कामी कामिष्वन्नाय चात्मनः ॥ २९ ॥

भूतैः पञ्चभिरारब्धे देहे देह्यभुधोऽसकृत् ।
अहंममेत्यसद्ग्राहः करोति कुमतिर्मतिम् ॥ ३० ॥

तदर्थं कुरुते कर्म यद्भद्रो याति संसृतिम् ।
योऽनुयाति ददत्कलेशमविद्याकर्मबन्धनः ॥ ३१ ॥

पद्मसन्धिः पथि पुनः शिश्नोदरकृतोद्यमैः ।
आस्थितो रमते जन्तुस्तमो विशति पूर्ववत् ॥ ३२ ॥

सत्यं शौचं दया^२ मौनं बुद्धिः श्रीर्त्यर्थशः क्षमा ।
शमो दमो भगश्चेति यत्सज्जाधाति सङ्क्षयम् ॥ ३३ ॥

तेष्यशान्तेषु मूढेषु खण्डितात्मस्वसाधुषु ।
सज्जं न कुर्याच्छोच्येषु योषित्कीडामृगेषु च ॥ ३४ ॥

छ. (२३) पृथ्वी पर माताना रक्त अने मूत्रमां पडेलो ते बाणक विष्णाना कीडानी जेम तरफ्कडे छे. गर्भवास वेणानुं तेनुं सधणुं शान न ए थहि जाय छे अने ते विपरीत गति (दहालिमानइपी अज्ञान-दशा) पामीने वारंवार जोर-जोरथी रडे छे. (२४)

पछी जे लोको तेनो अलिमाय समज्ज शक्ता नथी तेमना वडे तेनुं पालनपोपण थाय छे. आवी दशामां तेने जे प्रतिकृणता प्राप्त थाय छे तेनो निषेध करवानी शक्ति पक्ष तेनामां होती नथी. (२५) ज्यारे ते ज्ञवने शिशु-अवस्थामां अपवित्र खाटली पर सुवाइवामां आवे छे, के जेमां माकण वगेरे स्वेदज्ज ज्ञवो चोटेला होय छे, त्यारे शरीरने खंजवाणवानुं, उठाववानुं के पड़युं फेरववानुं पक्ष तेनामां सामर्थ्य नहीं होवाने कारणे ते अत्यंत कष्ट पामे छे. (२६) तेनी त्वया (चामडी) घड्ही कोमण होय छे, तेने डांस, मर्याद, माकण वगेरे एवी रीते करडता रहे छे के जेम मोटा कीडाने नाना कीडाओ (करडे छे). ते समये तेनुं गर्भावस्थानुं सधणुं शान जतुं रहे छे; रोवा सिवाय ते कशुंय करी शक्तो नथी. (२७)

आ ज प्रमाणे ते बाणक बाल्य (कौमार) अने पौगांड (किशोर) - अवस्थाओनां हुः खो भोगवीने युवावस्थाओ पहोचे छे. आ समये तेने जो कोई ईच्छित भोग मणतो नथी तो अज्ञानने लीषे तेनो कोध उदीप्त थहि उठे छे अने ते शोकविकल्प थहि जाय छे. (२८) शरीरनी साथोसाथ ज अलिमान अने कोध वधी ज्ञवने कारणे काम-परवश ते ज्ञव पोतानो ज नाश करवा माटे भीजा कामी पुरुषो साथे वेर बांधे छे. (२९) मिथ्या बुद्धिवाणो ते अज्ञानी ज्ञव पंचभूतोथी रचायेला आ शरीरमां मिथ्या-अलिमिनिवेशने कारणे निरंतर हुँपड्हा-मारापड्हानुं अलिमान करवा लागे छे. (३०) जे शरीर तेने वृद्धावस्था वगेरे अनेक प्रकारनां कष्टो ज आपे छे तथा अविद्या अने कर्मना सूत्रथी बंधायेलो रहेवाने कारणे हमेशां अनी (शरीरनी) पाइण पडेलो रहे छे; तेना ज माटे ए जातजातनां कर्म करतो रहे छे - के जेमनामां बंधाई ज्ञवने कारणे तेणे वारंवार संसारयकमां फसावुं पडे छे. (३१) सन्मार्गं चालतां-चालतां जो अनो जिक्का अने उपस्थ-ईन्द्रियोना लोगोमां फसायेला कोई विषयी पुरुषो साथे समागम थहि जाय छे अने ए तेमनामां आस्था करीने तेमनुं अनुगमन (अनुसरण) करवा लागे छे तो पहेलानी जेम ज फरीथी नारकीय योनिओमां पडे छे. (३२) जेमना संगथी अना सत्य, शौच (आंतरिक अने बाह्य पवित्रता), दया, वाक्संयम, बुद्धि, धनसंपत्ति, लज्जा, पश, क्षमा, मन-ईन्द्रियोनो संयम तथा ऐश्वर्य वगेरे तमाम सद्गुणोनो नाश थहि जाय छे. तेथी अत्यंत शोचनीय, श्रीओनां कीडामृग (रमकडा), अशांत, मूढ अने देहात्मदशी

१. मार्यान प्रतमां 'रोऽयति...' आ उत्तरार्थी मांडीने २८मा श्लोकना पूर्वार्थ सुधीना पूरा भे श्लोक मूणमां नयो, टिप्पणीमां छे. २. मा. पा.
- तपो मौनं बुद्धिर्थः श्रीर्थशः ।

न तथाऽस्य भवेन्मोहो बन्धशान्यप्रसङ्गतः ।
योषित्सङ्गाधथा पुंसो यथा तत्सज्जिसङ्गतः ॥ ३५ ॥

प्रज्ञापतिः स्वां दुष्टिरं दृष्ट्वा तद्रूपधर्षितः ।
रोषिद्वृतां सोऽन्यधावदक्षरूपी हतत्रपः ॥ ३६ ॥

तत्सुष्टसुष्टसुष्टेषु को न्यज्ञितधीः पुमान् ।
ऋणिं नारायणमृते योषिन्मयेष मायया ॥ ३७ ॥

बलं मे पश्य मायायाः खीमया जपिनो दिशाम् ।
या करोति पदाकान्तान्^२ भूविजृभेष्ण केवलम् ॥ ३८ ॥

सर्जं न कुर्यात्प्रमदासु ज्ञातु
योगस्य पारं परमारुक्षुः ।
मत्सेवया प्रतिलभ्यात्मलाभो
वदन्ति या निरयद्वारमस्य ॥ ३९ ॥

योपयाति शनैर्माया योषिदेवविनिर्भिता ।
तामीक्षेतात्मनो मृत्युं तृष्णैः कूपमिवावृतम् ॥ ४० ॥

यां मन्यते पतिं मोहान्मन्मायामृषभायतीम् ।
खीत्वं खीसङ्गतः प्रामो वितापत्यगृहप्रदम् ॥ ४१ ॥

तामात्मनो विज्ञानीयात्पत्यपत्यगृहात्मकम् ।
देवोपसादितं मृत्युं मृगयोर्गायनं यथा ॥ ४२ ॥

देहेन ज्ञवभूतेन लोकाल्लोकमनुप्रज्ञन् ।
भुज्ञान एव कर्माणि करोत्यविरतं पुमान् ॥ ४३ ॥

ज्ञवो व्यस्यानुगो देहो भूतेन्द्रियमनोमयः^३ ।
तन्निरोधोऽस्य मरणमाविर्भावस्तु सम्भवः ॥ ४४ ॥

(शरीरमां ‘ओ हुं छुं’ अम ज्ञेनार) एवा असत्पुरुषोनो संग क्यारेय करवो ज्ञोईअे नहीं. (३३-३४) कारण के आ ज्ञवने कोई अन्यनो संग करवाथी अटलो मोह अने बंधन थतां नथी के जेटलां ते खीओनो अने खीओनो संग करनाराओनो संग करवाथी थाय छे. (३५) एक वार पोतानी पुत्री सरस्वतीने ज्ञोईने ब्रह्माण्ड पश्च तेना इप-लावण्यथी मोहित थई गया हता अने ते मृगरूप बनीने भागवा लागी त्यारे तेओ मृगरूप थईने निर्लज्जपश्चो तेनी पाछण दोडवा लाग्या हता. (३६) ते ज ब्रह्माण्डमे भरीच्य वगेरे प्रज्ञापतिओनुं, भरीच्य वगेरेअे कश्यप वगेरेनुं अने कश्यप वगेरेअे देवो-मनुष्यो वगेरे ग्राणीओनुं सर्जन कर्युं. तेथी अमनामाना एक ऋषिश्रेष्ठ नारायणने बाद करतां एवो कोषा पुरुष होई शके के जेनी भुज्ञ खीरूपी मायाथी मोहित न थाय? (३७) अहो! आ खीरूपी मारी मायानी शक्ति तो जुओ, के जे पोताना भूकुटिना विलासमात्रथी मोटा-मोटा दिग्जिवज्यो वीरोने पोताना पगथी क्यडी नाखे छे! (३८)

६ जे मनुष्य योगना परम पद पर आइढ थवा ठिक्के छे अथवा जेने मारी सेवा करवाना प्रभावने लीधे आत्मा अने अनात्मा विशे विवेक थई गयो छे तेणो क्यारेय खी-संग करवो नहीं; कारण के तेमने (खीओने) पुरुषने माटे नरकनुं भुत्तुं द्वार भताववामां आवी छे. (३९) भगवाने रथेली आ जे खीरूपी माया छे ते सेवा वगेरेना बहाने धीरे धीरे पासे आवे छे, अने (तो) घासनां पांदांओथी ढंकायेला कूवानी जेम पोतानुं मृत्युं ज समजवी ज्ञोईअे. (४०)

खीमां आसक्त रहेवाने कारणे तथा अंतवेणाए खीनुं ज ध्यान रहेवाथी ज्ञवने खीयोनि मणे छे. आ प्रमाणे खीयोनिने पामेलो ज्ञव पुरुषना इपमां प्रतीत यनारी मारी मायाने ज धन, पुत्र, धर आपनारो पोतानो पति मानतो रहे छे; ते जेम पारधीनुं गीत कानोने प्रिय लागवाथी % बिचारां ललां-भोणां पशु-पक्षीओने कसावीने तेमनो नाश थवानुं ज कारण बने छे तेवी ज रीते ते पुत्र, पति अने धर वगेरेने विधाताए नक्की करेलुं पोतानुं मृत्युं ज जाशवुं. (४१-४२) हे देवी! ज्ञवना उपाधिभूत लिंगशरीर द्वारा मनुष्य एक शरीरमांथी बीजा शरीरमां जाय छे अने पोतानां प्रारब्धकर्माने भोगवतो रहीने बीजां शरीरो मेणववा माटे निरंतर बीजां कर्मां करतो रहे छे. (४३) ज्ञवनुं उपाधिभूत लिंगशरीर तो मोक्ष न थाय त्यां सुधी तेनी साथे रहे छे तथा भूतो, इन्द्रियो अने मननुं कार्यरूपी स्थूल शरीर तेना भोगोनुं अधिकान छे. आ बंने परस्पर संगठित थईने कर्मां न करे ए ज प्राणीनुं ‘मृत्युं’ छे, अने ए बंनेनुं अक्साथे

१. प्रा. पा. – चार्य प्र० । २. प्रा. पा. – सदायपान् ज्ञ० । ३. प्राचीन प्रतमां ‘मनोमयः’ आ पूर्वार्थनी आगण ‘यशायमस्मिन्नो देहो यस्य मोक्षाय कृत्यसौ’ अटलो पाठ वधु छे.

द्रव्योपलब्धिस्थानस्य द्रव्येक्षाऽयोग्यता यदा ।
तत्पञ्चत्वमहंमानाहुत्पतिर्द्रव्यदर्शनम् ॥ ४५ ॥

यथाऽक्षणोद्द्रव्यावयवदर्शनायोग्यता यदा ।
तदेव चक्षुषो द्रष्टुर्दृष्ट्यायोग्यताऽनयोः ॥ ४६ ॥

तस्मात् कार्यः सन्त्रासो न कार्पण्यं न सम्भ्रमः ।
भुद्ध्वा ज्ञवगतिं धीरो मुक्तसज्जश्चरेदिष्ठ ॥ ४७ ॥

सम्यग्दर्शनया भुद्ध्या योगवैराग्ययुक्तया ।
मायाविरचिते लोके चरेन्यस्य कलेवरम् ॥ ४८ ॥

४ प्रगटथवुं ए 'जन्म' कहेवाय छे. (४४) पदार्थोनी प्राप्तिना स्थानउपी आ स्थूल शरीरमां ज्यारे तेमने ग्रहण करवानी योग्यता रहेती नथी त्यारे ए तेनु मृत्यु छे अने 'आ स्थूल शरीर हुं ज छुं' ऐवा अभिमान साथे तेने (स्थूल शरीरने) जोवुं ए तेनो जन्म छे. (४५) आंखोमां ज्यारे झोइ दोपने कारणे ३५ वगेरेने जोवानी शक्ति रहेती नथी त्यारे तेमनामां रहेनारी चक्षु-ईन्द्रिय पक्ष ३५ने जोवामां असमर्थ बनी जाय छे; अने ज्यारे आंखो अने तेमनामां रहेली चक्षु ईन्द्रिय-ए बनेय ३५ने जोवामां असमर्थ थई जाय छे त्यारे तेना बनेना साक्षी ज्ञवमां पक्ष ते (जोवानी) योग्यता रहेती नथी. (४६) तेथी मुमुक्षु (मुक्ति ईच्छनारा) मनुष्यने मृत्यु वगेरेनो भय, हैन्य अथवा मोह थवां झोइअे नहीं. तेजो ज्ञवना स्व३५ने जाणीने धैर्यपूर्वक निःसंगभावे विचारवुं झोइअे तथा आ मायामय संसारमां योग-वैराग्ययुक्त सम्यक्ज्ञानमयी भुद्धियी शरीरने थापक्षानी जेम जाणवीने तेना प्रत्ये अनासक्त रहीने विचारणा करवुं झोइअे. (४७-४८)

—★—

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां तृतीयस्कन्धे कापिलेयोपाख्याने^२ ज्ञवगतिर्नामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥
त्रीजा संक्ष-अंतर्गत 'कापिलेयोपाख्यान'मांनो ज्ञवगति नामनो ऐकत्रीसमो अध्याय समाप्त.

—★—

ब्रतीसमो अद्याय

✓ धूममार्ग अने अर्चिराहि मार्ग जनाराओनी गतिनुं तथा भक्तियोगनी उत्कृष्टतानुं वर्णन
कपिल उवाच

अथ यो गृहमेधीयान्धर्मानेवावसन् गृहे ।
काममर्थं च धर्मान् स्वान् दोग्यिभूयः पिपर्ति तान् ॥ १ ॥

स चापि भगवद्धर्मात्काममूढः पराऽमुभः ।
यज्ञते कुतुभिर्देवान् पितृंश्च श्रद्धयान्वितः ॥ २ ॥

तथृद्धयाकान्तमतिः पितृदेवप्रतः पुमान् ।
गत्वा चान्नमसं लोकं सोभपाः पुनरेष्यति ॥ ३ ॥

यदा चाहीन्द्रशश्यायां शेतेऽनन्तासनो उरिः ।
तदा लोका लयं यान्ति त^३ एते गृहमेधिनाम् ॥ ४ ॥

ये स्वधर्मान्तरैः दुर्घन्ति धीराः कामार्थहेतवे ।
निःसक्ता न्यस्तकर्माणाः प्रशान्ताः शुद्धयेतसः ॥ ५ ॥

श्रीकपिलदेवज्ञ कहे छे - हे माताज्ञ! जे मनुष्य धरमां रहीने सकामभावे गृहस्थना धर्मानुं पालन करे छे अने तेमना इणस्वरूपे अर्थ तेम ज कामनो उपलोग करीने पछी तेमनुं अनुष्ठान (धर्माचरण) करतो रहे छे ते जातजातनी कामनाओथी मोहित रहेवाने कारणे भगवद्विषयक धर्माची विमुख थई जाय छे अने यज्ञो वडे देवताओ अने पितृओनी ज श्रद्धापूर्वक आराधना करतो रहे छे. (१-२) तेनी भुद्धि ते ज प्रकारनी श्रद्धायुक्त रहे छे, देवताओ अने पितृओ ज तेना उपास्य रहे छे; तेथी ते चंद्रलोकमां जहाने तेमनी साथे सोभपान करे छे अने पछी पुण्य क्षीण थतां आ ज लोकमां पाणी आवी जाय छे. (३) जे समये प्रलयकाणमां शेषशायी भगवान शेषशाया पर शयन करे छे ते समये सकाम गृहस्थाश्रमीओने प्राप्त थनारा आ बधा लोको पक्ष लय पामे छे. (४)

जे विवेकी मनुष्यो पोताना धर्मानो अर्थ अने लोगविलास माटे उपयोग करता नथी, बल्के भगवाननी प्रसन्नता माटे ज ते धर्मानुं पालन करे छे तेवा अनासक्त, प्रशांत, शुद्धचित्तना,

१. प्राचीन प्रतमां 'तत्पञ्चत्व...' वगेरे उत्तरार्थी मांडीने 'दर्शनायोग्यता यदा' आ पूर्वार्थ सुधीनो भाग नथी. २. प्रा. पा. - कापिलेये ज्ञवगतिरेक० । ३. प्रा. पा. - तदेते । ४. प्रा. पा. - स्वप्नम् न ।

નિવૃત્તિધર્મનિરતા નિર્મમા નિરહડકૃતા: ।
સ્વધર્માખ્યેન સત્યેન પરિશુદ્ધેન ચેતસા ॥ ૬ ॥

સૂર્યદ્વારેણ તે યાન્તિ પુરુષં વિશ્વતોમુખમ् ।
પરાવરેશં પ્રકૃતિમસ્યોત્પત્તાન્તભાવનમ् ॥ ૭ ॥

દ્વિપરાર્દ્વાવસાને^૧ ય: પ્રલયો બ્રહ્માણસુ તે ।
તાવદ્ધ્યાસતે લોકું પરસ્ય પરચિન્તકા: ॥ ૮ ॥

ક્ષમામ્ભોડનલાનિલવિયન્મનઈન્દ્રિયાર્થ-
ભૂતાદિભિ: પરિવૃતં પ્રતિસર્જિછીર્ઘુ: ^૨ ।
અવ્યાકૃતં વિશતિ યહ્નિ ગુણાત્રયાત્મા
કાલં પરાખ્યમનુભૂય પર: સ્વયમ્ભૂ: ॥ ૯ ॥

એવं પરેત્ય ભગવન્તમનુપ્રવિષ્ટા
યે યોગિનો જિતમર્લન્મનસો વિરાગા: ।
તેનૈવ સાકમમૃતં પુરુષં પુરાણં
બ્રહ્મ પ્રધાનમુપયાત્યગતાભિમાના: ^૩ ॥ ૧૦ ॥

અથ તં સર્વભૂતાનાં હત્પદ્ધેષુ કૃતાલયમ् ।
શ્રુતાનુભાવં શરણાં ક્રજ ભાવેન ભામિનિ^૪ ॥ ૧૧ ॥

આધઃ સ્થિરચરાણાં યો વેદગર્ભ: સહર્ષિભિ: ।
યોગેશ્વરૈ: કુમારાધૈ: સિદ્ધૈર્યોગપ્રવર્તકૈ: ॥ ૧૨ ॥

ભેદદ્વચાડભિમાનેનનિ: સક્રેનાપિ કર્મણા ।
કર્તૃત્વાત્સગુણાં બ્રહ્મ પુરુષં પુરુષર્ધભમ् ॥ ૧૩ ॥

સ સંસૃત્ય પુન: કાલે કાલેનેશ્વરમૂર્તિના ।
જાતે ગુણવ્યતિકરે યથાપૂર્વ પ્રજાયતે ॥ ૧૪ ॥

ઐશ્વર્યપારમેષ્ઠયં ચ ^૫ તેડપિ ધર્મવિનિર્મિતમ् ।
નિષેષ્ય પુનરાયાન્તિ ગુણવ્યતિકરે સતિ ॥ ૧૫ ॥

યે ત્વિહાસક્તમનસ: કર્મસુ શ્રદ્ધયાન્તિતા: ।
કુર્વન્ત્યપ્રતિષિદ્ધાનિ નિત્યાન્યપિ ચ કૃત્સનશ: ॥ ૧૬ ॥

રજસા કુષ્ઠમનસ: કામાત્માનોડજિતેન્દ્રિયા: ।
પિતૃન્ન યજન્ત્યનુદિનં ગૃહેષ્યભિરતાશયા: ॥ ૧૭ ॥

નિવૃત્તિધર્મપરાયણ, મમતારહિત અને અહંકારશૂન્ય મનુષ્યો સ્વધર્મ-પાલનરૂપી સત્ત્વગુણ વડે સર્વથા શુદ્ધચિત્તના થઈ જાય છે. (૫-૬) તેઓ અંતમાં સૂર્યમાર્ગ (અર્થિમાર્ગ અથવા દેવયાન) મારફતે સર્વવ્યાપી પૂર્ણપુરુષ શ્રીહરિને જ પ્રાપન કરી લે છે; કે જેઓ કાર્ય-કારણરૂપી જગતના નિયંતા, સંસારનું ઉપાદાન-કારણ છે અને તેની ઉત્પત્તિ, પાલન તેમ જ સંહાર કરનારા છે. (૭) જે મનુષ્યો પરમાર્થ-દાચિથી હિરણ્યગર્ભની ઉપાસના કરે છે તેઓ બે પરાર્દ્વમાં થનારા બ્રહ્માજીના પ્રલય સુધી તેમના સત્ત્વલોકમાં જ રહે છે. (૮) જે સમયે દેવતાઓ વગેરે કરતાં શ્રેષ્ઠ બ્રહ્માજી પોતાના બે પરાર્દ્વના કાળનો અધિકાર ભોગવીને પૃથ્વી, જળ, અર્જિન, વાયુ, આકાશ, મન, ઇન્દ્રિયો, તેમના (શબ્દ વગેરે) વિપયો, અહંકાર વગેરે સહિત સમસ્ત જગતનો સંહાર કરવાની ઈચ્છાથી નિગુણાત્મક પ્રકૃતિની સાથે એકરૂપ થઈને નિર્વિશેષ પરમાત્મામાં લીન થઈ જાય છે; તે સમયે પ્રાણ અને મનને જીતી ચૂકેલા તે વિરક્ત યોગીઓ પણ દેહત્યાગ કરીને તે ભગવાન બ્રહ્માજીમાં જ પ્રવેશ કરે છે અને પછી તેમની સાથે જ પરમાનંદસ્વરૂપ પુરાણપુરુષ પરબ્રહ્મમાં વિલય પામે છે. આ પહેલાં તેઓ ભગવાનમાં લીન થયેલા નથી હોતા, કારણ કે અત્યાર સુધી તેમનામાં અહંકાર શેષ હતો. (૮-૧૦) તેથી હે માતા! હવે તમે પણ અત્યંત ભક્તિભાવપૂર્વક તે શ્રીહરિનાં જ ચરણોના શરણો જાઓ; સમસ્ત પ્રાણીઓનાં હદ્યકમળ જ તેમનું મંદિર છે અને તમે પણ મારી પાસેથી તેમનો પ્રભાવ સાંભળી જ લીધો છે. (૧૧) વેદગર્ભ બ્રહ્માજી, કે જેઓ સમસ્ત સ્થાવર-જંગમ ભૂતો-પ્રાણીઓના આદિકારણ છે – તેઓ પણ મરીયિ વગેરે ઋષિઓ, યોગેશ્વરો, સનકાદિ વગેરે મુનિઓ તથા યોગપ્રવર્તક સિદ્ધો સમેત આદિપુરુષ પરમશ્રેષ્ઠ સગુણ બ્રહ્મને, નિષ્ઠામ કર્મા વડે, બ્રહ્મને પામેલા હોવા છતાં પણ બેદદિનને લીધે તથા કર્તૃત્વના અભિમાનને કારણો, ભગવાનની ઈચ્છાથી, જ્યારે સર્ગકાળ આવી પહોંચે છે ત્યારે, કાળરૂપ ઈશ્વરની પ્રેરણાથી ગુણોમાં ક્ષોભ થવાથી ફરી પહેલાંની જેમ પ્રગટ થાય છે. (૧૨-૧૪) આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત ઋષિજનો પણ પોતાપોતાનાં કર્મા અનુસાર બ્રહ્મલોકનું ઔશ્ય ભોગવીને, ભગવાનની ઈચ્છાથી ગુણોમાં ક્ષોભ થવાથી ફરી આ લોકમાં આવી જાય છે. (૧૫)

જેમનું ચિત્ત આ લોકમાં આસક્ત છે અને જેઓ કર્મામાં શ્રદ્ધા રાખે છે તેઓ વેદોમાં બતાવેલાં કામ્ય અને નિત્ય કર્માનું સાંગોપાંગ અનુષ્ઠાન કરવામાં જ રત રહે છે. (૧૬) તેમની બુદ્ધિ રજોગુણની અધિકતાને કારણો કુંઠિત રહે છે, હદ્યમાં કામનાઓની જળ કેલાયેલી રહે છે અને ઇન્દ્રિયો તેમના વશમાં હોતી નથી; બસ, કેવળ પોતાનાં ઘરોમાં જ આસક્ત થઈને તેઓ દરરોજ પિતૃઓની પૂજામાં જ રત રહે છે. (૧૭)

૧. પ્રા. પા. – વ્સાનો ય: । ૨. પ્રા. પા. – વજિઘૃષ્ણ: । ૩. પ્રા. પા. – વિન્યાન્તિ ગતાં । ૪. પ્રા. પા. – ભાવિની । ૫. પ્રા. પા. – તુ તેડપિ ।

त्रैवर्जिकास्ते पुरुषा विमुखा हरिमेधसः ।
कथायां^१ कथनीयोरुविकमस्य मधुद्विषः ॥ १८ ॥

नूनं देवेन विहता ये चाच्युतकथासुधाम् ।
हित्वा शृण्वन्त्यसद्गाथा पुरीषभिव विद्मुजः ॥ १९ ॥

दक्षिणपथाऽर्थमङ्गः^२ पितृलोकं प्रज्ञन्ति ते^३ ।
प्रज्ञामनु प्रज्ञायन्ते श्मशानान्तकियाकृतः^४ ॥ २० ॥

ततस्ते क्षीणसुकृताः पुनर्लोकभिमं सति ।
पतन्ति विवशा देवैः सद्यो विभ्रंशितोदयाः ॥ २१ ॥

तस्मात्यं सर्वभावेन भजस्व परमेष्ठिनम् ।
तद्गुणाश्रयया भक्त्या भजनीयपदाभ्युज्म् ॥ २२ ॥

वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ।
जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यद्ब्रह्मदर्शनम् ॥ २३ ॥

यदाऽस्य चित्तमर्थेषु समेष्विन्द्रियवृत्तिभिः ।
न विगृण्डाति वैषम्यं प्रियमप्रियमित्युत ॥ २४ ॥

स तदैवात्मनाऽऽत्मानं निःसङ्गं^५ समर्द्धनम् ।
हेयोपादेयरहितमारुढं पदभीक्षते ॥ २५ ॥

ज्ञानमात्रं परं ब्रह्म परमात्मेश्वरः पुमान् ।
दृश्यादिभिः पृथग्भावैर्भगवानेक ईयते^६ ॥ २६ ॥

अेतावानेव योगेन समग्रेषोऽहं योगिनः ।
युज्यतेऽभिमतो ह्यर्थो यदसङ्गस्तु कृत्स्नशः^७ ॥ २७ ॥

ज्ञानमेऽकं पराचीनैरिन्द्रियैर्ब्रह्म निर्गुणम् ।
अवभात्यर्थरूपेषां भ्रात्या शब्दादिधर्मिष्टा ॥ २८ ॥

यथा महानहं दुरप्रियवृत्यञ्चविषः स्वराद् ।
अेकादशविषस्तस्य वपुरुषः जगद्यतः ॥ २९ ॥

आ मनुष्यो अर्थ, धर्म अने कामने ज परायका होयछे अने तेथी जेमनां महान पराकर्मो अत्यंत कीर्तन करवा योग्य होय छे ते भवभयने हरनारा श्रीमधुसूदन भगवाननी कथा-वार्ताओथी तो तेओ विमुख ज रहे छे. (१८) अरे हाय! विष्णा-भोगी फूकर-शूकर वगेरे ज्ञावो जेम विष्णानी ज ईच्छा करे छे तेम जे मनुष्यो भगवाननी कथाओनु अमृत छोडीने निंदित विषयोनी वार्ताओ सांबले छे – तेओ तो विधाता वडे मरायेला ज छे, तेओ धर्मा ज मंदभाग्य छे. (१९) गर्भाधानथी शरु करी अंत्येष्टि (मरणोत्तर किया) सुधीना भया संस्कारोने विष्णुपूर्वक करनारा आ सकाम-कर्मी मनुष्यो सूर्यथी दक्षिणा तरक्षना, पितृयान अथवा धूममार्ग, पित्रीश्वर अर्थमाना लोकमां जाय छे अने पछी पोतानां ज संतानोना कुणमां उत्पन्न थाय छे. (२०) हे मा! पितृलोकना भोगो भोगवी लेवाथी ज्यारे तेमनां पुष्य क्षीण थई जाय छे त्यारे देवताओ तेमने त्यांना ऐश्वर्यथी वंचित करी हे छे अने पछी तेमणे विवश थईने तरत ज आ लोकमां पतन पामवुं पडे छे. (२१) तेथी हे मा! जेमनां चरणकमण हमेशां भजवा-योग्य छे ते भगवाननु तमे तेमना ज गुणोनो आश्रय लेनारी भक्ति वडे, सर्व प्रकारे (मन, वाणी अने शरीरथी) भजन करो. (२२) भगवान वासुदेव प्रत्यं करायेलो भक्तियोग तरत ज संसारमांथी वैराग्य अने भ्रष्टसाक्षात्काररूपी ज्ञाननी प्राप्ति करावी हे छे. (२३) वस्तुतः भया ज विषयो भगवद्दरूप होवाने कारणे सरभा छे. तेथी ज्यारे ईन्द्रियोनी वृत्तिओ वडे पाण भगवद्भक्तनु चित ते विषयोमां प्रिय-अप्रिय एवी विषमता अनुभवतुं नथी – सर्वत्र भगवाननु ज दर्शन करे छे – त्यारे ते संगरहित, सौमां समानरूपे स्थित, त्यज्वा अने ग्रहण करवा योग्य होयो अने गुणो विनाना, पोताना भित्तिमामां आरुढ एवा पोताना आत्मानो ब्रह्मरूपे साक्षात्कार करे छे. (२४-२५) ते ज ज्ञानस्वरूपे, ते ज परब्रह्म छे, ते ज परमात्मा छे, ते ज ईश्वर छे, ते ज पुरुष छे; ते ज एक भगवान स्वयं ज्ञव, शरीर, विषयो, ईन्द्रियो वगेरे अनेक रूपोमां प्रतीत थाय छे. (२६) समस्त संसारमां आसक्तिनो अभाव थई ज्ञवो – बस, ए ज योगीओनां भया प्रकारनां योगसाधनोनु एकमात्र अभीष्ट इण छे. (२७) ब्रह्म एक छे, ज्ञानस्वरूप अने निर्गुण छे, तोपाण ते बाल्य वृत्तिओवाणी ईन्द्रियो वडे, आन्तिने लीघे, शब्द वगेरे धर्मावाणा विभिन्न पदार्थरूपे भासी रहो छे. (२८) जे रीते एक ज परब्रह्म महात्म, वैकारिक, राज्यस अने तामस – ए त्रिष्ण प्रकारनो अहंकार, पंचमहाभूतो तेम ज अग्नियार ईन्द्रियस्वरूप बनी गयो अने पछी ते ज स्वयंप्रकाश (परम ब्रह्म) ते बधानां संयोगथी ज्ञव कहेवायो, ते ज रीते ते ज्ञवना शरीररूप आ ब्रह्मांड पाण वास्तवमां तो ब्रह्म ज छे; कारण के

१. प्रा. पा. – कथायाः । २. प्रा. पा. – पथा ते तु । ३. प्रा. पा. – वै । ४. प्रा. पा. – ऊपृत्तिकियाः । ५. प्रा. पा. – निःसङ्गः समर्द्धनः । ६. प्रा. पा. – ईक्षते । ७. प्रा. पा. – कृत्स्नतः । ८. प्रा. पा. – व्याधीनैः ।

ऐतद्वै श्रद्धया भक्त्या योगाभ्यासेन नित्यशः ।
समाहितात्मानिः सङ्गो विरक्त्या^१ परिपश्यति ॥ ३० ॥

ईत्येतत्कथितं गुर्विं ज्ञानं तद्ब्रह्मदर्शनम् ।
येनानुभुद्यते तत्त्वं प्रकृतेः पुरुषस्य च ॥ ३१ ॥

ज्ञानयोगश्च मन्त्रिष्ठो नैर्गुण्यो भक्तिलक्षणः ।
द्वयोरप्येक अवार्थो भगवच्छब्दलक्षणः ॥ ३२ ॥

यथेन्द्रियैः पृथग्द्वारैरर्थो बहुगुणाश्रयः ।
एको नानेयते तद्वद्गवान् शास्त्रवर्त्मनिः ॥ ३३ ॥

कियथा क्तु भिर्दानैस्तपः स्वाध्यायमर्शनैः^२ ।
आत्मेन्द्रियज्ञयेनापि संन्यासेन च कर्मणाम् ॥ ३४ ॥

योगेन विविधाङ्गेन भक्तियोगेन चैव हि ।
धर्मेणोभयचिक्लेन यः प्रवृत्तिनिवृत्तिमान् ॥ ३५ ॥

आत्मतत्त्वावबोधेन वैराग्येण दृढेन च ।
ईयते भगवानेभिः सगुणो निर्गुणः स्वदेह ॥ ३६ ॥

प्रावोचं भक्तियोगस्य स्वरूपं ते चतुर्विधम् ।
कालस्य चाव्यक्तगतेऽप्याङ्गत्तर्धावति जन्तुषु ॥ ३७ ॥

ज्ञवस्य संसृतीर्बद्धीरविद्याकर्मनिर्मिताः ।
यास्वज्ञ प्रविशत्तमा न वेद गतिमात्मनः ॥ ३८ ॥

नैतत्प्रलायोपदिशेत्त्राविनीताय कर्त्तित् ।
न स्तव्याय न भित्ताय नैव धर्मध्वज्ञाय च ॥ ३९ ॥

न लोकुपायोपदिशेत् गृहाद्वयेत्से ।
नाभक्ताय च मे ज्ञातु^३ न मन्त्रकृतद्विषामपि ॥ ४० ॥

श्रद्धानाय भक्ताय विनीतायानसूयवे ।
भूतेषु कृतमैत्राय शुश्रूषाभिरताय च ॥ ४१ ॥

बहिर्ज्ञातविरागाय शान्तचित्ताय दीयताम्^४ ।
निर्मत्सराय शुचये यस्याहं प्रेयसां प्रियः ॥ ४२ ॥

य ईदं शृणुयादम्भ श्रद्धया पुरुषः सकृत् ।
योवाऽभिधत्ते मत्त्यितः सह्येति पदवीं च^५ मे ॥ ४३ ॥

ब्रह्ममांथी ज तेनी उत्पत्ति थई छे. (२८) परंतु, तेने ब्रह्मउपे ते ज जोई शके छे के जे श्रद्धा, भक्ति अने वैराग्य वडे तथा निरंतर कराता योगाभ्यास वडे एकाग्रचित्तनो अने असंगबुद्धिनो थई गयो होय छे. (३०)

पूछ्य मा! मैं तमने ब्रह्मसाक्षात्कारना साधनउप आ ज्ञान संभणाव्यु, तेना वडे प्रकृति अने पुरुषना यथार्थ स्वरूपनो बोध थई जाय छे. (३१) देवी! निर्गुणब्रह्म-विषयक ज्ञानयोग अने मारा प्रत्ये करेलो भक्तियोग – आ बंनेनुँ झण एक ज छे; ‘भगवान’ नामथी पण ए ज कहेवायुं छे. (३२) जेम उप, रस, गंध वगेरे वगेरे अनेक गुणोनो आश्रयभूत एक ज पदार्थ भिन्न-भिन्न ईन्द्रियो वडे भिन्न-भिन्न उपे अनुभवाय छे तेवी ज रीते शाखोना विभिन्न मार्गो वडे एक ज भगवाननी अनेक प्रकारे अनुभूति थाय छे. (३३) अनेक प्रकारना कर्मसमूहो, यज्ञो, दान, तप, वेदोनु अध्ययन, वेदविचार (भीमांसा), मन अने ईन्द्रियोनो संयम, कर्मानो त्याग, विविध अंगोवाणा योग, भक्तियोग, निवृत्ति अने प्रवृत्तिरूपी सकाम अने निष्काम बंने प्रकारना धर्मो, आत्माना तत्त्वनु ज्ञान अने दृढ वैराग्य – आ बधां ज साधनाथी सगुण-निर्गुणउप स्वयंप्रकाश अवा भगवानने ज पामी शकाय छे. (३४-३६)

हे मा! सात्त्विक, राजस, तामस अने निर्गुण अे चार प्रकारना भक्तियोगानु अने प्राणीओना जन्म वगेरे विकारोनु जे कारण छे तथा जेनी गति जाणी शकाती नथी ते काणनु स्वरूप हुं तमने कही ज चूक्यो हुं. (३७) देवी! अविद्याज्ञनित कर्मने कारणे ज्ञवनी अनेक गतिओ थाय छे; ते गतिओमां ज्ञवाथी ते पोताना स्वरूपने ओणाखी शकतो नथी. (३८) मैं तमने जे ज्ञान-उपदेश आय्यो छे तेने (तमारे) हुए, हुर्विनीत (विनयशून्य), धर्मांगी, हुराचारी अने धर्मध्वज (हंभी) मनुष्योने संभणाववो नहीं. (३९) जे विषयलोकुप होय, घरमां आसक्त होय, मारा भक्त न होय अथवा मारा भक्तोनो द्वेष करनारो होय तेने पण आ ज्ञाननो उपदेश क्यारेय करवो नहीं. (४०) जे अत्यंत श्रद्धाणु, भक्त, विनयी, भीज्ञाओ प्रत्ये दोपदाटि नहीं राखनारो, बधां प्राणीओ साथे भित्तता राखनारो, गुरुनी सेवामां तत्पर, बाध्य विषयोमां अनासक्त, शांतचित्तनो मत्सर विनानो अने पवित्रचित्तनो होय तथा मने परम प्रियतम माननारो होय तेने आ ज्ञाननो उपदेश अवश्य करवो. (४१-४२) मा! जे मनुष्य मारामां चित्त जोडीने आ (ज्ञानोपदेश)नु एक वार पण श्रद्धापूर्वक श्रवण अथवा कथन करशे ते मारा परमपदने पामशे. (४३)

=★=

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां तृतीयस्कन्धे कापिलेये^६ द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥
त्रीज्ञा स्कन्ध-अंतर्गत कापिलेय(उपाध्यान)मांगो बत्रीसमो अध्याय समाप्त.

=★=

१. प्रा. पा. – विरक्तः । २. प्रा. पा. – उदर्शनैः । ३. प्रा. पा. – ज्ञानं । ४. प्रा. पा. – दीयते । ५. प्रा. पा. – मम । ६. प्रा. पा. – कापिलीये ।

तेत्रीसमो अध्याय

X

देवहूतिने तात्पर्यान् तथा मोक्षपदनी प्राप्ति

मैत्रेय उवाच

एवं निशम्य कपिलस्य वचो जनित्री
सा कर्दमस्य दधिता किल देवहूतिः ।
विक्षस्तमोहपटला तमभिप्रणाम्य
तुष्टाव तात्परिषयाङ्कितसिद्धिभूमिभ् ॥ १ ॥

देवहूतिरुवाच

अथाप्यज्ञेऽन्तःसलिले शयानं
भूतेन्द्रियार्थात्ममयं वपुस्ते ।
गुणप्रवाहं सदशेषबीजं
दध्यौ स्वयं यज्जठराज्जञ्जातः ॥ २ ॥

स एव विश्वस्य भवान् विधते
गुणप्रवाहेण विभक्तवीर्यः ।
सर्गाधनीहोडवितथाभिसन्धि-
रात्मेश्वरोऽतकर्यसहस्रशक्तिः ॥ ३ ॥

स तं भूतो मे जठरेण नाथ
कथं तु यस्योदर अेतदासीत् ।
विशं युगान्ते वटपत्र अेकः
शेते स्म मायाशिशुरङ्ग्रिपानः ॥ ४ ॥

तं देहतन्त्रः प्रशमाय पाप्मनां
निदेशभाजां च विभो विभूतये ।

पथावतारास्तव सूकराद्य-
स्तथायमप्यात्मपथोपलब्धये ॥ ५ ॥

यत्नामधेयश्रवणानुकीर्तनाद्
१४पत्रब्रह्माधत्स्मरणादपि कवचित् ।
शादोऽपि सद्यः सवनाय कल्पते
कुतः पुनस्ते भगवत्तु दर्शनात् ॥ ६ ॥

अहो बत श्वप्योऽतो गरीयान्
पञ्जिजब्बाग्रे वर्तते नाम तुभ्यम् ।

तेपुस्तपस्ते जुहुवुः सस्नुरार्या
ब्रह्मानूचुर्नाम गृष्णान्ति ये ते ॥ ७ ॥

मैत्रेयश्च कहे छे - हे विदुर! श्रीकपिल भगवाननां आ वचनो सांखणीने कर्दमश्चनां प्रिय पत्नी माता देवहूतिना मोहनो पड्दो चिराइ गयो अने तेओ तात्प्रतिपादक सांख्यशास्त्राना शाननी आधारभूमि अवा भगवान श्रीकपिलने प्रणाम करीने तेमनी सुति करवा लाग्यां। (१)

देवहूतिअे कह्युं - हे कपिल! ब्रह्माश्च तमारा जनाभिकमणमांथी प्रगट थया हता. तेमझे प्रलयवेणाना जग्नमां शयन करनारा तमारा पंचभूतो, ईन्द्रियो, शब्द वगेरे विषयो अने मनोमय विग्रहनुं, के जे सत्त्व वगेरे गुणोना प्रवाहथी युक्त छे, सत्-स्वरूप अने सर्वनुं कारण छे - तेनु ध्यान ज धर्षु हतुं. (२) तमे निष्ठिय, सत्यसंकल्प, समस्त ज्ञानोना प्रभु छो तथा हजारे अचिंत्य शक्तिओथी संपन्न छो. पोतानी शक्तिने गुणप्रवाहरूपे ब्रह्मा वगेरे अनंत मूर्तिओमां विभाजित करीने, तेमना वउ तमे पोते ज विश्वनी रथना वगेरे करो छो. (३) हे नाथ! आ केवो विलक्षण वात छे के जेमना उदरमां आ सधणो प्रपंच प्रलयकाण आवतां लीन थहि जाय छे अने जेओ कल्पना अंते मायामय बाणकनुं रूप धारण करीने पोताना पग्नो अंगूठो चूसता-चूसता अेकला ज, वडना वृक्षना पांडा पर शयन करे छे तेवा तमने में गर्भमां धारण कर्या! (४) हे विलु! तमे पापीओनुं दमन करवा अने पोताना आशांकित भक्तोनो अल्पुद्य अने उद्धार करवा माटे स्वेच्छाथी देह धारण करता रहो छो. तेथी जेम तमारा वराह वगेरे अवतार थया छे ते ज रीते आ कपिल-अवतार पक्ष मुमुक्षुओ (मुक्ति ईच्छनाराओ)ने शानमार्ग बताववा माटे थयो छे. (५) हे भगवान! तमारां नामोनुं श्रवण के कीर्तन करवाथी तथा भूले-चूके क्ष्यारेक-क्ष्यारेक तमारुं वंदन के स्मरण करवाथी ज, झूतरानुं मांस खानारो चांडाल पक्ष सोमयाश्च (सोमयज्ञ करनार) ब्रह्मण जेवो पूजनीय थहि शके छ; पछी, तमारुं दर्शन करवाथी मनुष्य कृतकृत्य थहि जाय, अेमां तो कहेवानुं ज शु होय? (६) अहो! ते चांडाल पक्ष अे कारणो ज सर्वश्रेष्ठ छे के तेनी ज्ञाना अग्र-भाग पर तमारुं नाम विराजमान छे. जे श्रेष्ठ मनुष्यो तमारा नामनुं उच्चारण करे छे तेमझे (तो) तप,

તं તામહું બ્રહ્મ પરં પુમાંસં
પ્રત્યક્ષોતસ્યાત્મનિ સંવિભાવ્યમ् ।
સ્વતેજસા ધ્વસ્તગુણપ્રવાહું
વન્દે વિષ્ણું કપિલં વેદગર્ભમ् ॥ ૮ ॥

મૈત્રેય ઉવાચ

ઈડિતો ભગવાનેવં કપિલાખ્યઃ પરઃ પુમાન् ।
વાચાડવિકલવયેત્યાહ માતરં માતૃવત્સલઃ ॥ ૯ ॥

કપિલ ઉવાચ

માર્ગણાનેન માતસે સુસેવ્યેનોદિતેન મે ।
આસ્થિતેન પરાં કાષ્ઠામચિરાદવરોત્સસિ^૧ ॥ ૧૦ ॥

શ્રદ્ધસ્વૈતન્મતં મહં જુદું યદ્ભ્રહ્મવાદિભિઃ ।
યેન મામભવં યાયા મૃત્યુમૃચ્છાન્તયતદ્વિદઃ ॥ ૧૧ ॥

મૈત્રેય ઉવાચ

ઈતિપ્રદર્શય્ભગવાન् સર્તીંતામાત્મનો ગતિમ् ।
સ્વમાત્રા બ્રહ્મવાદિન્યા કપિલોઽનુમતો યયૌ ॥ ૧૨ ॥

સા ચાપિ તનયોક્તેન યોગાદેશેન^૨ યોગયુક્ત ।
તસ્મિન્નાશ્રમ આપીદે^૩ સરસ્વત્યાઃ સમાહિતા ॥ ૧૩ ॥

અભીક્ષાવગાહકપિશાન્^૪ જટિલાન્ કુટિલાલકાન् ।
આત્માનં ચોગ્રતપસા બિભ્રતી ચીરિણાં કૃશમ् ॥ ૧૪ ॥

પ્રજ્ઞાપતે: કર્દમસ્ય તપોયોગવિજ્ઞમિતમ् ।
સ્વગાહસ્થ્યમનૌપમ્યં પ્રાર્થ્ય વૈમાનિકેરપિ ॥ ૧૫ ॥

પયઃકેનનિભા: શય્યા દાન્તા રૂક્મપરિચ્છદા: ।
આસનાનિ ચ હૈમાનિ સુસ્પર્શાસ્તરણાનિ ચ ॥ ૧૬ ॥

સ્વચ્છસ્ફટિકુડ્યેપુ મહામારક્તેપુ ચ ।
રત્નપ્રદીપા આભાન્તિ લલનારત્નસંયુતા: ॥ ૧૭ ॥

ગૃહોધાનં કુસુમિતૈ રમ્યં બહુમરદુમૈ: ।
કુજદ્વિહક્કમિથુનં ગાયન્મતમધુત્રતમ् ॥ ૧૮ ॥

૧. પ્રા. પા. - નદ્વિરોં । ૨. પ્રા. પા. - યોગમાર્ગં । ૩. પ્રા. પા. - આપીદે । ૪. પ્રા. પા. - નીરાવગાહકપિશાં જટિલાલકાન્ ।

હવન, તીર્થસ્થાન, સદાચારનું પાલન અને વેદોનું અધ્યયન - સર્વ કાંઈ કરી જ લીધું. (૭) કપિલદેવજી! તમે સાક્ષાત્, પરબ્રહ્મ છો, તમે જ પરમ પુરુષ છો; વૃત્તિઓના પ્રવાહને અંતર્મુખ કરીને અંત:કરણમાં તમારું જ ચિંતન કરવામાં આવે છે. તમે પોતાના તેજથી માયાના કાર્યભૂત ગુણપ્રવાહને શાંત કરી દો છો તથા તમારા જ ઉદ્રમાં સમસ્ત વેદતત્ત્વ નિહિત છે. આવા સાક્ષાત્, વિષ્ણુસ્વરૂપ તમને હું પ્રશ્નામ કરું છું. (૮)

મૈત્રેયજી કહે છે - માતાએ આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી, પછી માતૃવત્સલ પરમપુરુષ ભગવાન કપિલદેવજીએ ગંભીર વાણીમાં તેમને કહું. (૯)

કપિલદેવજીએ કહું - મા! મેં તમને આ જે સુગમ માર્ગ બતાવો છે તેનું અવલંબન કરવાથી તમે સત્તવે પરમપદ પ્રાપ્ત કરી લેશો. (૧૦) તમે મારા આ મતમાં વિશ્વાસ કરો; બ્રહ્મવાદી લોકોએ આ માર્ગનું સેવન કર્યું છે, એના વડે તમે મારા જન્મ-મરણારહિત સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરી લેશો. જે લોકો મારા આ મતને જાણતા નથી તેઓ જન્મ-મૃત્યુના ચકરાવામાં પડે છે. (૧૧)

મૈત્રેયજી કહે છે - આ પ્રમાણે પોતાના આત્મજ્ઞાનનો શ્રેષ્ઠ ઉપદેશ કરીને, પોતાની બ્રહ્મવાદી માતાની અનુમતિ લઈને શ્રીકપિલદેવ ત્યાંથી સિધાવી ગયા. (૧૨) ત્યારે દેવહૂતિજી પણ સરસ્વતીના મુગટ સમા પોતાના આશ્રમમાં, પોતાના પુત્રે ઉપદેશ કરેલા યોગસાધન દ્વારા યોગનો અભ્યાસ કરતાં-કરતાં સમાધિમાં સ્થિત થઈ ગયાં. (૧૩) નિકાળ-સ્નાન કરવાથી તેમની વાંકડિયાળી લટો શેત-શેત જટાઓમાં પરિણમી તથા ચીર-વખોથી ઢંકાયેલું શરીર ઉગ્ર તપસ્યાને કારણે દુર્બળ થઈ ગયું. (૧૪) તેમણે પ્રજ્ઞાપતિ કર્દમના તપ અને યોગબળથી મળેલા અનુપમ ગૃહસ્થીના સુખનો ત્યાગ કર્યો, કે જે સુખ માટે દેવતાઓ પણ તલસતા હતા. (૧૫) જેમાં દૂધના કીણ જેવા સ્વર્ણ અને સુકોમળા પથારીવાળા હાથી-દાંતના પલંગ, સોનાનાં પાત્રો, સોનાનાં સિંહાસન અને તેમના પર કોમળ-કોમળ ગાઢીઓ પાથરેલી હતી તથા જેની સ્વર્ણ સ્ફટિકમણિ અને મહામરકતમણિની ભીતોમાં રત્નોની બનેલી રમણી-મૂર્તિઓ સહિત મણિમય દીપક જગમગી રહ્યા હતા, જે કૂલોથી લચી પડેલાં અનેક દિવ્ય વૃક્ષોથી સુશોભિત હતો, જેમાં અનેક પ્રકારના પક્ષીઓનો કલરવ અને મદોન્મત ભમરાઓનો ગુંજારવ થતો રહેતો હતો, જ્યાંની કુમળગંધથી સુવાસિત વાવોમાં

यत्र प्रविष्टमात्मानं विबुधानुचरा जगुः ।
वाप्यामुत्पलगन्धिन्यां कर्दमेनोपलालितम् ॥ १८ ॥

हित्वा तदीक्षितमभ्याखण्डलयोषिताम् ।
किञ्चिच्यकार वदनं पुत्रविश्लेषणातुरा ॥ २० ॥

वनं प्रव्रजिते पत्यावपत्यविरहातुरा ।
शाततावाऽप्यभूम्रष्टे वत्से गौरिव वत्सला ॥ २१ ॥

तमेव ध्यायती देवमपत्यं कपिलं हरिम् ।
बभूवाचिरतो वत्स निःसृष्टा तादेशो गृहे ॥ २२ ॥

ध्यायती भगवद्गूपं यदाह ध्यानगोचरम् ।
सुतः प्रसन्नवदनं समस्तव्यस्तचिन्तया ॥ २३ ॥

भक्तिप्रवाहयोगेन वैराग्येण बलीयसा ।
युक्तानुष्ठानश्चतेन शानेन ब्रह्महेतुना ॥ २४ ॥

विशुद्धेन तदाऽऽत्मानमात्मना विश्वतोमुखम् ।
स्वानुभूत्या तिरोभूतमायागुणविशेषणम् ॥ २५ ॥

ब्रह्मण्यवस्थितमतिर्भगवत्यात्मसंश्रये ।
निवृत्तश्चापतित्वात्क्षीणक्लेशाऽऽमनिर्वृतिः^१ ॥ २६ ॥

नित्याऽुद्दसमाधित्वात्परावृत्तगुणाभ्रमा ।
न स समार तदाऽऽत्मानं स्वज्ञे दृष्टमिवोत्थितः ॥ २७ ॥

तदेहः परतः पोषोऽप्यकृशश्चाध्यसम्भवात् ।
बभौ मलैरवच्छन्नः सधूम ईव पावकः ॥ २८ ॥

स्वाङ्गं तपोयोगमयं मुक्तकेशं गताभ्यरम् ।
देवगुमं न बुधुषे वासुदेवप्रविष्टधीः ॥ २९ ॥

कर्दमज्ञनी साथे तेमनो प्रेम पामीने कीडा माटे प्रवेशवाथी तेमनां (दिवहूतिनां) गुणगान गंधर्वां करता रहेता हता अने जेने पामवा माटे इन्द्राणीओ पक्ष लालसा करती रहेती हती – ते गृहोद्धाननी पक्ष ममता तेमणे त्यक्त दीधी. परंतु पुत्रवियोगथी व्याकुण थवाने कारणे अवश्य तेमनुं वदन थोड़ुक उदास थई गयुं. (१६-२०)

पतिना वनमां गया पछी पुत्रनो पक्ष वियोग थवाथी, तेओ आत्मज्ञान-संपन्न होवा छतां पक्ष एवां व्याकुण थई गयां, के जेम वाइरुं छूटुं पडी जवाथी तेने वहाल करनारी गाय व्याकुण थई जाय छे. (२१) वत्स विद्वु! पोताना पुत्र कपिलदेव-रूप भगवान श्रीहरिनुं ज चिंतन करतां करतां तेओ थोड़ाक ज दिवसोमां आवा ऐश्वर्यसंपन्न धरथी पक्ष उपरत (विरक्त) थई गयां. (२२) पछी तेओ, कपिलदेवज्ञां भगवानना, ध्यान करवा योग्य जे प्रसन्न-वदनकमण-युक्त स्वरूपनुं वर्णन कर्युं हतुं तेना एक-एक अवयवनुं तथा ते समग्र रूपनुं पक्ष चिंतन करतां करतां ध्यानमां तत्पर थई गयां. (२३) भगवद्भक्तिना प्रवाहथी, प्रबण वैराग्यथी अने कर्माना पथायोग्य अनुष्ठानथी उपजेला, ब्रह्मनो साक्षात्कार करावनारा शान वडे चित्त शुद्ध थई जवाथी तेओ ते सर्वव्यापक आत्माना ध्यानमां मग्न थई गयां, के जे (आत्मा) पोताना स्वरूपना प्रकाशथी मायाजनित आवरणने दूर करी दे छे. (२४-२५) आ प्रमाणे श्वना अधिष्ठानभूत परब्रह्म श्रीभगवानमां ज बुद्धिनी स्थिति थई जवाथी तेमनो श्वभाव निवृत्त थई गयो अने तेओ सधणा क्लेशोथी मुक्त थहिने परमानंदमां निमग्न थई गयां. (२६) हवे निरंतर समाधिमां स्थित रहेवाने कारणे विषयोना सत्यपक्षानी तेमनी आन्ति दूर थई अने पोताना शरीरनुं पक्ष सान-भान रह्युं नहीं – जेम जागी गयेला मनुष्यने स्वज्ञमां जोयेला पोताना शरीरनी स्मृति रहेती नहीं. (२७) तेमना शरीरनुं पोषका पक्ष बीजांओ वडे ज थतुं हतुं, परंतु कोई पक्ष प्रकारनो मानसिक क्लेश नहीं होवाने कारणे ते हुर्बलं थयुं नहीं. तेमनुं तेज अधिक नीभरी उठ्युं अने ते मेलने कारणे, पूमाडायुक्त अजिनी जेम सुशोभित थवा लाग्युं. तेमना वाण विभराई गया हता अने (माथा परथी) वल पक्ष सरकी गयुं हतुं; तोपक्ष निरंतर भगवानमां ज चित्त परोवायेलुं रहेवाने कारणे तेमने पोताना तपोयोगमय शरीरनुं कश्युं ज सानभान न हतुं; केवण मारब्य ज तेमनुं रक्षण करतुं हतुं. (२८-२९)

१. प्रा. पा. – स्वादीनक्लेशां ।

એવं સા કપિલોક્તેન માર્ગેણાચિરતઃ પરમ् ।
આત્માનં બ્રહ્મનિર્વાણં ભગવન્તમવાપ હ ॥ ૩૦ ॥

તદ્વીરાસીત્પુણ્યતમં ક્ષેત્રં તૈલોક્યવિશ્રુતમ् ।
નામના સિદ્ધપદં યત્ર સા સંસિદ્ધિમુપેયુધી ॥ ૩૧ ॥

તસ્યાસ્તદ્યોગવિધુતમાર્ત્ય મર્ત્યમભૂત્સરિત् ।
સોતસાં પ્રવરા સૌખ્ય સિદ્ધિદા સિદ્ધસેવિતા ॥ ૩૨ ॥

કપિલોડપિ મહાયોગી ભગવાન् પિતુરાશ્રમાત् ।
માતરં સમનુજ્ઞાય પ્રાગુદીચી દિશાં યયૌ ॥ ૩૩ ॥

સિદ્ધચારણગન્ધર્મનિભિશાસ્તરોગણૈः ।
સ્તૂપમાનઃ સમુદ્રેણ દાર્ઢણનિકેતનઃ ॥ ૩૪ ॥

આસે યોગં સમાસ્થાય સાઙ્ગ્યાચાર્યેરભિષૃતઃ ।
ત્રયાણામપિ લોકાનામુપશાન્ત્યે^૨ સમાહિતઃ ॥ ૩૫ ॥

એતન્નિગદિતં તાત યત્પૃષ્ઠોડહં તવાનઘ^૩ ।
કપિલસ્ય ચ સંવાદો દેવહૂત્યાશ્ર પાવનઃ ॥ ૩૬ ॥

૪ ઈદમનુશ્રૂણોતિ યોડભિધતે
કપિલમુનેર્મતમાત્મયોગગુહ્યમ् ।
ભગવતિ કૃતધીઃ સુપર્ણકેતા-
વુપલભતે ભગવત્પદારવિનદમ् ॥ ૩૭ ॥

વિદુરજી! આ પ્રમાણે કપિલદેવજીએ બતાવેલા માર્ગ
વડે દેવહૂતિજીએ થોડાક જ સમયમાં નિત્યમુક્ત પરમાત્મસ્વરૂપ
શ્રીભગવાનને પ્રાપ્ત કરી લીધા. (૩૦) હે વીરશ્રેષ્ઠ! જે સ્થળ
પર તેમને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી તે પરમપવિત્ર ક્ષેત્ર ત્રણે
લોકમાં ‘સિદ્ધપદ’ નામે વિષ્યાત થયું. (૩૧) સાધુસ્વભાવના
વિદુરજી! યોગસાધન થકી તેમના શરીરના સધળા દેહિક મળ
દૂર થઈ ગયા હતા. તે એક નદીના રૂપમાં પરિણામ્યા, કે જે
(નદી) સિદ્ધગણો વડે સેવાયેલી અને બધા પ્રકારની સિદ્ધિ
આપનારી છે. (૩૨)

મહાયોગી ભગવાન કપિલજી પણ માતાજીની આજી
લીધા પછી પિતાજીના આશ્રમથી ઈશાન ખૂણા તરફ
સિધાવી ગયા હતા. (૩૩) ત્યાં સ્વયં સમુદ્રે તેમનું પૂજન
કરીને તેમને સ્થળ આપ્યું હતું. તેઓ ત્રણે લોકોને શાન્તિ
પ્રદાન કરવા માટે યોગમાર્ગનું અવલંબન કરીને સમાધિમાં
સ્થિત થઈ ગયા છે. સિદ્ધો, ચારણો, ગંધર્વા, મુનિઓ અને
અસ્ત્રાઓ તેમની સ્તુતિ કરે છે તથા સાંખ્યાચાર્યો પણ
તેમનું સર્વ પ્રકારે સ્તવન કરતા રહે છે. (૩૪-૩૫)

હે નિષ્યાપ વિદુરજી! તમારા પૂછવાથી મેં તમને
ભગવાન કપિલ અને દેવહૂતિજીનો આ પરમ પવિત્ર સંવાદ
સંભળાવ્યો. (૩૬) આ કપિલદેવજીનો મત (સાંખ્યમત)
અધ્યાત્મયોગનું ગૂઢ રહસ્ય છે. જે મનુષ્ય તેનું શ્રવણ
અથવા વર્ણન કરે છે તે, ભગવાન ગરુડધ્વજની ભક્તિથી
યુક્ત થઈને સત્તવે શ્રીહરિનાં ચરણારવિંદોને પ્રાપ્ત કરે
છે. (૩૭)

=★=

ઈતિ શ્રીમન્દ્રાગવતે મહાપુરાણે વૈયાસિક્યામણ્યાદશસાહસ્રાયાં પારમહંસ્યાં સંહિતાયાં તૃતીયસ્કન્ધે
કાપિલેયોપાખ્યાને^૪ ત્રયાંશોડધ્યાય: ॥ ૩૩ ॥

ત્રીજો સ્કન્ધ-અંતર્ગત કાપિલેય-ઉપાખ્યાનમાંનો તેત્રીસમ્ભો અધ્યાય સમાપ્ત.

=★=

ઈતિ તૃતીય: સ્કન્ધ: સમાપ્ત: ।

ત્રીજો સ્કન્ધ સમાપ્ત.

=★=

॥ હરિ: અં તત્ત્સત ॥

૧. પ્રા. પા. - સિદ્ધિ । ૨. પ્રા. પા. - લોકાનાં સુખાયાસ્તે સમાં । ૩. પ્રા. પા. - ત્વયાં । ૪. પ્રા. પા. - કાપિલેય ।

श्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः

श्रीमद्भागवत-महापुराण

योथो संक्षिप्त

अधृवाय कृतो यत्तो धृवाय परिकल्पितः ।
धृवस्य यत्रसादेन वासुदेवं नतोऽस्मि तम् ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

श्रीमद्भागवत-महापुराण

=★=

चोथो स्कंध

=★=

४

पहेलो अध्याय

स्वायंभुव मनुनी पुत्रीओना वंशनुं वर्णन

मैत्रेय उवाच

मनोस्तु शतरूपायां तिक्ष्णः कन्याश्च जज्ञिरे ।
आकृतिर्देवहृतिश्च प्रसूतिरिति विश्रुताः^१ ॥ १ ॥
आकृतिं रुचये प्रादादपि भ्रातुमतीं नृपः ।
पुत्रिकाधर्ममाश्रित्य शतरूपानुमोहितः ॥ २ ॥

प्रजापतिः स भगवान् रुचिस्तस्यामज्जनत् ।
मिथुनं ब्रह्मवर्यस्वी परमेषा समाधिना ॥ ३ ॥
यस्तयोः पुरुषः साक्षाद्विष्णुर्यजस्वरूपधृक् ।
या स्त्री सा दक्षिणा भूतेरंशभूताङ्नपायिनी ॥ ४ ॥

आनिन्द्ये स्वगृहं पुत्र्याः पुत्रं विततरोचिष्ठम् ।
स्वायम्भुवो मुदा युक्तो रुचिर्जग्राह दक्षिणाम् ॥ ५ ॥
तां कामयानां भगवानुवाह यजुषां पतिः ।
तुष्टायां तोषमापत्तोऽजनयद्द्वादशात्मज्जन् ॥ ६ ॥
तोषः प्रतोषः संतोषो भद्रः शान्तिरिद्द्विष्ठतिः ।
ईधमः कविर्विभुः स्वक्षः सुदेवो रोचनो द्विष्ठट् ॥ ७ ॥

तुष्ठिता नाम ते देवा आसन् स्वायम्भुवान्तरे ।
मरीचिमिश्रा ऋषयो यज्ञः सुरगणेश्वरः ॥ ८ ॥

प्रियक्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ महोजसौ ।
तत्पुत्रपौत्रनमृष्णामनुवृत्तं तदन्तरम्^२ ॥ ९ ॥

श्रीमैत्रेयज्ञ कहे हे – हे विद्वान्! स्वायंभुव मनुनां महाराणी शतरूपानी कूजे प्रियक्रत अने उत्तानपाद एवं पुत्रो उपरांत त्रिष्ण पुत्रीओ पश्च जन्मी हती; तेहों आकृति, देवहृति अने प्रसूति नामे विष्ण्यात हती. (१) मत्तानां मनुने महाराणी शतरूपानी अनुमतिशी आकृतिना लग्न, आकृतिने भाईओं होवा इतां पुत्रिकाधर्म^३ प्रमाणे रुचि प्रजापति साथे कर्या. (२)

भगवानना अनन्य चिंतनने करने प्रजापति रुचि ब्रह्मतेज्ज्वली संपन्न हता. तेमां आकृतिना गर्भवी पुरुष अने शीनुं एक युगल उत्पन्न कर्या. (३) तेमां के पुरुष लोगों ते पश्चस्वरूपधारी साक्षात् भगवान् विष्णु हता अने के लोगों हती ते भगवान्थी क्ष्यारेय अग्नगां नहीं रहेनाहां श्रीलक्ष्मीज्ञनी अंशस्वरूपा ‘दक्षिणा’ हती. (४) पांचानीं पुत्रों आकृतिना ते परमतेज्ज्वली पुत्रने मनु अत्यंत प्रसन्नतापूर्वक पोताने घरे लहू आव्या अने दक्षिणाने रुचि प्रजापतिने पोतानी पासे राखी. (५) दक्षिणा ज्यारे विवाहयोग्य शही त्यारे तेथो यज्ञ भगवानने ४ पति तरीके मेषाववानीं दृश्या करी, तेथी भगवान् यज्ञपुरुषे तेनां साथे लग्न कर्या. आशी दक्षिणाने घण्टों संतोष थयो. भगवान् प्रसन्न यहीने तेनाची आर पुत्रो उत्पन्न कर्या. (६) तेमानां नाम छं – ताप, प्रताप, संतोष, भद्र, शान्ति, ईद्विष्ठति, ईधम, कवि, विभु, स्वक्ष, सुदेव अने रोचन. (७) आ बधा ४ स्वायंभुव मन्वंतरमां ‘तुष्ठित’ नामना देवताओं थया. ते मन्वंतरमां भर्तायि वगें सप्तर्षिओं हता, भगवान् यज्ञ ४ देवताओंना अद्वाशर हुन्ह छता अने महाप्रभावशाणी प्रियक्रत तेम ४ उत्तानपाद मनुपुत्रों हता. ते मन्वंतर ते जनेना ४ पुत्रों, पौत्रों, दीडित्रोना वंशथी छवाई गयो. (८-९)

१. मा. पा. – सुप्रताः । २. मा. पा. – यद० ।

^३ ‘पुत्रिकाधर्म’ अनुसार करवाभां आवतां लग्नमां ऐवी शरत होय छे के पुत्रीने के पहेलो पुत्र जन्मे तेने ते पुत्रीना पिता का लग्न

देवहूतिमदातात् कर्दमायात्मजं मनुः ।
तत्सम्बन्धि श्रुतप्रायं भवता गदतो मम ॥ १० ॥

दक्षाय भ्रष्टपुत्राय प्रसूतिं भगवान्मनुः ।
प्रायच्छधत्कृतः सर्गस्थिलोक्यां विततो महान् ॥ ११ ॥

याः कर्दमसुताः प्रोक्तानव॑ भ्रष्टर्षिपत्तयः ।
तासां प्रसूतिप्रसवं प्रोच्यमानं निबोध मे ॥ १२ ॥

पत्नी मरीचेस्तु कला सुधुवे कर्दमात्मजा ।
कश्यपं^२ पूर्णिमानं च यथोरापूरितं जगत् ॥ १३ ॥

पूर्णिमाऽसूत विरजं विश्वगं च परन्तप ।
देवकुल्यां हरेः पादशौचाद्याऽभूतसरिद्विवः ॥ १४ ॥

अत्रेः पत्न्यनसूया त्रीजज्ञे सुयशसः सुतान् ।
द्वां हुर्वाससं सोममात्मेशभ्रष्टसम्भवान् ॥ १५ ॥

विद्वर उवाच

अत्रेगृहे सुरश्रेष्ठाः स्थित्युत्पायन्तर्हेतवः ।
किञ्चिच्यन्यकीर्षवो जाता अतदाघ्याहि मे गुरो ॥ १६ ॥

मैत्रेय उवाच

भ्रष्टाणा नोदितः^३ सृष्टावत्रिर्भविदां वरः ।
सह पत्न्या यथावृक्षं कुलाद्रिं तपसि स्थितः ॥ १७ ॥

तस्मिन् प्रसूनस्तब्दपलाशाशोककानने ।
वार्षिः स्वविद्विरुद्धुष्टे निर्विन्ध्यायाः समन्ततः ॥ १८ ॥

प्राणायामेन संयम्य मनो वर्षशतं मुनिः ।
अतिष्ठदेकपादेन निर्द्वन्द्वोऽनिलभोजनः ॥ १९ ॥

शरणां तं प्रपद्येऽहं य एव जगदीश्वरः ।
प्रजामात्मसमां मह्यं प्रयच्छत्विति चिन्तयन् ॥ २० ॥

तथ्यमानं त्रिभुवनं प्राणायामैधसाग्निना ।
निर्गतेन मुनेर्मूर्ध्नः समीक्ष्य प्रभवत्वयः ॥ २१ ॥

प्रिय विद्वरज्ञ! मनुअे पोतानी बीजु पुत्री देवहूतिने कर्दमज्ञ साथे परश्चावी हती. तेना विशेनी लगभग अधी वातो तमे मारी पासेथी सांभणी चूक्या छो. (१०) लगवान मनुअे पोतानी बीजु पुत्री प्रसूतिनां लग्न भ्रष्टाज्ञना पुत्र दक्ष प्रजापति साथे कर्या हतां; तेनी विशाण वंशपरंपरा तो समग्र त्रिलोकमां फेलायेली छे. (११)

हु कर्दमज्ञनी नव पुत्रीओनुं, के जेमने नव भ्रष्टर्षिओ साथे परश्चाववामां आवी हती - तेमनुं वर्णन अगाउ करी ज चूक्यो हुं. हवे तेमनी वंशपरंपरानुं वर्णन करुं हुं, ते सांभणो. (१२) मरीचि ऋषिनी पत्नी, कर्दमज्ञनी पुत्री कलाथी कश्यप अने पूर्णिमा नामना बे पुत्रो थया, जेमना वंशथी आ सधानुं जगत भरेलु छे. (१३) हे परंतप (शत्रु-तापन) विद्वरज्ञ! पूर्णिमाने विरज अने विश्वग नामना बे पुत्रो तथा देवकुल्या नामे एक पुत्री थयां. ए ज (पुत्री) बीजा जन्ममां श्रीहरिनां चरणोना प्रकालनथी देवनदी गंगाद्वपे प्रगट थई. (१४) अत्रिनी पत्नी अनसूयाथी दत्तात्रेय, हुर्वासा अने चंद्रमा नामना त्रिष्णु परमयशस्त्री पुत्रो थया. तेओ कमशः भगवान विष्णु, शंकर अने भ्रष्टाना अंशथी उत्पन्न थया हता. (१५)

विद्वरज्ञामे पूछ्युं - गुरुज्ञ! कृपा करीने अे बतावो के जगतनी उत्पत्ति, स्थिति अने लय करनारा आ सर्वश्रेष्ठ देवोअे अत्रि मुनिने त्यां कथुं कार्य करवानी ईश्वाथी अवतार लीधो हतो? (१६)

श्रीमैत्रेयज्ञामे कह्युं - ज्यारे भ्रष्टाज्ञामे भ्रष्टशानीओमां श्रेष्ठ अेवा महर्षि अत्रिने सृष्टि रथवा माटे आक्षा आपी, त्यारे तेओ पोतानी सहर्षिकी सहित, तप करवा माटे ऋषक नामना कुणपर्वत पर गया. (१७) त्यां पलाश अने अशोक वृक्षोनुं एक विशाण वन हतुं. तेनां बधां वृक्षो पुष्पगुच्छोथी लदायेलां हतां तथा तेमां चारे कोर निर्विन्ध्या नदीना जणनो कलकल धनि गूँजतो रहेतो हतो. (१८) ते वनमां ते मुनिश्रेष्ठ प्राणायाम वडे चितने वश करीने सो वर्ष सुधी, केवल वायुनुं पान करीने, हंडी-गरमी वगेरे हंडोनी कशी ज परवा कर्या वगर एक ज पगे उभा रह्या. (१९) ते समये तेओ मनोमन ए ज प्रार्थना करता हता के 'जे कोई समस्त विश्वना ईश्वर छे, तेमना शरणमां हुं हुं; तेओ मने पोताना ज जेवी संतति प्रदान करे.' (२०)

त्यारे अे जेठीने के प्राणायामउपी ईश्वाथी प्रज्वलित थयेलु अत्रि मुनिनुं तेज तेमना मस्तकमांथी नीकणीने त्रिष्णु लोडोने तपावी रह्युं छे - भ्रष्टा, विष्णु अने महेश - त्रिष्णु जगत्पति तेमना आश्रमे पधार्या. ते समये असराओ,

१. मा. पा. - क्ताः व्यतीर्णन् । २. मा. पा. - यत्र च । ३. मा. पा. - चो० ।

અપસરોમુનિગન્ધર્વસિદ્ધવિદ્યાધરોરગૈ: ।
વિતાયમાનયશસસ્તદાશ્રમપદં યયુ: ॥ ૨૨ ॥

તત્પ્રાદુર્ભાવસંયોગવિદ્યાતિતમના મુનિઃ ।
ઉત્તિષ્ઠત્તેકપાદેન દદર્શ વિબુધર્ઘભાન્ ॥ ૨૩ ॥

પ્રણામ્ય દષ્ટડવલ્લૂમાવુપતસ્થેઽહષાજલિઃ ।
વૃષણસુપર્ણાસ્થાન્ સ્વૈ:સ્વૈશ્રિલૈશ્રચિલિતાન્ ॥ ૨૪ ॥

કૃપાવલોકેન ઉસદ્વદ્ધનેનોપલભિતાન્ ।
તત્રોચિધા પ્રતિહતે નિમીલ્ય મુનિરક્ષિણી ॥ ૨૫ ॥

ચેતસ્તતપ્રવણાં યુજજશસ્તાવીત્સંહતાજલિઃ ।
શલક્ષણાયા સૂક્તાયા વાચા સર્વલોકગરીયસ: ॥ ૨૬ ॥

અત્રિલુચાચ

વિશ્વોઽવસ્થિતિલયેષુ વિભજ્યમાનૈ-
માયાગુણૈરનુયુગં વિગૃહીતદેહા: ।
તે બ્રહ્મવિષ્ણુગિરિશા: પ્રણાતોડસ્થ્યહં વ-
સ્લેષ્યઃ ક એવ ભવતાં મ ઈહોપહૂતઃ ॥ ૨૭ ॥

એકો મયેહ ભગવાન્ વિવિધપ્રધાનૈ-
શ્રિતીકૃતઃ પ્રજનનાય કથં નુ યૂયમ् ।
અત્રાગતાસ્તનુભૂતાં મનસોડપિ દૂરા
ભૂત પ્રસીદત મહાનિહ વિસમયો મે ॥ ૨૮ ॥

મૈત્રેય ઉવાચ^૩

ઈતિ તસ્ય વચ્ચ: શ્રુત્વા ત્રયસ્તે વિબુધર્ઘભા: ।
પ્રત્યાહુ: શલક્ષણાયા વાચા પ્રહસ્ય તમૃષિં પ્રભો ॥ ૨૯ ॥

દેવા જીય:

યથા કૃતસ્તે સઙ્કલ્પો ભાવં તેનૈવ નાન્યથા ।
સત્તસઙ્કલ્પસ્ય તે બ્રહ્મન્ યદ્વૈ ધ્યાયતિ તેવયમ् ॥ ૩૦ ॥

અથાસ્મદંશભૂતાસ્તે આત્મજ્ઞ લોકવિશ્રુતા: ।
ભવિતારોડજ ભર્દું તે વિલાપ્સ્યન્તિ ચ તે યશ: ॥ ૩૧ ॥

એવં કામવરં દાવા પ્રતિજ્ઞામુ: સુરેશ્વરા: ।
સભ્માજિતાસ્તયો: સમ્યગદમ્પત્યોર્મિષતોસ્તત: ॥ ૩૨ ॥

૧. મા. પા. - તસ્યે કૃતાજ્ઞલિઃ । ૨. વિબુધપ્રધાનૈ: । ૩. પ્રાચીન પ્રતમાં 'મૈત્રેય ઉવાચ' નથી. ૪. મા. પા. - આયસિ ।

મુનિઓ, ગંધર્વો, સિદ્ધો, વિદ્યાધરો અને નાગલોકો આ ત્રણે દેવોનો સુયશ ગાઈ રહ્યા હતાં. (૨૧-૨૨) તે ત્રણેયનો એકસાથે જ પ્રાહુર્ભાવ થવાથી અત્રિ મુનિનું અંત:કરણ પ્રકાશિત થઈ ઊઠ્યું. તેમણે એક પગ પર ઊભા ઊભા જ તે દેવ-દેવોને જોયા અને પછી પૃથ્વી પર દંડવત્ત લાંબા થઈને પ્રણામ કર્યા બાદ અર્ધ-પુણ્ય વગેરે પૂજાસામગ્રી હાથમાં લઈને તેમની પૂજા કરી. તે ત્રણે પોતપોતાના વાહન - હંસ, ગરુડ અને ઋષિલ પર આરુઢ થયેલા હતા અને પોતાનાં કમંડલ, ચક, ત્રિશૂળ વગેરે પ્રતીકોથી સુશોભિત હતા. (૨૩-૨૪) તેમની આંખોમાંથી કૃપાવર્ણ થઈ રહી હતી. તેમનાં મુખ પર મંદસ્મિતની રેખા હતી, જેમાંથી તેમની પ્રસન્નતા જણકી રહી હતી. તેમના તેજથી અંજાઈ જઈને મુનિવરે પોતાની આંખો મીંચી દીધી. (૨૫) તેઓ ચિત્તને તેમનામાં પરોવીને હાથ જોડીને અતિમધુર અને સુંદર ભાવસમર વચ્ચનોમાં, સર્વલોકમાં સૌથી મહાન તે ત્રણે દેવોની સુતિ કરવા લાગ્યા. (૨૬)

અત્રિ મુનિએ કહ્યું - હે ભગવન! પ્રત્યેક કલ્પના આરંભમાં જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય માટે માયાના સત્ત્વ વગેરે ત્રણે ગુણોનું વિભાજન કરીને જેઓ મિન્ન-મિન્ન શરીર પારણ કરે છે તે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ તમે જ છો. હું તમને પ્રણામ કરું છું. કહો, મૈ જેમને બોલાવ્યા હતા તેઓ તમારામાંથી કયા મહાનુભાવ છે? (૨૭) કારણ કે મૈ તો સંતાનપ્રાપ્તિની ઈચ્છાથી વિવિધ પ્રકારની પૂજાની સામગ્રી દ્વારા કેવળ એક સુરેશ્વર ભગવાનનું જ ચિંતન કર્યું હતું. તો પછી તમે ત્રણેએ અહીં પથારવાની કૃપા કેમ કરી? તમારા સુધી તો દેહધારીઓના મનની પણ ગતિ થતી નથી, તેથી મને ઘણું આશ્રય થઈ રહ્યું છે. તમે કૃપા કરીને મને આનું રહસ્ય બતાવો. (૨૮)

૦ શ્રીમૈત્રેયજ કહે છે - સમર્થ વિદુરજ! અત્રિ મુનિના વચ્ચનો સાંભળીને તે ત્રણે દેવો હસ્યા અને તેમને સુમધુર વાણીમાં કહેવા લાગ્યા. (૨૯)

દેવતાઓએ કહ્યું - હે બ્રહ્મન! તમે સત્ત્યસંકલ્પછો, તેથી તમે જેવો સંકલ્પ કર્યો હતો તેવું જ થવું જોઈએ. તેનાથી વિપરીત કેવી રીતે થઈ શકે? તમે જે 'જગદીશ્વર'નું ધ્યાન કરતા હતા તે અમે ત્રણે જ છીએ. (૩૦) પ્રિય મહર્ષિ! તમારું કલ્યાણ થાઓ. તમારે ત્યાં અમારા જ અંશસ્વરૂપે ત્રણે વિશ્વવિષ્ણુાત પુત્રો થશે અને તમારા સુયશનો વિસ્તાર કરશે. (૩૧)

તેમને આ પ્રમાણે મનવાંછ્યું વરદાન આપીને તથા (તે) પતિ-પત્ની વડે સમ્યકુપણે પૂજિત થઈને, તેમના દેખતાં જ ત્રણે સુરેશ્વરો પોતપોતાના લોકમાં સિધાવી ગયા. (૩૨)

सोमोऽभूद्भ्रात्रेण दत्तो विष्णोऽस्तु पोगवित् ।
दुर्वासाः शङ्करस्यांशो निबोधाजिरसः प्रज्ञः ॥ ३३ ॥

श्रद्धा त्वजिरसः पत्नी चतस्रोऽसूत कन्यकाः ।
सिनीवाली कुष्ठ राका चतुर्थ्यनुमतिस्तथा ॥ ३४ ॥

तत्पुत्रावपरावास्तां घ्यातौ स्वारोचिषेऽन्तरे ।
उत्थयो भगवान् साक्षाद्भ्रह्मिष्ठश्च बृहस्पतिः ॥ ३५ ॥

पुलस्त्योऽजन्यत्पत्न्यामगस्त्यं च हविर्भुवि ।
सोऽन्यजन्मनि दक्षाजिनिर्विश्रवाश्च महातपाः ॥ ३६ ॥

तस्य पक्षपतिर्देवः कुबेरस्त्विडविदासुतः ।
रावणः कुम्भकर्णश्च तथान्यस्यां विभीषणः ॥ ३७ ॥

पुलहस्य गतिर्भार्या त्रीनसूत सती सुतान् ।
कर्मश्रेष्ठं वरीयांसं सहिष्युं च महामते ॥ ३८ ॥

क्तोरपि किया भार्या वालभित्यानसूयत ।
ऋषीन्यष्टिसहस्राणि ज्वलतो भ्रह्मतेजसा ॥ ३९ ॥

उर्जायां जज्ञिरे पुत्रा वसिष्ठस्य परन्तप ।
चित्रकेतुप्रधानास्ते सम भ्रह्मर्घयोऽमलाः ॥ ४० ॥

चित्रकेतुः सुरोचिश्च विरजा भित्र एव च ।
उल्बणो वसुभृद्यानो धुमान् शक्त्यादयोऽपरे ॥ ४१ ॥

चित्तिस्त्वर्थर्वणः पत्नी लेखे पुत्रं धृतव्रतम् ।
दध्यञ्चमश्चशिरसं^१ भृगोर्वर्षां निबोध मे ॥ ४२ ॥

भृगुः घ्यात्यां महाभागः पत्न्यां पुत्रानश्च जनत् ।
धातारं च विधातारं श्रियं च भगवत्पराम् ॥ ४३ ॥

आयतिं नियतिं चैव सुते मेरुस्तयोरदात् ।
तात्यां तयोरभवतां मृक्षुः प्राण एव च ॥ ४४ ॥

मार्केष्टेयो मृक्षुः स्य प्राणादेशिरा मुनिः ।
कविश्च भार्गवो यस्य भगवानुशना सुतः ॥ ४५ ॥

त^२ एते मुनयः क्षतर्लोकान् सर्वे रभावयन् ।
एष कर्द्मदौहित्रसन्तानः कथितस्तव ।
श्रृण्यतः श्रद्धानस्य सद्यः पापहरः परः ॥ ४६ ॥

(पृष्ठी) ऋब्राज्ञना अंशथी चंद्रमा, विष्णुना अंशथी योगवेता दत्तात्रेयज्ञ अने महादेवना अंशथी दुर्वासा ऋषि अत्रिना पुत्रोऽपे प्रगट थया. हવे अंगिरा ऋषिनां संतानोनुं वर्णन सांबणो. (३३)

अंगिरानां पत्नी श्रद्धाए सिनीवाली, कुष्ठ, राका अने अनुमति – ए चार पुत्रीओने जन्म आयो. (३४) ए उपरांत तेमने साक्षात् भगवान् उत्थज्ञ अने भ्रह्मनिष्ठ बृहस्पतिज्ञ – ए बे पुत्रो पश्च थया, के जेओ स्वारोचिष मन्वांतरमां विष्यात थया. (३५) पुलस्त्यज्ञने तेमनी पत्नी हविर्भूथी महर्षि अगस्त्य अने महातपस्वी विश्रवा – ए बे पुत्रो थया. एमांना अगस्त्यज्ञ बीजा जन्ममां जठराज्ञ थया. (३६) विश्रवा मुनिने ईडविडाना गर्भथी पक्षपति कुबेरज्ञ जन्म्या अने तेमनां बीजां पत्नी केशिनीथी रावण, कुलकर्णी अने विभीषण जन्म्या. (३७)

हे महामति! महर्षि पुलहनी परम साध्वी पत्नी गतिथी कर्मश्रेष्ठ, वरीयान् अने सहिष्यु – ए त्रिष्ठु पुत्रो उत्पन्न थया. (३८) आ ज प्रमाणे कतुनी पत्नी कियाए भ्रह्मतेज्ञी देवीयमान वालभित्य वगेरे साठ हजार ऋषिओने जन्म आयो. (३९) हे परंतप विद्वरज्ञ! वसिष्ठज्ञनी पत्नी उर्जा (अरुंधती)थी चित्रकेतु वगेरे सात विशुद्धचित्तना भ्रह्मर्घिओनो जन्म थयो. (४०) तेमनां नाम चित्रकेतु, सुरोचि, विरजा, भित्र, उल्बण, वसुभृद्यान अने धुमान हतां. ए उपरांत तेमनी बीज पत्नीथी शक्ति वगेरे बीजा पश्च केटलाक पुत्रो थया. (४१) अर्थवा मुनिनी पत्नी चित्तिए दध्यु (धधीचि) नामना एक तपोनिष्ठ पुत्रने ग्राह कर्या, जेनुं बीजुं नाम अश्वशिरा पश्च हतुं. हवे भृगुना वर्णन सांबणो. (४२)

महाभाग भृगुज्ञाए पोतानी पत्नी घ्यातिथी धाता अने विधाता नामना बे पुत्रो तथा श्री (लक्ष्मीज्ञ) नामनी एक भगवत्परायण पुत्री उत्पन्न कर्या. (४३) मेरु ऋषिए आयति अने नियति नामनी पोतानी पुत्रीओने कमशः धाता अने विधाताने पराणावी; तेमनाथी तेमने मृक्षु अने ग्राण नामना पुत्रो थया. (४४) ते पैकीना मृक्षु ने त्यां मार्केष्ठ अने ग्राणने त्यां मुनिवर वेदशिरानो जन्म थयो. भृगुज्ञने कवि नामना एक पुत्र पश्च हता. तेमने त्यां भगवान् उशना (शुकाचार्य) थया. (४५) विद्वरज्ञ! आ बधा मुनीश्चरो ए पश्च संतानो उत्पन्न करीने सृष्टिनो विस्तार कर्या. आ प्रमाणे में तमने कर्द्मज्ञना दोहित्रोनां संतानोनुं आ वर्णन संबणाव्यु. जे भनुष्य अने श्रद्धापूर्वक सांबणे छे तेनां पापोने ए तत्काळ नष्ट करी दे छे. (४६)

१. प्रा. पा. – धधीचमश्च० । २. प्रा. पा. – सर्वे ते मुन० ।

પ્રસૂતિં માનવીં દક્ષ ઉપયેમે હ્યજીત્મજ્જઃ ।
તસ્યાં સસર્જ દુહિતૃઃ ઘોડશામલલોચનાઃ ॥ ૪૭॥

ત્રયોદશાદાદ્રમાય તથૈકામગ્નયે વિભુઃ ।
પિતૃભ્ય એકાં યુક્તેભ્યો ભવાયૈકાં ભવચ્છિદે ॥ ૪૮॥

શ્રદ્ધા મૈત્રી દ્યા શાન્તિસ્તુષ્ટિ: પુષ્ટિ: કિયોત્ત્રતિ: ।
બુદ્ધિમેધા તિતિક્ષા લીમૂર્તિર્ધર્મસ્ય પત્નય: ॥ ૪૯॥

શ્રદ્ધાઽસૂત શુભં મૈત્રી પ્રસાદમભયં દ્યા ।
શાન્તિ: સુખં મુદ્દં તુષ્ટિ: સ્મયં પુષ્ટિરસૂયત ॥ ૫૦॥

યોગં કિયોત્ત્રતિર્દર્પમર્થં બુદ્ધિરસૂયત ।
મેધા સ્મૃતિં તિતિક્ષા તુ ક્ષેમં હીઃ પ્રશ્રયં સુતમ् ॥ ૫૧॥

મૂર્તિઃ સર્વગુણોત્પત્તિર્નરનારાયણાવૃધી ॥ ૫૨॥

યયોર્જ-મન્યદો વિશ્વમભ્યનન્દત્સુનિર્વતમ् ।
મનાંસિ કુભો વાતાઃ પ્રસેદુઃ સરિતોડદ્રય: ॥ ૫૩॥

દિવ્યવાદ્યન્ત તૂર્યાણિ પેતુઃ કુસુમવૃષ્ટય: ।
મુનયસ્તુષ્ટુવુસ્તુષ્ટા જગુર્ગન્ધર્વકિત્રરા: ॥ ૫૪॥

નૃત્યાન્તિસ્મલ્લિયો દેવ્ય આસીત્પરમમજલમ्^૧ ।
દેવા બ્રહ્માદ્ય: સર્વે ઉપતસ્થુરભિષ્ઠવૈ: ॥ ૫૫॥

દેવા જીયુઃ^૨

યો માયયા વિરચિતં નિજયાઽત્મનીં
એ રૂપભેદભિવ તત્પતિચક્ષણાય ।
અતેન ધર્મસદને ઋષિમૂર્તિનાડય
પ્રાદુર્શકાર પુરુષાય નમઃ પરસ્મૈ ॥ ૫૬॥

સોડયં સ્થિતિવ્યતિકરોપશમાય સૃષ્ટાન्
સત્ત્વેન નઃ સુરગણાનનુમેયતાવ: ।
દેશ્યાદભક્રુષોન વિલોકનેન
યચ્છ્રીનિકેતમમલં ક્ષિપતાડરવિન્દમ् ॥ ૫૭॥

એવં સુરગણૈસ્તાત ભગવન્તાવભિષ્ટુતૌ ।
લભ્યાવલોકૈર્યયતુરચિતૌ ગન્ધમાદનમ् ॥ ૫૮॥

૧. મા. પા. - દિવ્યા આસીત્ પરમસક્રમમ् । ૨. માચીન પ્રતમાં 'દેવા જીયુઃ' નથી.

બ્રહ્માજીના પુત્ર દક્ષ પ્રજાપતિએ મનુષુની પ્રસૂતિ સાથે લગ્ન કર્યું. તેનાથી તેમણે સુંદર આંખોવાળી સોળ પુત્રીઓ ઉત્પન્ન કરી. (૪૭) ભગવાન દક્ષે તેમાંથી તેર પુત્રીઓ ધર્મને, એક અગ્નિને, એક સમસ્ત પિતુગજ્જાને અને એક પુત્રી સંસારનો સંહાર કરનારા તથા જન્મ-મૃત્યુમાંથી ઉગારનારા ભગવાન શંકરને આપી. (૪૮) શ્રદ્ધા, મૈત્રી, દ્યા, શાન્તિ, તુષ્ટિ, પુષ્ટિ, ડિયા, ઉન્નતિ, બુદ્ધિ, મેધા, તિતિક્ષા, હી અને મૂર્તિ - એ ધર્મની પલીઓ છે. (૪૯) એમાંની શ્રદ્ધાએ શુભ, મૈત્રીએ પ્રસાદ, દ્યાએ અભય, શાન્તિએ સુખ, તુષ્ટિએ મોદ અને પુષ્ટિએ અહંકારને જન્મ આપ્યો. (૫૦) ડિયાએ યોગ, ઉન્નતિએ દર્પ, બુદ્ધિએ અર્થ, મેધાએ સ્મૃતિ, તિતિક્ષાએ ક્ષેમ અને હી (લજ્જા)એ પ્રશ્રય (વિનય) નામના પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યા. (૫૧) સમસ્ત ગુણોની ખાણ મૂર્તિદેવીએ નર-નારાયણ ઋષિઓને જન્મ આપ્યો. (૫૨) તેમનો જન્મ થવાથી આ સમગ્ર વિશે આનંદિત થઈને પ્રસન્નતા પ્રગટ કરી. તે સમયે લોકોનાં મન, દિશાઓ, વાયુ, નદીઓ અને પર્વતો - બધાંમાં પ્રસન્નતા છવાઈ ગઈ. (૫૩) આકાશમાં મંગળ વાદ્ય વાગવા લાગ્યાં, દેવતાઓ પુષ્પવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા, મુનિઓ પ્રસન્ન થઈને સ્તુતિ કરવા લાગ્યા, ગંધર્વાં અને ડિન્નરો ગાન કરવા લાગ્યા. (૫૪) અપ્સરાઓ નૃત્ય કરવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે તે સમયે ઘણું જ આનંદ-મંગળ થયું તથા બ્રહ્મા વગેરે સમસ્ત દેવતાઓ સ્તોત્રો વડે ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. (૫૫)

દેવતાઓએ કહ્યું - જેમ આકાશમાં જીત-જીતનાં રૂપોની કલ્યાણ કરી લેવામાં આવે છે તેવી જ રીતે જેમણે પોતાની માયા વડે પોતાના જ સ્વરૂપની ભીતર આ સંસારની રૂચના કરી છે અને પોતાના તે સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરવા માટે અત્યારે આ ઋષિ-વિગ્રહ સાથે ધર્મના ઘરમાં સ્વયં પોતાને પ્રગટ કર્યા છે તે પરમપુરુષને અમારા નમસ્કાર છે. (૫૬) જેમના તત્ત્વનું શાલ્યના આધારે આપણે કેવળ અનુમાન જ કરીએ છીએ, પ્રત્યક્ષ કરવા પામતા નથી - તે જ ભગવાને સંસારની મર્યાદામાં કોઈ પ્રકારની અવ્યવસ્થા (ગરબદ) ન થાય એટલા માટે સત્ત્વગુણ થકી દેવતાઓને ઉત્પન્ન કર્યા છે. હવે તેઓ પોતાનાં કરુણાસભર નેત્રોથી, કે જેઓ સમસ્ત શોભા અને સૌંદર્યના નિવાસસ્થાન એવા નિર્મળ દિવ્ય ક્રમણે પણ નીચું જોવડાવનારાં છે - તે નેત્રોથી અમારા તરફ નિહાળે. (૫૭)

વહલા વિદુરજ્જ! પ્રભુનું સાક્ષાત્ દર્શન પામીને દેવતાઓએ તેમની આ પ્રમાણે સ્તુતિ અને પૂજા કરી. ત્યારબાદ ભગવાન નર અને નારાયણ - બંને ગંધમાદન

ताविमौ ये भगवतो हरेरंशाविहागतौ ।
भारव्ययाय च भुवः कृष्णौ यदुकुरुद्धर्षौ ॥ ५८ ॥

स्वाहाऽभिमानिनश्चाज्ञेरात्मजांखीनश्चञ्जनत् ।
पावकं पवमानं च शुचिं च दुतभोञ्जनम् ॥ ५० ॥

तेऽप्योऽन्यः समभवन् यत्वारिंशत्यप्यच ।
त एवैकोनपत्याशत्साकं पितृपितामहैः ॥ ५१ ॥

वैतानिके कर्मणि यत्तामभिर्भवादिभिः ।
आग्नेय्यैष्यो यज्ञेनिरूप्यन्तेऽन्यस्तुते ॥ ५२ ॥

अग्निष्ठाता बर्हिषदः सौम्याः पितृ आज्यपाः ।
साग्नयोऽन्यस्तेषां पत्नी दक्षायणी स्वधा ॥ ५३ ॥

तेऽप्यो दधार कन्ये द्वे वयुनां धारिषीं स्वधा ।
उभे ते ब्रह्मवादिन्यौ ज्ञानविज्ञानपारगे ॥ ५४ ॥

भवस्य पत्नी तु सती भवं देवमनुग्रहा ।
आत्मनः सदृशं पुत्रं न लेभे गुणशीलतः ॥ ५५ ॥

पितर्यप्रतिरूपे स्वे भवायानागसे रुधा ।
अग्रोद्देवात्मनाऽऽत्मानमजहाद्योगसंयुता ॥ ५६ ॥

पर्वत पर सिधावी गया. (५८) भगवान् श्रीहरिना अंशभूत ते नारायण-नर ज आ समये पृथ्वीनो भार उतारवा माटे पदुकुणभूषण श्रीकृष्णना इपमां अने तेमना ज जेवा श्यामवर्ण, कुरुकुणतिलक अर्जुनना इपमां अवतर्या छे. (५८)
अग्निदेवनी पत्नी स्वाहाए अग्निना ज अभिमानी पावक, पवमान अने शुचि – ए त्रिष्णु पुत्रो उत्पन्न कर्या. ए त्रिष्णु इवन करायेला पदार्थोनु भक्षण करनारा छे. (५०) आ त्रिष्णुमांथी पित्ताणीस मकारना बीजा अग्नि उत्पन्न थया. आ बधा ज पोताना त्रिष्णु पिताओ अने एक पितामहने साथे लड्ठने ओगणपत्यास अग्नि कहेवाया. (५१) वेदशाता ब्राह्मणो वैदिक यज्ञकर्ममां जे ओगणपत्यास अग्निओनां नामोथी जे आग्नेयी ईषिओ करे छे ते आ ज छे. (५२)
अग्निष्ठाता, बर्हिषद्, सोमप अने आज्यप – आ पितृओ छे; अमनामां साग्निक पश्च छे अने निरग्निक पश्च छे. आ बधा पितृओनी पत्नी दक्षपुत्री स्वधा छे. (५३) आ पितृओथी स्वधाने पारिष्ठी अने वयुना नामनी बे पुत्रीओ थई. ते बनेय ज्ञान-विज्ञानमां पारंगत अने ब्रह्मशाननी उपदेशक थई. (५४) महादेवज्ञनी पत्नी सती छतां, तेओ सर्वथा पोताना पतिदेवनी सेवामां संलग्न रहेनारां छतां. परंतु तेमने पोताना गुणा अने शीलने अनुरूप कोई पुत्र थयो नहीं. (५५) कारण के सतीना पिता दक्षे कोई पश्च अपराध लिना ज भगवान् शिवना विरुद्ध (प्रतिकूण) आचरण कर्यु छतुं, तेथी सतीओ युवावस्थामां ज कोपवश थईने योग वडे पोते ज पोताना शरीरनो त्याग करी दीधो छतो. (५६)

—★—

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कन्दे विदुरमैत्रेयसंवादे^१ प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
योथा संधि-अंतर्गत ‘विदुरमैत्रेयसंवाद’मांगो पहेलो अध्याय समाप्त.

—★—

बीजे अद्याय

भगवान् शिव अने दक्ष प्रजापतिना वस्ये वैमनस्य

विदुर उवाच

भवे शीलवतां श्रेष्ठे दक्षो दुष्टिरूपत्सलः ।
विद्वेषमकरोत्कस्माद्नादत्यात्मजां सतीम् ॥ १ ॥

कस्तं चराचरगुरुं निर्वं शान्तविग्रहम् ।
आत्मारामं कथं द्रेष्टि जगतो देवतं महत् ॥ २ ॥

विदुरज्ञाने पूछ्युं – हे ब्रह्मन्! प्रजापति दक्ष तो पोतानी दीकरीओ साथे घण्टो ज स्नेह राखता छता, तोपछी तेमणे पोतानी पुनी सतीनो अनादर करीने शीलवानोमां सौथी श्रेष्ठ श्रीमहादेवज्ञ साथे द्वेष शा माटे कर्यो? (१) महादेवज्ञ पश्च चराचरना गुरु, निर्वं, शान्तमूर्ति, आत्माराम अने जगतना परम आराध्य देव छे. तेमनी साथे जला, कोई शा माटे वेर करे? (२)

१. मायीन मतमां ‘विदुरमैत्रेयसंवाद’ना स्थाने ‘दक्षायनं (?) नाम’ एवो पाठ छे.

ऐतदाय्याहि मे ब्रह्मन् ज्ञामातुः शशुरस्य च ।
विद्वेषस्तु यतः प्राणां सत्यजे हुस्यज्ञन् सती ॥ ३ ॥

मैत्रेय उवाच

पुरा विश्वसृजां सत्रे समेताः परमर्थयः ।
तथाऽमरगणाः सर्वे सानुगा मुनयोऽनयः ॥ ४ ॥

तत्र प्रविष्टमृष्यो देख्याऽर्कमिव रोचिषा ।
भ्राजमानं वितिभिरं कुर्वन्तं तन्महत्सदः ॥ ५ ॥

उद्दिष्ठन् सदस्यास्ते स्वधिष्ठयेभ्यः सहानयः ।
ऋते विरिञ्चं शर्वं च तत्त्वासाऽक्षिमयेतसः ॥ ६ ॥

सदस्सप्तिभिर्दक्षो भगवान् साधुसत्कृतः ।
अज्ञं^१ लोकगुरुं नत्या निषसाद तदाक्षया ॥ ७ ॥

प्राऽनिपष्टाणं मृडं देख्या नामृष्यतदनादेतः ।
उवाच वामं चक्षुर्भ्यामभिवीक्ष्य दहत्रिव ॥ ८ ॥

श्रूयतां ब्रह्मर्थयो मे सहदेवाः सहानयः ।
साधूनां भ्रुवतो वृतां नाशानाम च भत्सरात् ॥ ९ ॥

अयं तु लोकपालानां यशोऽनो निरपत्रपः ।
सत्त्विराचरितः पन्था येन सत्प्रेन दूषितः ॥ १० ॥

ऐष मे शिष्यतां प्रामो यन्मे दुष्टिरग्रहीत् ।
पाणिं विप्राग्निमुखतः सावित्र्याईव साधुवत् ॥ ११ ॥

गृहीत्वा मृगशावाक्ष्याः पाणिं^२ मर्कटलोचनः ।
प्रत्युत्थानाभिवादार्हं वाचाप्यकृत नोचितम् ॥ १२ ॥

लुमकियायाशुच्ये मानिने भित्तसेतवे ।
अनिक्षितप्यदां बालां शूद्रायेवोशतीं गिरम् ॥ १३ ॥

प्रेतावासेषु घोरेषु प्रेतैर्भूतगणैर्वृतः ।
अटत्युन्मातवश्वनो व्युमकेशो हसन् रुदन् ॥ १४ ॥

चिताभस्मकृतस्नानः प्रेतस्त्रस्थिभूषणः ।
शिवापदेशो ह्यशिवो मत्तो मत्तज्जनप्रियः ।
पतिः प्रमथभूतानां तमोभात्रात्मकात्मनाम् ॥ १५ ॥

हे भगवन्! ते ससरा अने जमाईमां आठलो विद्वेष शा माटे थयो, के जेने कारणे सतीजे पोताना हुस्यज्ञय प्राण सुधांनो भलि आपी दीधो? ए तमे मने कळो. (३)

श्रीमैत्रेयज्ञामे कहुं - विद्वरज्ञ! पहेलां अेक वार प्रजापतिओना पक्षमां बधा मोटा-मोटा ऋषिओ, देवताओ, मुनिओ, अग्निओ वगेरे पोतपोताना अनुयायीओ सहित अकठा थया हता. (४) ते ज समये दक्ष प्रजापतिओ पक्ष ते सभामां प्रवेश कर्या. तेओ पोताना तेजथी सूर्य समान प्रकाशमान हता अने ते विशाण सभा-भवननो अंधकार दूर करी रह्या हता. तेमने आवेला जोઈने ब्रह्माज्ञ अने महादेवज्ञ सिवाय, अग्नि सुधीना बधा ज सभासदो तेमना तेजथी प्रभावित थईने पोतपोतानां आसनो परथी ऊढीने ऊभा थई गया. (५-६) आ प्रमाणे सधणा सभासदो तरक्षी सारी पेठे सभ्मान मेणवीने तेजस्वी दक्ष जगत्प्रिता ब्रह्माज्ञने प्रणाम करीने तेमनी आज्ञाथी पोताना आसन पर बेठा. (७)

परंतु महादेवज्ञने पहेलांथी ज बेठेला जोઈने तथा तेमना तरक्षी अब्युत्थान वगेरे रुपे कशो पक्ष आदर न मणतां दक्ष तेमनो ते व्यवहार सांझी शक्या नहीं. दक्ष महादेवज्ञ प्रत्ये त्रांसी नजरे ऐवी रीते जोयुं के जाणे तेओ कोधाग्निथी बाणी नाखशे. पछी तेओ कहेवा लाग्या. (८) 'देवताओ अने अग्निओ सहित ब्रह्मर्षिओ मारी वात सांबणे. हुं अणासमज्ञी के देखने लीधे कहेतो नथी, बलके शिष्टाचारनी वात कहुं छुं. (९) आ निर्लङ्घ महादेव समस्त लोकपालोनी कीर्तिनुं हनन करी रह्यो छे. जुओ, आ धमंडीओ सत्पुरुषोना आचरणने कलंकित अने अए कर्युं छे. (१०) वानरना जेवां नेत्रोवाणा आणे सत्पुरुषो जेवी मारी सावित्री तुल्य मृगनयनी पवित्र पुत्रीनुं अग्नि अने ब्राह्मणो समक्ष पाणिग्रहण कर्युं हतुं, तेथी आ एक रीते मारा पुत्र समान जनी गयेलो छे. योग्य तो ए हतुं के आणे ऊढीने मारुं स्वागत कर्युं होत अने मने प्रणाम कर्या होत. परंतु आणे वाणीथी पक्ष मारुं स्वागत कर्युं नहीं. (११-१२) अरे! जेम शूद्रने कोई वेद भष्मावे तेवी ज रीते में अनिक्षण छतां भाग्यवश आने पोतानी पुत्री आपी छे! आणे सत्कर्मनो लोप कर्या छे. आ हंमेशां अपवित्र रहे छे, घण्ठो धमंडी छे अने धर्मनी मर्यादा तोडी रह्यो छे. (१३) आ प्रेतोना निवासस्थान ऐवा भयंकर समशानोमां भूतप्रेतोने साथे लाईने भमतो रहे छे. संपूर्ण पागलनी जेम माथाना वाण विभेदेलो अने दिगंबर रहे छे, क्षारेक हसे छे, क्षारेक रडे छे. (१४) आ आज्ञा शरीरे चितानी अपवित्र भस्म लगाडेलो रहे छे, गणामां

१. प्रा. पा. - अथ । २. प्रा. पा. - पाणिमर्कन्दुलोचनः ।

तस्मा उन्मादनाथाय नष्टशौचाय दुर्वहेऽ।
दत्ता बत मया साध्वी योहिते परमेष्ठिना ॥ १६॥

मैत्रेय उवाच

विनिन्दैवं स गिरिशमप्रतीपमवस्थितम् ।
दक्षोऽथाप॑ उपसृश्य कुद्धः शमुं प्रयक्तमे ॥ १७॥

अयं तु देवयज्ञ ईन्द्रोपेन्द्रादिभिर्भवः ।
सह॒ भागं न लभतां देवैर्देवगणाधमः ॥ १८॥

निषिद्धमानः स सदस्यमुख्ये-
दक्षो गिरित्राय विसृज्य शापम् ।
तस्माद्विनिष्क्रम्य विवृद्धमन्य-
र्जगाम कौरव्य निजं निकेतनम् ॥ १९॥

विश्वाय शापं गिरिशानुगाग्राणी-
नन्दीश्वरो रोषकधायदूषितः ।
दक्षाय शापं विसर्ज दारुणं
ये चान्यमोदंसदवाच्यतां द्विजः ॥ २०॥

य एतन्मर्त्यमुद्दिश्य भगवत्यप्रतिद्रुहि ।
द्रुत्यत्यक्षः पृथग्दृष्टिसत्त्वतो विमुखो भवेत् ॥ २१॥

गृहेषु कूटधर्मेषु सक्तो ग्राम्यसुखेष्या ।
कर्मतन्त्रं वितनुते वेदवादविपत्रधीः ॥ २२॥

बुद्ध्या पराभिध्यायिन्या विस्मृतात्मगतिः पशुः ।
श्रीकामः सोऽस्त्वतितरां दक्षो बस्तमुखोऽचिरात् ॥ २३॥

विद्याबुद्धिरविद्यायां कर्मभ्यामसौ जडः ।
संसरन्त्विष्ठ ये चामुमनु शर्वावमानिनम् ॥ २४॥

गिरः श्रुतायाः पुण्यिष्या मधुगन्धेन भूरिष्णा ।
मध्ना योन्मध्यितात्मानः सम्मुद्ध्यन्तु हरद्विषः ॥ २५॥

भूतोना पहेरवा योग्य नर-मुंडो (भोपरीओ)नी माणा अने आज्ञा शरीरे हाड़काओनां घरेखां पहेरेलो रहे छे. आ डेवण नाममात्रनो शिव छे, वास्तवमां तो छे संपूर्ण अशिव - अमंगलजूप. जेवो आ पोते छकेलो छे तेवा जे छकेलाओ आने वडाला लागे छे. भूत-प्रेत-प्रमथ वगेरे नर्पा तमोगुणी स्वभाववाणा ज्वोनो आ नेता छे. (१५) अरे! मैं डेवण ब्रह्माज्ञना कहेवाथी भोणवाई जहाँने आवा भूतोना आगेवान, आचारहीन अने हुए स्वभाववाणाने पोतानी ललीभोणी दीकरी परणावी दीधी! (१६)

श्रीमैत्रेयज्ञ कहे छे - विद्वरज्ञ! दक्षे आ प्रभावे महादेवज्ञनी घड्हीभधी निंदा-टीका करी, तोपछा तेमधो ऐनो कोई प्रतिकार कर्या नहीं; तेओ पहेलानी जेम जे निश्चलभावे बेसी रह्या. ऐनाथी दक्षनो कोष अथेय अधिक वधी गयो ने तेओ छाथमां जण लहाने शिवज्ञने शाप आपवा तत्पर थ्या. (१७) दक्षे कह्यु - 'आ महादेव देवताओमां घड्हो जे अधम छे. हवेथी तेने ईन्द्र-उपेन्द्र वगेरे देवताओनी साथे यज्ञनो भाग न भणे.' (१८) उपस्थित मुख्य-मुख्य सभासदोंने तेमने घड्ही भनाई करी, पछा तेमधो कोईनु सांभण्यु नहीं; महादेवज्ञने शाप दहि जे दीधो. पछी हे विद्वरज्ञ! तेओ अत्यंत कोषित थहाँने ते सभामांथी नीकणीने पोताना घरे चाल्या गया. (१९)

ज्यारे श्रीशंकरज्ञना अनुयायीओमां अग्राणी नंदीश्वरने जबर पडी के दक्षे शाप आयो छे त्यारे तेओ कोषथी समसमी उठाया अने तेमधो दक्षनां हुवर्यनोनुं जे आवाषोंभे समर्थन कर्यु हतुं तेमने महाभयंकर शाप आयो. (२०) तेओ बोल्या - 'आ मर्त्य शरीरनुं जे अभिमान करीने कोईनी पछा साथे देप नहीं करनारा भगवान शंकर साथे जे देप करे छे ते भेदभुद्धिवाणो मूर्ख दक्ष तत्त्वज्ञानधी विमुख जे रहे. (२१) 'चातुर्मासी पक्ष करनाराने अक्षय पुष्प मणे छे' वगेरे अर्धवादरूप वेदवाक्योथी मोहित अने विवेकभाष्ट थहाँने विषयसुखनी ईक्षाथी कृपाधर्म-सभर गृहस्थाश्रममां आसक्त रहीने कर्मकांडमां जे (दक्ष) प्रवृत्त रहे छे. आनी बुद्ध शरीर आदिमां आत्मभावनुं चिंतन करनारी छे; तेना वडे आओ आत्मस्वरूपने भुलावी दीधुं छे; आ साक्षात् पशु जेवो जे छे, तेथी ते अत्यंत ली-लंपट थाप अने तेनुं मोहुं बकरानुं थहि जाय. (२२-२३) आ मूर्ख कर्मभ्यी अविद्याने जे विद्या समजे छे; आथी आ अने अन्य लोको भगवान शंकरनुं अपमान करवावाणा आ हुएनी पाइण-पाइण चालनारा छे, तेओ बधा जन्म-मरणरूप संसारयकमां पड्या रहे. (२४) वेदवाक्यीरूपी लता फलश्रुतिरूपी पुष्पोथी

१. प्रा. पा. - दक्षो श्वाप । २. प्रा. पा. - पक्षे ।

सर्वभक्ता द्विजा वृत्त्यै धृतविद्यातपोत्रताः ।
वितदेहेन्द्रियारामा याचका विचरन्ति इह ॥ २६॥

तस्यैवं ददतः^१ शापं श्रुत्वा द्विजकुलाय वै ।
भृगुः प्रत्यसृजच्छापं भ्रष्टदण्डं हुरत्ययम् ॥ २७॥

भवत्रतधरा ये ये ये य तान् समनुप्रताः ।
पाखण्डिनस्तेभवन्तु सच्छाल्परिपन्थिनः ॥ २८॥

नष्टशौचा मूढविष्यो जटाभस्मास्थिधारिणः ।
विशन्तु शिवदीक्षायां यत्र हैवं सुरासवम् ॥ २९॥

भ्रष्ट य भ्रात्रिणां शैव यद्यूपं परिनिष्ठथ ।
सेतुं विधारणं पुंसामतः पाखण्डमात्रिताः ॥ ३०॥

ऐष ऐव हिं लोकानां शिवः पन्थाः सनातनः ।
यं पूर्वे चानुसन्तस्थुर्यत्प्रमाणं जनार्दनः ॥ ३१॥

तद्भ्रष्ट परमं शुद्धं सतां वर्त्म सनातनम् ।
विगर्ह्य यात पाखण्डं हैवं वो यत्र भूतराद् ॥ ३२॥

मैत्रेय उवाच

तस्यैवं वदतः शापं भृगोः स भगवान् भवः ।
निश्चकाम ततः किञ्चिद्विमना ईव सानुगः ॥ ३३॥

तेऽपि विश्वसृजः सत्रं सहलपरिवत्सरान् ।
संविधाय महेष्यास यत्रेष्य ऋषभो हरिः ॥ ३४॥

आप्तुत्यावभृथं यत्र गङ्गा यमुनयान्विता ।
विरजेनात्मना सर्वे स्वं स्वं धाम ययुस्ततः ॥ ३५॥

शोभायमान छे, तेना कर्मकालुपी मनमालक गंभीरो आमनां (भ्रात्रिणां) वित शुभ्य यह रह्यां छे, आनाथो आ शंकरदोहीओ कर्मानी जाग्रामां ज इसापेला रहे. (२५) आ भ्रात्रिणो भक्ष्य-अभक्ष्यनो विचार त्यज्ञने डेवणा पेट भरवा माटे ज विद्या, तप अने प्रत वगेरेनो आशरो ले तथा पन, शरीर अने ईन्द्रियोना सुखने ज सुख मानीने, तेमना गुलाम बनीने हुनियामां भीम भागता भटक्या करे.' (२६)

नंदीश्वरना मुखेथी आ ग्रकारनो, भ्रात्रिणाकुण माटेनो शाप सांबणीने तेना बदलामां भृगुज्जभे आ हुस्तर शापउपी भ्रष्टदंड आयो. (२७) के - 'जे लोको शिवभक्त छे तथा ते भक्तोना जेओ अनुयायी छे तेओ सत्-शास्त्रोनां विरोधी आचरण करनारा अने पाखण्डी थाय. (२८) जे लोको शौचाचारथी रहित, मंदबुद्धिना तथा जटा, भस्म अने हाड़कां धारण करनारा छे तेओ शैव संप्रदायमां ज दीक्षित थाय, के जे (संप्रदाय)मां सुरा अने आसव ज देवताओनी जेम आदरणीय छे. (२९) अरे! धर्मनी मर्यादानी स्थापना करनारा तेम ज वर्षो अने आश्रमोनुं रक्षण करनारा वेदो अने भ्रात्रिणोनी तमे निंदा करो छो, तेथी मालूम पडे छे के तमे लोकोमे पाखण्डनो आशरो लह राखेलो छे. (३०) आ वेद-मार्ग ज लोको माटे कल्याणकारी अने सनातन मार्ग छे. पूर्वना मनुष्यो आ ज मार्ग चालता आव्या छे अने अनुनु मूण श्रीविष्णु भगवान छे. (३१) तमे लोको सत्पुरुषोना परम पवित्र अने सनातन मार्ग ऐवा वेदोनी निंदा करो छो, तेथी ए पाखण्ड-मार्ग जाओ के जे (मार्ग)मां भूतोना आगेवान, तमारा ईष्टदेव निवास करे छे.'

श्रीमैत्रेयज्ञ कहे छे - हे विद्वरज्ञ! भृगु ऋषिना आ प्रमाणे शाप आपवाधी भगवान शंकर कुर्दिक जिन्न जेवा थहीने, त्यांथी पोताना अनुयायीओ साथे चाली नीकल्या. (३३) त्यां प्रज्ञपतिओ जे यज्ञ करी रह्या हता तेमां पुरुषोत्तम श्रीहरि ज उपास्यदेव हता अने ते यज्ञ एक हजार वर्ष संपन्न थनारो हतो. ते यज्ञ समाप्त करीने ते प्रज्ञपतिओमे श्रीगंगा-यमुनाना संगममां यज्ञान्त स्नान कर्यु अने पछी प्रसन्नन्विते तेओ पोतपोताना स्थाने चाल्या गया. (३४-३५)

=★=

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कन्धे दक्षशापो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २॥
चोथा स्कन्ध-अंतर्गत दक्षशाप नामनो बीजो अध्याय समाप्त.

=★=

त्रीजे अद्याय

सतीनो पिताने त्यां पक्षोत्सवमां जवा माटे आग्रह करवो

मैत्रेय उवाच

सदा विद्विष्टोरेवं कालो वै श्रियमाणायोः ।
जामातुः शशुरस्यापि सुमहानतियक्तम् ॥ १ ॥
यदाभिषिक्तो दक्षस्तु ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
प्रज्ञपतीनां सर्वेषामाधिपत्ये स्मयोऽभवत् ॥ २ ॥
इष्टवा स वाजपेयेन ब्रह्मिष्ठानभिभूय च ।
बृहस्पतिस्वं नाम समारेभे कृतूतमम् ॥ ३ ॥
तस्मिन् ब्रह्मर्थ्यः सर्वे देवर्षिपितृदेवताः ।
आसन् कृतस्वस्त्ययनास्तत्पत्न्यश्च सम्भृत्काः ॥ ४ ॥
तदुपश्रुत्य नभसि खेयराणां प्रजल्पताम् ।
सती^१ दाक्षायणी देवी पितृर्घ्णमहोत्सवम् ॥ ५ ॥
प्रजन्तीः सर्वतो दिग्भ्य उपदेववरस्त्रियः ।
विमानयानाः सप्रेष्ठा निष्कक्षणीः सुवाससः ॥ ६ ॥
दृष्ट्वा स्वनिलयाभ्याशे लोलाक्षीर्मृष्टकुष्ठलाः ।
पति भूतपति देवमौत्सुक्यादभ्यभाषत ॥ ७ ॥

सत्युवाच^२

प्रज्ञपतेस्ते शशुरस्य साम्रतं
निर्यापितो पक्षमहोत्सवः क्लिल ।
वयं च तत्राभिसराम वाम ते
पद्धर्थिताऽभी विबुधा प्रजन्ति हि ॥ ८ ॥
तस्मिन् भगिन्यो भम भर्तुभिः स्वकै-
र्धुवं गमिष्यन्ति सुहृदिदक्षवः ।
अहं च तस्मिन् भवताभिकामये
सहोपनीतं परिबर्हमहितुम्^३ ॥ ९ ॥
तत्र स्वसूर्म ननु भर्तुसम्मिता
मातृध्यसृः क्लिलन्नधियं च मातरम् ।
दक्षे चिरोत्कष्ठमना महर्षिभि-
रुन्नीयमानं च मृडाध्वरध्यजम् ॥ १० ॥
तथेतदाश्र्यमज्ञातमायया
विनिर्भितं भाति गुणत्रयात्मकम् ।
तथाप्यहं योषिदतत्त्वविद्य ते
दीना दिदक्षे भव मे भवक्षितिम् ॥ ११ ॥

श्रीमैत्रेयज्ञ कहे छे – हे विद्वुरज्ञ! आ प्रमाणे ते ससरा अने जमाईना परस्पर वेर-विरोधमां धडो वधु समय वीत्यो. (१) ए ज समये ब्रह्माज्ञाने दक्षने समस्त प्रज्ञपतिओना अधिपति बनाव्या. तेनाथी तेमनो गर्व विशेष वधी गयो. (२) तेमणे भगवान शंकर वगेरे ब्रह्मनिष्ठोने पक्षलाग नहीं आपीने, तेमनो तिरस्कार करतां पहेलां तो वाजपेय पक्ष कर्या अने पछी बृहस्पतिसव नामनो महायश शहु कर्या. (३) ते पक्षोत्सवमां बधा ज ब्रह्मर्षिओ, देवर्षिओ, पितृओ, देवताओ वगेरे पोतपोतानी पत्नी साथे पधार्या, ते बधाओओ भणीने त्यां मांगलिक कर्या संपन्न कर्या अने दक्ष वडे ते बधानो आदरसत्कार करवामां आव्यो. (४)

ते समये आकाशमार्गं जता देवताओ परस्पर ते पक्षनी चर्चा करता-करता जहू रखा हता. तेमना मुझेथी दक्षपुत्री सतीओ पोताना पिताना धरे थनारा पक्षनी वात सांबणी लीधी. (५) तेमणे (सतीओ) जोयुं के अमारा निवासस्थान डेलासनी पासे थहने चारे बाजुओंथी चंचण नेत्रोवाणी गंधर्वा अने पक्षोनी पत्नीओ चमकदार कुंडण अने छार पहेरेली, खूब बनी-ठनीने पोतपोताना पतिओ साथे विमानो पर बेठेली ते पक्षोत्सवमां जहू रही छे. ऐनाथी तेमने पक्ष धडी उत्कंठा थहू अने तेमणे पोताना पति भगवान भूतनाथने कह्युं. (६-७)

सतीओ कह्युं – हे पतिदेव! सांबण्युं छे के अत्यारे तमारा ससरा दक्ष प्रज्ञपतिने त्यां धडो मोटो पक्षोत्सव थहू रखो छे. जुओ, आ बधा देवताओ त्यां ज जहू रखा छे; जो तमारी इच्छा होय तो आपणे पक्ष जहूओ. (८) अत्यारे पोतानां स्वजनोने भणवा माटे मारी बहेनो पक्ष पोतपोताना पतिओ साथे त्यां अवश्य जशे. हुं पक्ष इच्छुं छुं के तमारी साथे त्यां जहूने, माता-पिता द्वारा अपानारां धरेणां-कपडां वगेरे लेटनो स्वीकार करुं. (९) पोतपोताना पतिओ वडे सम्मानित बहेनो, माशीओ अने स्नेहार्द छद्यनी माताने त्यां जोवा माटे मारुं मन धडा दिवसोथी उत्सुक छे. हे कल्याणमय! आ उपरांत, त्यां महर्षिओओ रेखेलो श्रेष्ठ पक्ष पक्ष जोवा भणशे. (१०) हे अजन्मा प्रभु! तमे जगतनी उत्पत्तिना हेतु छो. तमारी मायाथी रसायेलुं आ परम आश्र्यपूर्ण त्रिगुणात्मक जगत तमारामां ज भासी रह्युं छे. परंतु हुं तो खीस्वभावयुक्त होवाने कारणे तमारा तज्ज्वली अनलिङ्ग (अजाणी) अने अत्यंत दीन हुं. तेथी

१. प्रा. पा. – दाक्षायणी महादेवी पितृर्घ्णमहोत्सवे । २. प्राचीन मतमां ‘सत्युवाच’ नव्या । ३. प्रा. पा. – मर्षितुम् ।

पश्य प्रयान्तीरभवान्ययोधितो-

उप्पलङ्कुताः कान्तसभा वरुथशः ।
यासां प्रज्ञिः शितिकण्ठ मणितं
नभो विमाने: कलहंसपाण्डुभिः ॥ १२ ॥

कथं सुतायाः पितृगेहकौतुकं
निशम्य देहः सुरवर्य नेक्षते ।
अनाहुता अप्यभियन्ति सौहदं
भर्तुर्गुरोर्हेहकृतश्च केतनम् ॥ १३ ॥

तन्मे प्रसीदेदममर्त्य वाञ्छितं
कर्तु भवान्कारुणिको बताहृति ।
१त्याऽत्मनोऽर्घुऽहमद्भ्रयक्षुषा
निरुपिता माऽनुगृहणा याचितः ॥ १४ ॥

श्रीभगवानुवाच

अेवं गिरितः प्रिययाऽभिभाषितः
प्रत्यभ्यधत प्रहसन् सुहत्रियः ।
संस्मारितो मर्मभिदः कुवागिषून्
यानाह को विश्वसृजं समक्षतः ॥ १५ ॥

श्रीभगवानुवाच

त्वयोदितं शोभनमेव शोभने
अनाहुता अप्यभियन्ति बन्धुषु ।
ते यदनुत्पादितदोषदेष्यो
बलीयसाऽनात्म्यमठेन मन्युना ॥ १६ ॥

विद्यातपोवितवपुर्वयःकुलैः
सतां गुणैः षड्भिरसतामेतरैः ।
स्मृतौ उत्तायां भृतमानदुर्दशः
सत्प्यानपश्यन्ति हि धाम भूयसाम् ॥ १७ ॥

नैतादेशानां स्वज्ञनव्यपेक्षया
गृहान्^२ प्रतीयाऽनवस्थितात्मनाम् ।
षेषभ्यागतान् वक्षियाऽभियक्षते
आरोपितभूभिरमर्घणाक्षिभिः ॥ १८ ॥

तथारिभिर्न व्यथते शिलीमुण्डैः
शेतेऽदिताङ्गो^३ हृदयेन हृदयता ।
स्वानां यथा वक्षियां हुरुक्तिभि-
दिवानिशं तप्यति मर्मतातितः ॥ १९ ॥

अत्यारे पोतानां जन्मभूमि जोवा माटे धारा उत्सुक थर्ह रही
छु. (११) हे जन्मरहित नीलकंठ! जुओ, एमां केटलीय
ओओ तो एवी छु के जेमनो दक्ष साचे कोई संबंध न थी,
तेम छतां तेआं पोतपोताना पतिअं साचे खूब जनी-ठनीने
टोणेटोणां त्यां जहू रही छ. त्यां जहू रहेली आ
देवांगनाओनां राजहंस जेवां थेत विमानांची गगनमंडण
केवुं सुशोभित थर्ह रह्यु छ! (१२) हे सुरवर्य (देवघ्रेह)!
आवी परिस्थितिमां पोताना पिताने त्यां (थर्ह रहेला)
उत्सवना समाचार मेणव्या पछी तेनी पुत्रीनु शरीर एमां
संभिलित थवा माटे केम ना आकर्षाय? पति, गुरु अने माता-
पिता वगेरे सुहदोने त्यां तो वज्रानोतरे पछा जहू शकीओ
छीओ. (१३) माटे, हे देव! तमे मारा पर मसन्न याओ.
तमारे मारी आ ईश्वा अवश्य पूरी करवी जोहिओ. तमे धणा
करुणामय छो, तेथी ज तो परम ज्ञानी होवा छतां पश्च तमे
मने पोताना अड्या अंगमां स्थान आप्यु छ. अत्यारे मारी
आ मागाणी पर ध्यान आपीने मने अनुगृहीत करो. (१४)

श्रीमैत्रेयज्ञ कहे छे – प्रिया सतीज्ञाने आ प्रमाणे
प्रार्थना करी तेथी पोतानां आत्मीयज्ञनोनु प्रिय करनारा
भगवान शंकरने दक्ष प्रज्ञपतिनां ते मर्मभेदी हुर्वयनोऽपी
बाणोनु स्मरण थर्ह आव्युं के जे तेमध्ये समस्त प्रज्ञपतिभो
सन्मुख क्षां हतां; त्यारे तेआं हसीने बोल्या. (१५)

भगवान शंकरे कह्युं – सुंदरी! तमे जे एम कह्युं के
पोतानां स्वज्ञने त्यां वज्रानोतरे पछा जहू शकीओ छीओ,
ते तो बराबर ज छे; परंतु एवुं त्यारे ज कर्वुं जोहिओ के
ज्यारे तेमनी दृष्टि अतिशय प्रबल देहाभिमानने लीषे
उत्पन्न थता मद अने कारणे दोषदोषथी युक्त न होय.
(१६) विद्या, तप, धन, सुदृढ शरीर, पुवावस्था अने ऊँच्यु
कुण – आ छ, सत्पुरुषोना तो गुण छे, परंतु नीच मनुष्योमां
आ ज अवगुणो भनी जाय छे; कारणे के आने कारणे तेमनु
अभिमान वधी जाय छे अने दृष्टि दोषयुक्त थर्ह जाय छे
तेम ज तेमनी विवेकशक्ति नष्ट थर्ह जाय छे. आ ज कारणे
तेआं महापुरुषोनो प्रभाव जोहिं शकता न थी. (१७) एने
लीषे जे जे एवी पोताने त्यां आवेला मनुष्योने कुटिल बुद्धिथी
भवां चढावीने रोषभरी नजरे जुओ छे तेवा अव्यवस्थित-
चित लोकोने त्यां ‘आ अमारा संबंधी छे’ एम समज्ञने
क्यारेय जव्युं जोहिओ नही. (१८) देवी! शत्रुओनां बाणोथी
वाधाई जवा छतां पछा एवी व्यथा थती न थी, के जे वी
पोताना कुटिलबुद्धिनां स्वज्ञनोनां कडवां वेषथी थाय छे;
कारणे के बाणोथी शरीर छिन्नभिन्न थर्ह जवाथी तो जेम-

१. प्रा. पा. – त्वया सहार्षे । २. प्रा. पा. – गृहात् । ३. प्रा. पा. – शेते शताङ्गे ।

व्यक्तं त्वमुत्कृष्टगतेः प्रज्ञापतेः
प्रियाऽऽत्मजानामसि सुभू सम्मता ।
अथापि मानं न पितुः प्रपत्त्यसे
मदाश्रयातः परितप्यते यतः ॥ २० ॥

पापच्यमानेन हृदाऽऽतुरेन्द्रियः
समृद्धिभिः पूरुषबुद्धिसाक्षिणाम् ।
अकल्प अधामधिरोद्गमज्जसा
पदं परं द्वेष्टि यथाऽसुरा हरिम् ॥ २१ ॥

प्रत्युद्गमप्रश्रयणाभिवादनं
विधीयते साधु भिथः सुमध्यमे ।
प्राणैः परस्मै पुरुषाय चेतसा
गुहाशयायैव न देहमानिने ॥ २२ ॥

सत्यं विशुद्धं वसुदेवशब्दितं
यदीयते तत्र पुमानपावृतः ।
सत्ये च तस्मिन्^१ भगवान् वासुदेवो
त्वधोक्षजो मे नमसा विधीयते ॥ २३ ॥

तते^२ निरीक्ष्यो न पितापि देहकृद्
दक्षो भम द्विद् तदनुग्रहताश्च ये ।
यो विश्वसृग्यक्षगतं वरोरु मा-
मनागसं दुर्व्यसाऽकरोत्तिरः ॥ २४ ॥

यदि व्रजिष्यस्यतिहाय मद्यो
भ्रं भवत्या न ततो भविष्यति ।
सम्भावितस्य स्वज्ञनात्पराभवो
यदा स सधो भरणाय कल्पते ॥ २५ ॥

तेम पश्च उध आवे छे, पश्च कटुवचनथी मर्मस्थान वीथाई जवाथी तो मनुष्य हृदयनी पीडाथी दिवस-रात बेचेन रहे छे. (१८)

सुंदरी! हुं ऐ अवश्य जाणु छुं के तमे परम उन्नति पामेला दक्ष प्रज्ञापतिने पोतानी पुत्रीओमां सौथी अधिक प्रिय छो, तेम छतां मारां आक्रित होवाने कारणे तमने पोताना पिता तरक्थी आदर मणशे नहीं; कारण के तेओ मारी साथे घडो द्वेष करे छे. (२०) छूव अने अंतःकरणने साकीभावे जेनारा आत्मज्ञानी महापुरुषोनी आत्मज्ञानरूपी समृद्धि जोઈने जेना हृदयमां संताप अने ईन्द्रियोमां व्यथा थाय छे ते मनुष्य तेमनी स्थितिने सुगमताथी ओणभी शकतो नथी; बस, दैत्यो जेम श्रीहरि साथे द्वेष राखे छे तेवी ज रीते ते तेमनो द्वेष करतो रहे छे. (२१)

प्रिये! तमे पूछी शको छो के ‘तमे प्रज्ञापतिओनी सब्लामां तेमनो आदर केम न कर्यो?’ तो स्वागत करवुं, नम्रता दर्शाववी, प्रश्नाम करवा वगेरे जे कियाओ लोकव्यवहारमां परस्पर करवामां आवे छे ते तत्त्वज्ञानीओ वडे घडो सारी रीते करवामां आवे छे. तेओ अंतर्यामीउपे सौनां अंतःकरणमां रहेला परमपुरुष वासुदेवने ज प्रश्नाम करे छे; देहाभिमानी मनुष्योने करता नथी. (२२) विशुद्ध अंतःकरणनु नाम ज ‘वसुदेव’ छे, कारण के तेनामां ज भगवान वासुदेवनो अपरोक्ष (अर्थात् प्रत्यक्ष) अनुभव थाय छे. शुद्ध चित्तमां रहेला ते ईन्द्रियातीत भगवान वासुदेवने ज हुं नमस्कार करतो रहुं छुं. (२३) तेथी हे प्रिया! जेणो प्रज्ञापतिओना यज्ञमां, मारो कोई अपराध नहीं होवा छतां पश्च कडवां वेषाथी मारो तिरस्कार कर्यो हतो ते दक्ष, जोके तमारुं शरीर उत्पन्न करनारा पिता छे, तोपश्च मारी साथे शत्रुता राखता होवाने कारणे तमारे तेमने अथवा तेमना अनुयायीओने जेवानो विचार पश्च करवो जोઈने नहीं. (२४) जो तमे मारी वात नहीं मानीने त्यां जशो, तो तमारुं छित नहीं थाय; कारण के ज्यारे कोई प्रतिष्ठित व्यक्तिनु पोताना स्वज्ञनो वडे अपमान थाय छे त्यारे ते तत्काण तेमना मृत्युनुं कारण बनी जाय छे. (२५)

=★=

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कन्धे उमारुद्रसंवादे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
योथा स्कन्ध-अंतर्गत ‘उमारुद्रसंवाद’मानो त्रीजो अध्याय समाप्त.

=★=

ચોથો અધ્યાય

સતીનો અનિપ્રવેશ

મૈત્રેય ઉવાચ

એતાવદુક્ત્વા વિરરામ શક્ર:
પત્યજ્ઞનાશં હુભયત્ર ચિન્તયન् ।
સુહદિદ્ક્ષુ: પરિશક્ષિતા ભવા-
ત્રિષ્ણામતી નિર્વિશતી દ્વિધાડક્ષ સા ॥ ૧ ॥

સુહદિદ્ક્ષાપ્રતિઘાતહુર્મના:
સ્નેહાદ રૂદ્યશ્રુકલાડતિવિબ્લા ।
ભવં ભવાન્યપ્રતિપૂરુષં રૂધા
પ્રધક્ષતીવૈક્ષત જીતવેપથુ: ॥ ૨ ॥

તતો વિનિઃશ્વસ્ય સતી વિહાય તં
શોકેન રોષેણા ચ દૂધતા હદા ।
પિત્રોરગાત્મૈષાવિમૂઢ્ધીર્ગૃહાન्^૧
પ્રેમણાડક્ષતમનો યોડર્ધમદાત્સતાં પ્રિય: ॥ ૩ ॥

તામન્વગચ્છન્ દુતવિકમાં સતી-
મેકાં ત્રિનેત્રાનુચરા: સહલશ: ।
સપાર્ષદ્યક્ષા^૨ મણિમન્મદાદ્ય:
પુરો વૃષેન્દ્રાસ્તરસા ગતવ્યથા: ॥ ૪ ॥

તાં સારિકાકન્દુકદર્પણામ્બુજ^૩-
શેતાતપત્રવ્યજનલગાદિભિ: ।
ગીતાયનેર્દુન્દુભિશક્વયેણુભિ-
વૃષેન્દ્રમારોષ્ય વિટક્ષિતા યયુ: ॥ ૫ ॥

આબ્રહ્મદોર્જિતયજ્ઞવૈશસં
વિપ્રધિજુષ્ટ વિબુદ્ધેશ સર્વશ: ।
મૃદાર્વય:કાચ્યનદર્ભચર્મભિ-
નિસુષ્ટભાષ્ટ યજનં સમાવિશત્ ॥ ૬ ॥

તામાગતાં તત્ત્ર ન કશનાદ્રિયદ્
વિમાનિતાં યજ્ઞકૃતો ભયાજ્જન: ।
ઋતે સ્વસૂર્વે જનની ચ સાદરા:
પ્રેમાશ્રુકષ્ઠય: પરિપસ્વજુર્મુદા ॥ ૭ ॥

શ્રીમैત્રેયજી કહે છે – હે વિદુરજી! આટલું ભોળીને ભગવાન શંકર મૌન થઈ ગયા, તેમણે જોયું કે દક્ષને ત્યાં જવાદેવામાં અથવા જતાં રોકવામાં – બંનેય પરિસ્થિતિઓમાં સતીના પ્રાણાત્માગની સંભાવના છે. આ બાજુ, સતીજી પણ ક્યારેક સ્વજનોને જોવા (મળવા) જવાની હિંદુશાશી બહાર નીકળતાં અને ક્યારેક ‘ભગવાન શંકર કદાચ રોપે ભરાશે’ એવી શંકાથી ફરી પાછાં આવી જતાં. આ પ્રમાણે કોઈ એક વાતનો નિશ્ચય નહીં કરી શકવાને કારણે તેઓ દ્વિધાગ્રસ્લ બની ગયાં, ચંચળ થઈ ગયાં. (૧) સ્વજનોને મળવાની હિંદુશાશી અવરોધ આવી પડવાથી તેઓ ઘણાં શૂન્યમનસ્ક થઈ ગયાં. સ્વજનોના સ્નેહને લીધે તેમનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું અને તેઓ આંખોમાં આંસુ ભરીને, અત્યંત વ્યાકુળ થઈને રડવા લાગ્યાં. તેમનું શરીર થરથર કંપવા લાગ્યું અને તેઓ અપ્રતિમ પુરુષ ભગવાન શંકર તરફ એવી રોપપૂર્વી દાચિએ જોવા લાગ્યાં કે જાણે તેમને ભર્મ કરી દેશે. (૨) શોક અને કોષે તેમના ચિત્તને બિલકુલ બેચેન કરી દીધું તથા રીસ્વભાવને કારણે તેમની બુદ્ધિ બહેર મારી ગઈ. જેમણે પ્રેમવશ થઈને તેમને પોતાનું અડધું અંગ સુધ્યાં આપી દીધું હતું તે, સત્પુરુષોના પ્રિય ભગવાન શંકરને પણ તરણોડીને ૩ તેઓ લાંબા-લાંબા શાસ છોડતાં પોતાનાં માતાપિતાના ઘરે ચાલી નીકળ્યાં. (૩) સતીને અત્યંત સ્ફૂર્તિપૂર્વક એકલાં જતાં જોઈને શ્રીમહાદેવજીના મણિમાન તેમ જ મદ વગેરે હજારો અનુચરો ભગવાનના વાહન વૃષભરાજને આગળ કરીને તથા બીજા પણ અનેક પાર્ષ્ણી અને યક્ષોને સાથે લઈને ઘણી ઝડપથી નિર્ભયતાપૂર્વક તેમની પાછળ થઈ ગયા.^૪ (૪) તેમને નંદીશર આખલા પર સવાર કરાવી દીધાં તથા મેના પક્ષી, દડો, દર્પણ, કમળ વગેરે કીડા-સામગ્રી; શેત છત, ચામર, માળા વગેરે રાજચિલો અને હુંદુલિ, શંખ, વાંસળી વગેરે ગાવા-વગાડવાનાં સાહિત્યો (સાધન-સામાન)થી સુસજિત થઈને તેઓ તેમની સાથે ચાલી નીકળ્યા. (૫)

ત્યારબાદ સતી પોતાના સંઘળા સેવકોની સાથે દક્ષની પજ્જશાળામાં પહોંચ્યાં. ત્યાં વેદધનિ કરતા બ્રાહ્મણોમાં પરસ્પર સ્પર્ધા થઈ રહી હતી કે સૌથી ઊંચા સ્વરે કોણ બોલે છે; બધી બાજુએ અભર્થિઓ અને દેવતાઓ વિરાજમાન હતા તથા જ્યાં ને ત્યાં માટી, કાણ, લોહું, સોનું, દર્ભ અને ચર્મનાં પાત્રો મૂકેલાં હતાં. (૬) ત્યાં પહોંચ્યાં ત્યારે સતીની પિતા વડે અવગણના થઈ, એ જોઈને યક્ષ કરનારા દક્ષના બધને લીધે

૧. મા. પા. – શૃંગાર. ૨. મા. પા. – સ્વપાર્ષદા પે. ૩. મા. પા. – સેનિકા રૂદ્રકર્પણ.

सौर्यसम्रक्षनसमर्थवार्तया
मात्रा च मातृष्वसुभिश्च सादरम् ।
दां सपर्या वरमासनं च सा
नादता पित्राऽप्रतिनिष्ठिता सती ॥ ८ ॥

अरुद्रभागं तमवेक्ष्य चाध्वरं
पित्रा च देवे कृतहेलनं विभौ ।
अनादेता यज्ञसदस्यधीश्वरी
युकोप लोकानिव धक्ष्यती रुषा ॥ ९ ॥

जगह्नि साऽमर्धविपन्नया गिरा
शिवद्विषं धूमपथश्रमस्मयम् ।
स्वतेजसा भूतगणान् समुत्थितान्
निगृह्य देवी जगतोऽभिशृष्टवतः ॥ १० ॥

श्रीदेव्यवाच

न यस्य लोकेऽस्त्यतिशायनः प्रिय-
स्तथाऽप्रियो देहभूतां प्रियात्मनः ।
तस्मिन् समस्तात्मनि^२ मुक्तवैरके
ऋते भवन्तं कृतमः प्रतीपयेत् ॥ ११ ॥

दोषान् परेषां हि गुणेषु साधवो
गृह्णन्ति केचित्त भवादेशा द्विज ।
गुणांश्च इत्यून् बहुलीकरिष्यावो
महत्तमास्तेष्वविद्बवान्धम् ॥ १२ ॥

नाश्वर्यमेतद्यदसत्सु सर्वदा
महद्विनिन्दा कुण्डपात्मवादिषु ।
सेष्यं महापूरुषपादपांसुभि-
निरस्तेजःसु तदेव शोभनम् ॥ १३ ॥

यद् द्व्यक्षरं नाम गिरेरितं नृष्णां
सकृत्यसज्जाद्यमाशु हन्ति तत् ।
पवित्रकीर्ति तमलङ्घशासनं
भवानहो द्वेष्टि शिवं शिवेतरः ॥ १४ ॥

सतीनी माता अने बहेनो सिवाय अन्य कोई पक्ष मनुष्ये
तेमनो कशो ज आदरसत्कार कर्या नहीं. अलबत, तेमनी
माता अने बहेनो धक्षी प्रसन्न थई अने प्रेमथी गद्गद
थईने तेओ सतीज्ञने आदरपूर्वक लेट्यां. (७) परंतु पिता
द्वारा अपमानित थवाने कारणे सतीज्ञभे बहेनोना कुशण-
पृच्छा सहितना प्रेमपूर्ण वार्तालापनो तथा माता अने
मासीओभे सम्मानपूर्वक आपेला उपहारो अने आसन
वगरेनो स्वीकार कर्या नहीं. (८)

सर्वलोकेश्वरी देवी सतीनो यज्ञमंडपमां तो अनादर
थयो ज हतो, (वधुमां) तेमणो ज्ञेयुं के ते यज्ञमां भगवान
शंकर माटे कोई भाग आपवामां आव्यो नथी अने पिता दक्ष
तेमनुं भारे अपमान करी रक्षा छे, तेथी तेमने धक्षो कोष
थयो; ऐवुं जप्ताई आवतुं हतुं के जाणो तेओ पोताना रोपथी
समस्त जुवनोने भस्म करी नाखशे. (९) दक्षने कर्मकांडना
अत्यासथी धक्षो धमंड थई गयो हतो. तेमने शिवज्ञ साथे
द्वेष करता ज्ञेईने, सतीनी साथे आवेला भूतो ज्यारे दक्षने
मारवा माटे तैयार थई गया त्यारे देवी सतीभे तेमने
पोताना तेजथी रोकी दीधा अने बधा लोकोने संबलावीने
पितानी निंदा करतां कोषथी लथडती वाणीमां कह्युं. (१०)

देवी सतीभे कह्युं – पिताज्ञ! भगवान शंकर करतां
मोटुं तो संसारमां कोई पक्ष नथी. तेओ तो बधा ज
देहधारीओना प्रिय आत्मा छे. तेमने नथी कोई प्रिय अने
नथी तो कोई अप्रिय; तेथी तेमनुं कोई पक्ष प्राणी साथे
वेर नथी. तेओ तो सौना कारण छे तेम ज सर्वरूप छे. तमारा
सिवाय अन्य ऐवुं क्रोश छे, जे तेमनो विरोध करशे? (११)
द्विजवर (दक्ष!) तमारा जेवा लोको बीजाओना गुणोमां पक्ष
दोषो ज जुअे छे, पक्ष कोई साधुपुरुषो आवुं करता नथी.
जे लोको, दोष जोवानी वात तो बाजुअे रही, बीजाओना
नाना-सरभा गुणने पक्ष मोटा रूपमां जोवा ठच्छे छे तेओ
सौथी श्रेष्ठ छे. ऐद छे के तमे आवा महापुरुषो पर पक्ष
दोषारोपक्ष ज कर्युं छे. (१२) जे हुए मनुष्यो आ शब्दरूप
जड शरीरने ज आत्मा माने छे तेओ जो ईर्ष्याने लीघे हंमेशां
महापुरुषोनी निंदा करता रहे तो ए कोई आश्वर्यनी वात
नथी. कारण के महापुरुषो तो तेमनी आवी येष्टा प्रत्ये कशु
धान आपता नथी, परंतु तेमनी यरणराज ते लोकोनो
अपराध न सहेतां तेमना तेजनो नाश करी दे छे. तेथी
महापुरुषोनी निंदा जेवुं जधन्य कृत्य ते हुए पुरुषोने ज शोभे
छे. (१३) जेमनुं ‘शिव’ ऐवुं बे अक्षरोनुं नाम प्रसंगोपाता
एक वार पक्ष मुखेथी उच्चाराय छे तो मनुष्यनां समस्त
पापोनो ते तत्काळ नाश करी दे छे अने जेमनी आशानुं

१. प्रा. पा. – ज्ञो विं० । २. प्रा. पा. – विमुक्तात्मनि ।

पत्यादपदं महतां मनोऽलिभि-
निषेवितं ब्रह्मसासवार्थिभिः ।
लोकस्य यद्वर्धति चाशिषोऽर्थिन-
स्तस्मै भवान् द्रुत्यति विश्वभन्धवे ॥ १५ ॥

किं वा शिवाख्यमशिवं न विद्युस्त्वदन्ये
ब्रह्मादयस्तमवकीर्यं जटाः श्मशाने ।
तन्माल्यभस्मनृकपाल्यवसत्पिशाचै-
र्यं भूर्धभिर्दधति तथ्यरणावसृष्टम् ॥ १६ ॥

कष्णो पिधाय निरयाद्यदकल्पं ईशे
धर्मावितर्यसृष्टिभिर्नृभिरस्यमाने ।
छिन्द्यात्प्रसव्य रुशतीमसतीं प्रभुशे-
जिज्ञामसूनपि ततो विस्तुजेत्स धर्मः ॥ १७ ॥

अतस्तवोत्पत्तमिदं कलेवरं
न धारयिष्ये शितिकष्ठगर्हिणः ।
जग्धस्य मोहाद्वि विशुद्धिमन्धसो
जुगुप्सितस्योद्धरणां प्रयक्षते ॥ १८ ॥

न वेदवादाननुवर्तते भूतिः
स्व एव लोके रमतो महामुनेः ।
यथा गतिर्देवमनुष्ययोः पृथक्
स्व एव धर्मं न परं क्षिपेत्स्थितः ॥ १९ ॥

कर्म प्रवृत्तं च निवृत्तमध्यतं
वेदे विविष्योभयलिङ्गमात्रितम् ।
विरोधि तद्यौगपदैक्कर्तरि
द्वयं तथा ब्रह्मणि कर्म नर्थति ॥ २० ॥

उल्लंघन कोई पश्च करी शक्तुं नथी तेवा पवित्रकीर्ति
मांगल्यपूर्णा भगवान शंकर साथे, अहो! तमे द्वेष करो छो!
भरे ज तमे अमंगलरूप छो. (१४) अरे! महापुरुषना
मनुरूपी मधुकर ब्रह्मानंदमय रसनुं पान करवानी ईश्वराथी
जेमनां चरणकमणोनुं निरंतर सेवन करता रहे छे अने
जेमनां चरणकमण सकामी मनुष्योने तेमना अभीष्ट भोग
पश्च आपे छे तेवा विश्वभन्धु भगवान शिव साथे तमे वेर
राखो छो! (१५)

‘तेओ डेवण नाममात्रथी शिव छे, तेमनो वेश
अशिव-रूप अमंगलरूप छे’ – आ वातने तमारा सिवाय
बीजा कोई देवताओ संलवतः ज्ञानाता नथी; कारण के जे
भगवान शिव स्मशानलूभिमां स्थित छे, नरमुंडो
(भोपरीओ)नी माणा, चितानी भस्मने धारण करेला, जटा
विघ्रेरेला भूत-पिशाचोनी साथे स्मशानमां निवास करे छे
तेमनां चरणों परथी नीचे पडेला निर्माल्यने ब्रह्मा वगेरे
देवताओ पोताना भस्तक पर धारण करे छे. (१६) जो
निरंकुश मनुष्यो धर्मनी मर्यादानुं रक्षण करनारा पोताना
पूजनीय स्वामीनी निंदा करे तो तेमने हंड आपवानी शक्ति
पोतानामां न होय तो तेमणे कान बंध करीने त्यांथी चाल्या
जवुं अने जो शक्ति होय तो बणपूर्वक पकडीने ते बड़वास
करनाराओनी अमंगलरूप दुष्ट ज्ञानने कापी नाखवी. आवुं
(स्वामीनिंदानुं) पाप थतुं अटकाववा माटे स्वयं पोताना
प्राण सुखां आपी देवा – ऐ ज धर्म छे. (१७) तमे भगवान
नीलकंठनी निंदा करनारा छो, तेथी तमाराथी उत्पन्न थयेला
आ शरीरने हवे हुं राखी शक्कु नहीं; जो भूलथी कोई निर्दित
वस्तु खवाई जाय तो तेने ऊबटी करीने काढी नाखवाधी
ज मनुष्यनी शुद्धि थाय छे अमे कहेवामां आवे छे. (१८)
जे महामुनिओ पोताना स्वरूपमां ज निरंतर रममाणा रहेता
होय छे तेमनी बुद्धि वेदोमां निर्देशेला सकाम कर्माना
बजेडामां पडती नथी. जेम देवताओ अने मनुष्योनी गतिमां
करक रहे छे तेवी ज रीते ज्ञानी अने अज्ञानीनी स्थिति
पश्च एकसरभी होती नथी. तेथी मनुष्ये पोताना ज धर्मना
मार्गं पर स्थित रहेवानुं छे, पश्च बीजाओना धर्ममार्गनी
निंदा करवी जोईअे नहीं. (१९) प्रवृत्ति (यज्ञ-याग वगेरे)
अने निवृत्ति (शम-दम वगेरे) इपे बनेय प्रकारनां कर्म उचित
छे. वेदमां तेमना रागी अने विरागी अमे बे प्रकारना अलग
अलग अधिकारी बताववामां आव्या छे. परस्पर विरोधी
होवाने कारणो उक्त बने प्रकारनां कर्मानुं आचरण एकसाथे
एक ज पुरुष वडे करी शक्तुं नथी. भगवान शंकर तो परब्रह्म
परमात्मा छे, तेमने आ बनेमांथी कोई पश्च प्रकारनुं कर्म
करवानी जड़र नथी. (२०)

मा वः पद्व्यः पितरस्मदास्थिता^१
 या यज्ञशालासु न धूमवर्त्मिः।
 तदत्तुमैरसुभृत्विरीतिः।
 अव्यक्तलिङ्गा अवधूतसेविताः ॥ २१॥

नेतेन देहेन हरे कृतागसो
 देहोन्नवेनालमलं कुञ्जन्मना।
 व्रीडा ममाभूत्कुञ्जनप्रसज्जत-
 सञ्जन्मधिग् यो^२ महतामवधृत् ॥ २२॥

गोत्रं तदीयं भगवान् वृषध्यज्ञो
 दाक्षायणीत्याह यदा सुहुर्मनाः।
 व्यपेतनर्मस्मितमाशु तद्यज्ञं
 व्युत्ख्य अेतत्कुण्डं तदज्जन्म् ॥ २३॥

मैत्रेय उवाच^३

ईत्यधरे दक्षमनूद्य शत्रुहन्
 क्षितावुदीर्यो निष्पाद शान्तवाक्।
 स्पृष्ट्वा जलं पीतद्वृक्षलसंवृता
 निमील्य दृग्योगपथं समाविशत् ॥ २४॥

कृत्वा समानावनिलौ जितासना
 सोदानमुत्थाप्य च नाभियक्तः।
 शनैर्हृष्टि स्थाप्य धियोरसि स्थितं
 कष्ठाद् भूवोर्मध्यमनिन्दिताऽनयत् ॥ २५॥

अेवं स्वदेहं महतां महीयसा
 मुहुः समारोपितमङ्कमादरात्।
 जिहासती दक्षरुषा मनस्विनी
 दधार गात्रेष्वनिलाजिन्धारणाम् ॥ २६॥

ततः स्वभर्तुश्वरणाभ्युज्ञासवं
 जगद्गुरोश्चिन्तयती न चापरम्।
 ददर्श देहो हतकल्पः सती
 सद्यः प्रज्ज्वाल समाधिज्ञिना ॥ २७॥

तत्पश्यतां ए भुवि चाहुतं महद्
 हाहेति वादः सुमहानज्ञयत।
 हन्त प्रिया हैवतमस्य देवी
 जहावसून् केन सती प्रकोपिता ॥ २८॥

पिताञ्छ! अमारुं ऐश्वर्यं अव्यक्त छे, आत्मज्ञानी महापुरुषो ज तेनु सेवन करी शके छे. तमारी पासे तेवुं ऐश्वर्यं नथी अने यज्ञशालाओमां यज्ञना अन्नथी तृप्त थह्ने प्राणोनुं पोषण करनारा कर्मकांडी मनुष्यो तेनी प्रशंसा पश्च करता नथी. (२१) तमे भगवान् शंकरनो अपराध करनारा छो, तेथी तमारा शरीरथी उत्पन्न थयेला आ निंदनीय शरीरने ज्ञानवीने मारे शुं करवानु? तमारा जेवा हुर्जन साथेनो संबंध होवाने कारणे हुं लज्जाउं छुं. जे महापुरुषोनो अपराध करे छे तेना थडी थनारा जन्मने पश्च विकार छे! (२२) जे समये भगवान् शिव तमारी साथेनो मारो संबंध दर्शावता भने छास-परिछासमां 'दाक्षायणी' (दक्षकन्या)ना नामे बोलावशे त्यारे भने छास-परिछास न लागतां भारे खेद थशे. तेथी ए पहेलां ज हुं तमारा शरीरथी उत्पन्न थयेला आ शब-तुल्य शरीरने त्यक्त दर्शा. (२३)

श्रीमैत्रेयज्ञ कहे छे – काम वगेरे शत्रुओने हणानारा हे विद्वरज्ञ! ते यज्ञमंडपमां दक्षने आ प्रमाणे कहीने सती मौन थह्न गयां अने उत्तर दिशामां जमीन पर बेसी गयां. तेमणे आयमन कर्यु अने पीणुं वस्त्र ओढी लीधुं तथा शरीरनो त्याग करवा भाटे तेओ आंखो भीचीने वोगमार्गमां स्थित थह्न गयां. (२४) तेमणे आसन स्थिर करीने प्राणायाम वडे प्राणायाम अने अपानवायुने एकदृप करीने नाभियक्तमां स्थित कर्यो; पछी उदानवायुने नाभियक्ती उपर लहू जह्ने धीरे धीरे बुद्धिसहित हृदयमां स्थापित कर्यो. त्यारपछी अनिंदिता सती ते हृदयस्थित वायुने कंठमार्गथी भूकुटिओनी वच्येना भागे लहू गयां. (२५) आ प्रमाणे, जे शरीरने महापुरुषोना पश्च पूजनीय भगवान् शंकरे केटलीय वार थका आदर साथे पोताना खोणामां बेसाइयुं हतुं ते शरीरने, दक्ष उपर कोपायमान थह्ने, त्यज्ज्वानी ईच्छाथी महामनस्विनी सतीओ पोतानां समस्त अंगोमां वायु अने अजिनी धारणा करी. (२६) पोताना पति जगद्गुरु भगवान् शंकरना चरणकमण-मकरंदनुं चिंतन करतां करतां सतीओ अन्य बधुं ज ध्यान भुलावी दीधुं; तेमने ते चरणो सिवाय बीजुं कशुंय देखायुं नही. आनाथी तेओ सर्वथा निर्दीप, एटेले के 'हुं दक्षकन्या छुं' एवा अभिमानथी पश्च मुक्त बनी गयां अने तेमनुं शरीर तरत ज योगाजिनी भजी गयुं. (२७)

२८ । ते समये त्यां आवेला देवताओ वगेरेए ज्यारे सतीनुं देहत्यागरूप आ महान् आश्र्यपूर्ण चरित्र जोयुं त्यारे ते अधा ज हाहाकार करवा लाग्या अने ते भयंकर घोषाट आकाशमां तेम ज पृथ्वीपट पर सर्वत्र व्यापी गयो. अधी बाजुओ आ ज संभणातुं हतुं – 'हाय! दक्षना हुर्व्यवहारने

१. प्रा. पा. – पितरः सदास्थिता। २. प्रा. पा. – यन्मन। ३. आचीन प्रतमां 'मैत्रेय उवाच' नथी.

અહો અનાત્મય મહદસ્ય પશ્યત
પ્રજ્ઞાપતેર્યસ્ય ચરાચરં પ્રજ્ઞા: ।
જહાવસૂનું યદ્વિમતાડકત્વજ્ઞ સતી
મનસ્વિની માનમભીક્ષામહૃતિ ॥ ૨૮ ॥

સોડયં દુર્મર્ઘહદયો બ્રહ્મધૂકું ચ
લોકેડપકીર્તિ મહતીમવાપ્યતિ ।
યદજ્ઞાં સ્વાં પુરુષદ્વિદુધતાં
ન પ્રત્યષેધન્મૃતયેડપરાધતઃ ॥ ૩૦ ॥

વદત્યેવં જને સત્યા દેખ્વાડસુત્યાગમનૃતમ् ।
દક્ષં તત્પાર્થદા હન્તુમુદતિષ્ઠત્રુદાયુધા: ॥ ૩૧ ॥

તેષામાપતતાં વેગં નિશાભ્ય ભગવાન્ભૃગુ: ।
યજ્ઞાનધનેન યજુષા દક્ષિણાગનૌ જુહાવ હ ॥ ૩૨ ॥

અધ્યર્થુણા હૂયમાને દેવા ઉત્પેતુરોજસા ।
ऋભવો નામ તપસા સોમં પ્રામા: સહસ્રાશ: ॥ ૩૩ ॥

તેરલાતાયુધૈ: સર્વે પ્રમથા: સહગુહ્યકા: ।
હન્યમાના દિશો ભેજુરુશલ્લિંબ્રહ્મતેજસા ॥ ૩૪ ॥

કારણે કોષિત થઈને દેવાધિદેવ મહાદેવનાં પ્રિયા સતીએ પ્રાણ ત્યજ દીધા! (૨૮) જુઓ, સથળા ચરાચર જીવો આ દક્ષ પ્રજ્ઞાપતિનાં જ સંતાનો છે; તેમ છતાં આણે કેવી ધોર દુષ્ટા આચરી છે! આનાં પુત્રી શુદ્ધહદ્યા સતી સહેવ માન મેળવવાને પાત્ર હતાં, પરંતુ આણે તેમનો એવો અનાદર કર્યો કે તેમણે પ્રાણ ત્યજ દીધા. (૨૯) વાસ્તવમાં દક્ષ ધણો જ અસહિષ્ણુ અને બ્રાહ્મણદોહી છે. હવે સંસારમાં તેની ભારે અપકીર્તિ થશે. જ્યારે આની પુત્રી સતી આના જ અપરાધને લીધે પ્રાણત્યાગ કરવા તૈયાર થયાં ત્યારે પણ આ શંકરદોહીએ તેમને તેમ કરતાં અટકાવ્યાં સુધ્યાં નહીં.' (૩૦)

જે સમયે બધા લોકો આવું કહી રહ્યા હતા તે જ સમયે શિવજ્ઞના પાર્થદો સતીનો આ અદ્ભુત પ્રાણત્યાગ જોઈને, અખ-શખ લઈને દક્ષને મારી નાખવા તત્પર થઈ ગયા. (૩૧) તેમના આકમણનો વેગ જોઈને ભગવાન ભૃગુએ યજ્ઞમાં વિન નાખનારાઓનો નાશ કરવા માટે 'અપહત રક... ઈત્યાદિ મંત્રોનું ઉચ્ચારણ કરતાં દક્ષિણાજિનમાં આહૃતિ આપી. (૩૨) અધ્યર્થ ભૃગુએ જ્યારે આહૃતિ આપી કે તરત જ યજ્ઞકુંડમાંથી ઋભુ નામના હજારો તેજસ્વી દેવતાઓ પ્રગટ થઈ ગયા, કે જેમણે પોતાની તપસ્યાના પ્રભાવથી ચંદ્રલોક પ્રાપ્ત કર્યો હતો. (૩૩) બ્રહ્મતેજથી સંપન્ન એવા તે દેવતાઓએ બળતાં લાકડાંઓ વડે આકમણ કર્યું, તો સમસ્ત ગુલબકો અને પ્રમથો આમ-તેમ ભાગી ધૂટ્યા. (૩૪)

=★=

ઇતિ શ્રીમદ્ભગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયાં ચતુર્થસ્કન્દે સતીદેહોત્સર્ગો નામ ચતુર્થોઽધ્યાય: ॥ ૪ ॥
ચોથો સ્કન્ધ-અંતર્ગત સતીદેહોત્સર્ગ નામનો ચોથો અધ્યાય સમાપ્ત.

=★=

પાંચમો અદ્યાય

વીરભદ્રે કરેલો દક્ષયજ્ઞનો વિધ્યંસ અને દક્ષવધ

મૈત્રેય ઉવાચ
ભવો ભવાન્યા નિધનં પ્રજ્ઞાપતે-
રસતૃતાયા અવગભ્ય નારદાત् ।
સ્વપાર્થદસૈન્યં^૧ ચ તદ્ધ્વરભૂભિ-
ર્વિદ્રાવિતં કોષમપારમાદધે ॥ ૧ ॥
કુદ્રઃ સુદ્રાષ્ટોષ્પુટ: સ ધૂર્જટિ-
જ્ઞટાં તરિદ્વલિસટોગ્રોચિષમ્ ।
ઉત્કૃત્ય રૂદ્ર: સહસોત્ત્વિતો હસન્
ગમ્ભીરનાદો વિસસર્જ તાં ભુવિ ॥ ૨ ॥

શ્રીમैત્રેયજ્ઞ કહે છે – મહાદેવજ્ઞએ જ્યારે દેવર્થી નારદના મુખેથી સાંભળ્યું કે પોતાના પિતા દક્ષ દ્વારા અપમાનિત થવાને કારણે દેવી સતીએ પ્રાણ ત્યજ દીધા છે અને તેની યજ્ઞવેદીમાંથી પ્રગટ થયેલા ઋભુઓએ તેમના પાર્થદોની સેનાને મારીને ભગાડી મૂકી છે, ત્યારે તેમને ધણો જ કોષ થઈ આવ્યો. (૧) તેમણે ઉત્ત્ર રૂપ ધારણ કરીને કોષના માર્યા હોઠ પીસતાં-પીસતાં પોતાની એક જરા ખેંચી ઉખાડી, કે જે વીજળી અને અજિનની જ્વાળા જેવી પ્રકાશિત થઈ રહી હતી; અને એકાએક ઊભા થઈ જઈને ધણા ગંભીર અઙ્ગાસ્ય સાથે તેને પૃથ્વી પર પટકી. (૨)

ततोऽतिकायस्तनुवा स्मृशन्दिवं
सहस्राहुर्धनरुक् त्रिसूर्यदेह् ।
करालदंष्ट्रे ज्यवलदज्ञिनभूर्धजः
कुपालमाली विविधोद्यतायुधः ॥ ३ ॥

तं किं करोभीति गृणान्तमाह
बद्धाङ्गजिं भगवान् भूतनाथः ।
दक्षं सयशं जहि मन्त्रटानां
त्वमग्रणी रुद्र भटांशको मे ॥ ४ ॥

आशम एवं कुपितेन मन्युना
स देवदेवं परिचकमे विभुम् ।
मेने तदाऽऽत्मानमसज्जरंहसा
महीयसां तात सहःसहिष्णुम्^१ ॥ ५ ॥

अन्वीयमानः स तु रुद्रपार्षदे-
र्भूशं नदिनिर्वनदत्सुभैरवम् ।
उद्यम्य शूलं जगदन्तकान्तं
स प्राद्रवद् धोषणभूषणाऽध्रिः^२ ॥ ६ ॥

अथत्विजो यजमानः सदस्याः
कुल्भ्युदीयां प्रसभीक्ष्य रेषुम् ।
तमः किमेतकुत अेतद् रजोऽभू-
दिति द्विजा द्विजपत्यश्च दध्युः^३ ॥ ७ ॥

वाता न वान्ति न हि सन्ति दस्यवः
प्राचीनबहिर्ज्ञवति होग्रददः ।
गावो न काल्यन्त ईदं कुतो रजो
लोकोऽधुना किं प्रलयाय कल्पते ॥ ८ ॥

प्रसूतिभिश्चाः क्षिय उद्विग्नचिता
उच्युर्विपाको वृजिनस्यैष^४ तस्य ।
पत्पश्यन्तीनां^५ दुष्टितृष्णां प्रजेशः
सुतां सतीमवदध्यावनागाम् ॥ ९ ॥

पस्त्वन्तकाले व्युमज्टाकलापः
स्वशूलसूच्यर्पितदिग्गजेन्द्रः ।
वितत्य नृत्यत्युदितास्त्रदोर्ध्वजा-
नुच्याहुहासस्तनयित्तुभिन्नदिक् ॥ १० ॥

तेथी तरत ज एक घण्टो भारे लांबो-पहोचो पुरुष उत्पन्न थयो. तेनुं शरीर ऐटलुं विशाण छतुं के ते स्वर्गने स्पर्शी रहो हतो. तेने हजार भुजाओ हती; मेथ समान श्याम वर्णी हतो, सूर्य समान प्रज्वलित त्रष्णा नेत्रो हतां, विकराण दाढो हती अने अजिनी ज्वाणाओ समान लाल-लाल जटाओ हती. तेना गणामां नरमुंडो (झोपरीओ)नी माणा हती अने हाथोमां जात-जातनां अख-शख हतां. (३) तेजो ज्यारे हाथ जोडीने पूछ्यु, 'भगवान! हुं शुं कुं?' त्यारे भगवान भूतनाथे कह्युं - 'हे वीर रुद्र! तुं मारो अंश छ, तेथी मारा पार्षदोनो अधिनायक बनीने तुं तरत ज जा अने दक्षनो तथा तेना यज्ञनो नाश करी हे.' (४)

प्रिय विद्वरज! देवाधिदेव भगवान शंकरे कोषे भराईने ज्यारे आवी आशा करी त्यारे वीरभद्र तेमनी परिकमा करीने प्रस्थान माटे तैयार थई गया. ते समये तेमने एवुं लागवा मांज्युं के मारा वेगनो सामनो करनारो आ संसारमां कोई नथी अने हुं महानमां महान वीरनुं पक्ष बज सहन करी शक्तुं (अम) हुं. (५) तेओ भयंकर सिंहगर्जना करता-करता एक अति कराण त्रिशूल हाथमां लઈने दक्षना पक्षमंडप तरफ दोऽच्या. तेमनुं त्रिशूल संसारनो संहार करनारा मृत्युनो पक्ष संहार करवाने समर्थ हतुं. भगवान रुद्रना अन्य पक्ष धक्षाभृष्णा सेवको गर्जना करता-करता तेमनी पाइण थई गया. ते समये वीरभद्रना पक्षनां नूपुर वगेरे आलूपणोनो घण्टो भोटो धनि थई रहो हतो. (६)

आ तरक, यज्ञशाणामां बेठेला ऋत्विजो, यजमानो, सभाजनो तथा बीजा ब्राह्मणो अने ब्राह्मण-पत्नीओ अे ज्यारे उत्तर दिशा तरक धूण उडती जोई त्यारे तेओ विचारवा लाग्यां - 'अरे, आ अंधारा जेवुं केम थतुं आवी रह्युं छे? आ धूण क्यांथी छवाई गई?' (७) आ समये तो अंधी पक्ष झुंकाती नथी अने उग्रदंड आपनारा प्राचीनबहिरराजा पक्ष ज्ञवित होवोथी क्यांय लुटाराओ त्राटकवानो भय पक्ष अस्थाने छे. हमङ्गां तो गायोना आववानो पक्ष समय थयो नथी, तो पछी आ धूण आवी क्यांथी? शुं आ ज समये संसारनो प्रलय तो नथी थनारो ने?' (८) त्यारे दक्षपत्नी प्रसूति तेम ज अन्य लीओअे व्याकुण थईने कह्युं - 'प्रजापति दक्षे पोतानी बधी पुत्रीओनी सामे बिचारी निरपराप सतीनो तिरस्कार कर्या हतो, लागे छे के आ ए ज पापनुं फण छे. (९) (अथवा होय न होय, पक्ष संहारमूर्ति भगवान रुद्रना अनादरनुं ज आ परिशाम छे.) प्रलयकाण उपस्थित थवाथी जे समये तेओ (भगवान रुद्र) पोताना जटाजूटने विखेरी नाखीने तथा शखो-अखोथी सुसङ्ग

१. ग्रा. पा. - महिर्महिष्यः । २. ग्रा. पा. - व्युषिताऽ । ३. ग्रा. पा. - चकुशुः । ४. ग्रा. पा. - वस्यैव । ५. ग्रा. पा. - ग्रप० ।

અમર્ધયિત્વા તમસહૃતેજસં
 મન્યુષ્ણું દુર્વિષહં ભુકુટ્યા ।
 કરાલદંધ્રાભિરુદ્ધસ્તભાગણં
 સ્યાત્સ્વસ્તિ કિં કોપ્યતો વિધાતુ: ॥ ૧૧ ॥

બહેવમુદ્રિગનદશોચ્યમાને
 જનેન દક્ષસ્ય મુહુર્મહાત્મન: ।
 ઉત્પેતુરૂત્પાતતમા: સહલશો
 ભયાવહા દિવિ ભૂમૌ ચ પર્યક્ષ ॥ ૧૨ ॥

તાવત્સ રૂદ્રાનુચરૈર્મખો મહાન्
 નાનાયુધીર્વામનકેરુદાયુધે:
 પિક્રે: ૧ પિશકેંમકરોદરાનને:
 પર્યાદ્રવલ્લિર્વિદુરાન્વરુધ્યત ॥ ૧૩ ॥

કેચિદ્બબ્ભજુ:પ્રાગ્વંશં પત્નીશાલાં તથાપરે ।
 સદ આગ્નીપ્રશાલાં ચ તદ્વિહારં મહાનસમ ॥ ૧૪ ॥

રૂરૂજુર્યક્ષપાત્રાણિ: ૨ તથૈકેડુનીનનાશયન् ।
 કુષ્ઠેષ્યમૂત્રયન્ કેચિદ્બિભિરુર્વેદિમેખલા: ॥ ૧૫ ॥

અભાધન્ત મુનીનન્યઉ એકે પત્નીરતર્જયન્ ।
 અપરે જગૃહુર્વાન્ પ્રત્યાસત્ત્વાન્ પલાયિતાન્ ॥ ૧૬ ॥

ભૃગું બબન્ધ મણિમાન્ વીરભદ્ર:પ્રજાપતિમ્ ।
 ચણીશ:પૂપણાં દેવં ભગં નન્દીશ્વરોડગ્રહીત્ ॥ ૧૭ ॥

સર્વ એવત્વિજો દધ્ર્વા સદસ્યા: સદિવૌક્સ: ।
 તૈર્ધમાના: સુભૃશં ગ્રાવભિર્નેકધાડ્રવન્ ॥ ૧૮ ॥

જુર્બિત:સુવહસ્તસ્ય ઇમશ્રૂણિ ભગવાન્ ભવ: ।
 ભૃગોર્લુગ્યે સદસિ યોડહસચ્છ્મશ્રુ દર્શયન્ ॥ ૧૯ ॥

પોતાની ભુજાઓને ધજાની જેમ ફેલાવીને તાંડવનૃત્ય કરે છે
 તે સમયે તેમના નિશ્ચળનાં ફળોથી દિગ્ગજો વીધાઈ જાય છે
 તથા તેમના મેઘગર્જના જેવા ભયંકર અહિદાસ્યથી દિશાઓ
 ચિરાઈ જાય છે. તે સમયે તેમનું તેજ અસત્ય બની જાય છે,
 તેઓ પોતાનાં ભવાં ત્રાંસાં કરવાને કારણો ઘણાં દુર્ધર્ષ જગ્યાઈ
 આવે છે અને તેમની વિકરાળ દાઢોથી તારાઓ અસત્યસત
 થઈ જાય છે. કોષે ભરાયેલા તે ભગવાન શંકરને વારંવાર
 કોષિત કરનારો મનુષ્ય સાક્ષાત્ વિધાતા જ કેમ ન હોય, શું
 ક્યારેય તેનું કલ્યાણ થઈ શકે? (૧૦-૧૧)

જે લોકો મહાત્મા દક્ષના યજ્ઞમાં બેઠા હતા તેઓ ભયને
 કારણો એકબીજા તરફ કાતર (દ્યામણી) નજરે નિદાળી રહ્યા
 હતા અને એવી જ જાત-જાતની વાતો કરી રહ્યા હતા, એટલામાં
 જ આકાશ અને પૃથ્વીમાં બધી બાજુએ હજારો ભયંકર ઉત્પાત
 થવા લાગ્યા. (૧૨) વિદુરજી! એ જ સમયે ધર્મી આવેલા
 રુદ્રસેવકોએ મહાન યજ્ઞમંડપને બધી બાજુએથી વેરી લીધો.
 તે બધાએ જાત-જાતનાં અખી-શાખ ધારણ કરેલા હતા.
 તેમનામાં કેટલાક ઠીગણા, કેટલાક ભૂરા રંગના, કેટલાક પીળા
 અને કેટલાક મગરના જેવાં પેટ અને મોઢાવાળા હતા. (૧૩)
 તેમનામાંના કેટલાકે પ્રાગ્વંશ (અર્થાત્ યજ્ઞશાળાના પૂર્વ અને
 પદ્ધિમના થાંભલાઓની વચ્ચે આડા મૂકેલા ઊડા)ને તોડી
 નાખ્યો, કેટલાકે યજ્ઞશાળાની પદ્ધિમ બાજુએ રહેલી
 પત્નીશાળાને નાટ કરી દીધી, કેટલાકે યજ્ઞશાળાની સામેના
 સભામંડપને તથા મંડપની આગળ ઉત્તર બાજુએ રહેલી
 આગ્નીપ્રશાળાને તોડી નાખ્યો, કેટલાકે પણમાનગૃહ અને
 પાકશાળા (રસોઈધર)ને નાટ-ભાટ કરી નાખ્યાં. (૧૪) કોઈએ
 યજ્ઞનાં પાત્રો કોડી નાખ્યાં, કોઈએ અભિનાંદો હોલવી નાખ્યા,
 કોઈએ યજ્ઞકુંડોમાં પેશાબ કર્યો, કેટલાકે વેદીની સીમાનાં
 દોરડાંઓ તોડી નાખ્યાં. (૧૫) કેટલાક વળી મુનિઓને હેરાન
 કરવા લાગ્યા, કેટલાક લીંગોને ડરાવવા-ધમકાવવા લાગ્યા
 અને કોઈએ પોતાની પાસે થઈને ભાગતા દેવતાઓને પકડી
 લીધા. (૧૬) મણિમાને ભૃગુ ઋષિને બાંધી દીધા, વીરભદ્રે
 પ્રજાપતિ દક્ષને કેદ કરી લીધો તથા ચંડીશે પૂપાને અને નંદીશરે
 ભગ દેવતાને પકડી લીધા. (૧૭)

ભગવાન શંકરના પાર્ષદોની આ ભયંકર (ધ્વંસ-)
 લીલા જોઈને તથા તેમણે કરેલા કંંકરા-પથરોના મારાથી
 ઘણા તંગ આવીને, ત્યાં જેટલા ઋત્વિજો, સભાજનો અને
 દેવતાઓ હતા તે તમામે તમામ આમ-તેમ ભાગી દૃષ્ટયા.
 (૧૮) ભૃગુજી હાથમાં સુવા લઈ હવન કરી રહ્યા હતા,
 વીરભદ્રે તેમની દાઢી-મૂછ ખેંચી લીધી; કારણ કે તેમણે
 પ્રજાપતિઓની સભામાં મૂછો આમળીને મહાદેવજીનો

૧. પ્રા. પા. - નેત્રે: ૨. પ્રા. પા. - બલજુરી: ૩. પ્રા. પા. - મુનીનેકે।

भगस्य नेत्रे भगवान् पातितस्य रुधा भुवि ।
उज्जहार सदःस्थोऽक्षणायः शपन्तमसूसुयत्^१ ॥ २० ॥

पूष्णश्चापातयदन्तान् कालिङ्गस्य यथा बलः ।
शप्यमाने गरिमणि योऽहसदर्शयन्दतः^२ ॥ २१ ॥

आकम्योरसि दक्षस्य शितधारेण हेतिना ।
छिन्दनपि तदुद्धर्तु नाशक्नोत्त्व्यम्भक्सदा ॥ २२ ॥

शखैरस्त्रान्वितैरेव मनिर्भिन्नत्वयं हरः ।
विस्मयं परमापशो दध्यौ पशुपतिश्चिरम् ॥ २३ ॥

देहवा सञ्जपनं योगं पशूनां स पतिर्भ्ये ।
यज्ञमानपशोः कस्य कायातेनाहरच्छिरः ॥ २४ ॥

साधुवादसदा तेषां कर्म ततस्य शंसताम् ।
भूतप्रेतपिशाचानामन्येषां तद्विपर्ययः ॥ २५ ॥

जुहूवैतच्छिरस्तस्मिन्दक्षिणाग्नावमर्षितः ।
तदेवयज्ञं दग्ध्या प्रातिष्ठद् गुह्यकालयम् ॥ २६ ॥

उपलास कर्या हतो । (१८) तेमणे कोषे भराईने भग देवताने पृथ्वी पर पटकी दीधा अने तेमनी आंभो काढी लीधी; कारण के ज्यारे दक्ष देवसभामां श्रीमहादेवज्ञनी निंदा करता रहीने शाप आपी रह्या हता त्यारे ऐमणे दक्षने ईशारो करीने (आंभ भयकारीने) उक्तेर्या हता । (२०) त्यारपछी जेम अनिरुद्धना लग्न वज्ञते बणरामज्ञभे कलिंगराजना दांत उभाडी नाख्या हता तेवी ज रीते तेमणे पूषाना दांत तोड़ी नाख्या; कारण के ज्यारे दक्षे महादेवज्ञने गाणो आपी हती ते समये ए दांत काढीने हस्या हता । (२१) पछी तेओ दक्षनी छाती पर चड़ी बेसीने तीक्ष्णा तलवारथी तेनुं माथुं कापवा लाख्या, पशु घडो ग्रथल करवा छतां पशु तेओ ते समये तेने धड्यी अलग करी शक्या नहीं । (२२) ज्यारे कोई पशु प्रकारे अखो-शखोथी दक्षनी चामडी कपाई नहीं त्यारे वीरभद्रने भारे आश्वर्य थयुं अने तेओ घडी वार सुधी विचारता रह्या । (२३) ज्यारे तेमणे यज्ञमंडपमां यज्ञनां बलि-पशुओने जे रीते मरातां ज्ञेयां हतां ते ज रीते दक्षउपी ते यज्ञमान पशुनुं मस्तक धड्यी अलग करी दीधुं । (२४) आ जोઈने भूत, प्रेत, पिशाच वगेरे तो तेमना आ कार्यनी प्रशंसा करता वाह-वाह करवा लाख्या अने दक्षना पक्षना लोडोमां छाहकार मधी गयो । (२५) वीरभद्रे अत्यंत कोषित थहीने दक्षनुं माथुं यज्ञना दक्षिणां नाखी दीधुं अने ते यज्ञशाणामां आग लगाडीने यज्ञनो विध्वंस कर्या; अने पछी तेओ तेलास पर्वत पर पाइशा गया । (२६)

—★—

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कन्धे दक्षयज्ञविध्वंसो^३ नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५॥
योथा स्कन्ध-अंतर्गत दक्षयज्ञविध्वंस नामनो पांचमो अध्याय समाप्त.

—★—

४३ अध्याय

ब्रह्मा वगेरे देवताओनुं तेलास जवुं अने महादेवज्ञने मनाववा

मैत्रेय उवाच

अथ देवगणाः सर्वे रुद्रानीकैः पराजिताः ।
शूलपट्टिशनिलिंशगदापरिधमुद्गरैः ॥ १ ॥

सञ्चिन्निभिन्नसर्वाङ्गाः सत्त्विक्सत्या भयाकुलाः ।
स्वयम्भुवे नमस्कृत्य कात्स्न्येनैतन्यवेदयन् ॥ २ ॥

उपलभ्य पुरैवैतन्नगवान्ज्ञसम्भवः ।
नारायणश्च विश्वात्मा न कस्याध्वरभीयतुः^४ ॥ ३ ॥

श्रीमैत्रेयज्ञ कहे छे - हे विदुरज्ञ! आ प्रमाणे ज्यारे दुर्ना सेवकोआ देवताओने हरावी दीधा अने तेमनां सघणां अंगप्रत्यंगो भूत-प्रेतोनां त्रिशूण, पट्टिश, खडग, गदा, परिध, मुद्दगर वगेरे हथियारोथी छिन्न-भिन्न थही गयां त्यारे ते झत्तियो अने सभाज्ञनो संहित धण्डा ज डरी जहीने ब्रह्माज्ञ पासे जही पहोच्या अने ग्रज्ञाम करीने तेमने बधी हकीकित कही संभणावी । (१-२) भगवान् ब्रह्माज्ञ अने सर्वान्तर्यामी नारायण पहेलांथी ज आ भावी उत्पातने जाणता हता, तेथी ज तेओ दक्षना यज्ञमां गया न हता । (३)

१. प्रा. पा. - उमसूयत् । २. मायीन प्रतमां 'पूष्णश्चा...हसदर्शयन्दतः' आ श्लोक आगला बे श्लोको पछी छे । ३. प्रा. पा. - दक्षप्रशमनं पञ्चमोऽध्यायः । ४. प्रा. पा. - तस्याऽ ।

તદાકણ્ય વિભુ: પ્રાહ તેજ્યસિ કૃતાગસિ ।
કેમાય^૧ તત્ત્વ સા ભૂયાત્ત્ર પ્રાયેષા બુભૂષતામ् ॥ ૪ ॥

અથાપિ યૂં કૃતકિલિષા ભવં
યે બહિષો ભાગભાજં પરાદુ: ।
પ્રસાદ્યધં પરિશુદ્ધચેતસા^૨
ક્ષિપ્રપ્રસાદં પ્રગૃહીતાડ્વિપદમ् ॥ ૫ ॥

આશાસાના જીવિતમધ્યરસ્ય
લોક: સપાલ: કુપિતે ન યસ્મિન् ।
તમાશુ દેવં પ્રિયયા વિહીનં
ક્ષમાપયધં હંદ વિદ્ધં દુરુક્તૈ: ॥ ૬ ॥

નાહં ન યજો ન ચ યૂયમન્યે
યે દેહભાજો મુનયશ્ચ તત્ત્વમ् ।
વિદુ: પ્રમાણં બલવીર્યયોર્વા
યસ્યાત્મતન્ત્રસ્ય^૩ ક ઉપાયં વિધિત્સેત् ॥ ૭ ॥

સ ઈત્યમાદિશ્ય સુરાનજસ્તે:
સમન્વિત: પિતૃભિ: સપ્રજ્ઞેશૈ: ।
યયૌ સ્વધિષ્ણયાન્ત્રિલયં પુરદ્વિષ:
કેલાસમદ્રિપ્રવરં પ્રિયં પ્રભો: ॥ ૮ ॥

જન્મૌપદિતપોમન્ત્રયોગસિદ્ધેનરેતરૈ: ૪
જુદ્ધં^૫ કિન્તુરગન્ધર્વેરપ્સરોભિર્વતં સદા ॥ ૯ ॥

નાનામણિમયૈ: શૃજૈનાનાધાતુવિચિત્રિતૈ: ।
નાનાદુમલતાગુલ્મૈનાનામૃગગણાવૃતૈ: ॥ ૧૦ ॥

નાનાડમલપ્રસ્ત્રવણૈનાનાકન્દરસાનુભિ: ।
રમણં વિહરન્તીનાં રમણૈ: ૬ સિદ્ધયોષિતામ् ॥ ૧૧ ॥

મયૂરકાલિરતં મદાન્ધાલિવિમૂર્ચિતમ् ।
ખાવિતૈ^૭ રક્તકણ્ઠાનાં કૂજિતૈશ્ચ પતત્ત્રિષામ् ॥ ૧૨ ॥

આદ્યન્તમિવોદ્ધસ્તૈર્દ્વિજન્ । કામદુધૈર્દુમૈ: ।
પ્રજન્તમિવ માત્રેંગૃષાન્તમિવ નિર્જરૈ: ॥ ૧૩ ॥

હવે દેવતાઓના મુખેથી ત્યાંની બધી વાત સાંભળીને તેમણે કહ્યું, ‘દેવતાઓ! દેવતાઓ! પરમ સમર્થ તેજસ્વી પુરુષ વડે કોઈ દોષ થઈ જાય તો પણ કલ્યાણવાંછુ પુરુષ દ્વારા દોષ કરનાર વ્યક્તિ સાથે પ્રતિશોધની ભાવનાથી આચરણ કરવું જોઈએ નહીં. તેમ છતાં જો કરે તો તેનું કલ્યાણ થતું નથી. (૪) વળી, તમે તો યજ્ઞમાં ભગવાન શંકરનો પ્રાપ્ય ભાગ નહીં આપીને તેમનો ઘણો મોટો અપરાધ કર્યો છે. પણ શંકરજી ઘણા જલદી પ્રસન્ન થનારા છે, તેથી તમે શુદ્ધ હદ્યથી તેમના ચરણોના શરણો જઈને તેમને પ્રસન્ન કરો - તેમની કમા માગો. (૫) દક્ષે દુર્વચનોદૃપી ભાષોથી તેમનું હદ્ય તો પહેલાંથી જ વીધી નાખ્યું હતું, હવે વધારામાં તેમનાં પ્રિયા સતીજનો વિયોગ થઈ ગયો છે. તેથી જો તમે ઈચ્છતા હો કે તે યજ્ઞ ફરીથી આરંભાઈને પૂર્ણ થાય તો પહેલાં જલદી જઈને તેમની પાસે પોતાના અપરાધો બદલ કમા માગો. અન્યથા, તેમના શુદ્ધ થવાથી લોકપાલો સમેત આ સમસ્ત લોકોનું પણ બચવું અસંભવ છે. (૬) ભગવાન શંકરનું શક્તિ-સામર્થ્ય છે તે તેમનું પોતાનું છે. તેમના આ સામર્થ્યને ઋષિમુનિઓ, દેવતાઓ અને યજ્ઞસ્વરૂપ દેવરાજ ઈન્દ્ર પણ નથી જાણતા અને નથી તો હું સ્વયં પણ જાણતો; પછી બીજાઓની તો વાત જ શી કરવી? આવી પરિસ્થિતિમાં તેમને શાંત કરવાનો ઉપાય કોણ કરી શકે? (૭)

દેવતાઓને આ પ્રમાણે કહીને ભ્રાણ તેમને, પ્રજાપતિઓને અને પિતૃઓને સાથે લઈને પોતાના લોકમાંથી (નીકળીને) પર્વતશ્રેષ્ઠ કેલાસમાં ગયા, કે જે ભગવાન શંકરનું પ્રિય ધામ છે. (૮) તે કેલાસ પર ઔપધિ, તપ, મંત્ર, યોગ વગેરે ઉપાયોથી સિદ્ધ પામેલા અને જન્મથી જ સિદ્ધ દેવતાઓ નિત્ય નિવાસ કરે છે; ડિનરો, નાંદો, અપ્સરાઓ વગેરે હંમેશાં ત્યાં વિદ્યમાન રહે છે. (૯) તેને મણિમય શિખરો છે, જે વિવિધ પ્રકારની ધાતુઓથી રંગબેરંગી લાગે છે. તેના પર અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષો, લતાઓ, જાડીઓ વગેરે છાવાયેલાં છે, કે જેમાં ટોળેટોળાં જંગલી પશુઓ વિચરતાં રહે છે. (૧૦) ત્યાં નિર્મળ જળનાં અનેક જરણાં વહે છે અને ઘણીબધી ગહન ગુફાઓ અને ઊંચા શિખરો હોવાને કારણે તે પર્વત પોતાના પ્રિયતમોની સાથે વિલાર કરી રહેલી સિદ્ધપત્લીઓનું કીડાસ્થળ બનેલો છે. (૧૧) તે બધી બાજુએ મયૂરોની કેકા, મદાન્ધ ભમરાઓના ગુંજન, કોયલોના કુદુ-કુદુ ધ્વનિ તથા અન્ય બીજાં પક્ષીઓના કલરવથી ગુંજુ રહ્યો છે. (૧૨) તેનાં કલ્યાણવૃક્ષો પોતાની ઊંચી-ઊંચી ડણીઓ હલાવી-હલાવીને જાગે કે પક્ષીઓને નોતરી રહ્યાં છે તથા હાથીઓના હરવા-હરવાને કારણે તે કેલાસ સ્વયં ચાલતો

૧. પ્રા. પા. - જવાય ભૂયસે ભૂયાન । ૨. પ્રા. પા. - પરિશુદ્ધસત્ત્વ । ૩. પ્રા. પા. - તસ્યાત્મ । ૪. પ્રા. પા. - નિરન્તરાઃ ।
૫. પ્રા. પા. - યજ્ઞિનારણ । ૬. પ્રા. પા. - સિદ્ધચારણયોપિતામ । ૭. પ્રા. પા. - સૂચિતૈ ।

મન્દારે: પારિજીતૈશ સરલૈશોપશોભિતમ् ।
તમાલે: શાલતાલૈશ કોવિદારાસનાર્જુનૈ: ॥ ૧૪ ॥

ચૂતે:^૧ કદમ્બૈનીપૈશ નાગપુત્રાગચમ્પકૈ: ।
પાટલાશોકબકુલૈ: કુનૈ: કુરબકેરપિ ॥ ૧૫ ॥

સ્વણાર્ણશતપત્રૈશ વરરેણુકજીતિભિ: ।
કુજ્જકેર્મલિકાભિશ્ચ માધવીભિશ્ચ મહિતમ् ॥ ૧૬ ॥

પનસોદુમ્બરાશ્વત્યપ્લકન્યગ્રોધહિઙ્ગુભિ: ।
ભૂર્જરોષધિભિ: પૂર્ગૈ રાજપૂર્ગૈશ જમ્બુભિ: ^૨ ॥ ૧૭ ॥

ખર્જૂરામ્રાતકામ્રાધૈ:^૩ પ્રિયાલમધુકેઙ્ગુદૈ: ।
દુમજીતિભિરન્યૈશ રાજિતં વેણુકીચકૈ: ॥ ૧૮ ॥

કુમુદોત્પલકદ્વારશતપત્રવનર્દ્ધિભિ: ।
નલિનીષુરૈ કલં કુજ્જત્યગવૃન્દોપશોભિતમ् ॥ ૧૯ ॥

મૃગૈ: શાખામૃગૈ: કોઉર્મુગેન્દ્રોર્હકશલ્યકૈ:^૪ ।
ગવયૈ: શરભૈર્વાદ્રૌ રૂલભિર્મહિષાદિભિ: ॥ ૨૦ ॥

કુર્ણાન્તૈકપદાશાસ્યેર્નિર્જુદ્ધં વૃકનાભિભિ: ।
કદલીખણ્ડસંરૂદ્ધનલિનીપુલિનશ્રિયમ् ॥ ૨૧ ॥

પર્યસ્તં નન્દયા સત્યા: સ્નાનપુણ્યતરોદ્યા ।
વિલોક્ય ભૂતેશાળિરિ વિભુધા વિસ્મયં યયુ: ॥ ૨૨ ॥

દદશુસ્તત્રં^૫ તે રમ્યામલકાં નામ વૈ પુરીમ् ।
વનં સૌગન્ધિકં ચાપિ યત્ત તત્ત્વામ પક્ષજમ् ॥ ૨૩ ॥

નન્દા ચાલકનન્દા ચ સરિતૌ બાધ્યત: પુર: ।
તીર્થપાદપદાભોજરજસાડતીવ પાવને ॥ ૨૪ ॥

યયો: સુરાખિય: ક્ષતરવરુદ્ધ સ્વધિષ્ણયત: ।
કીડન્તિ પુંસ: સિંઘન્યો વિગાહ્ય રતિકર્ષિતા:^૬ ॥ ૨૫ ॥

યયોસ્તત્સનાનવિભ્રષ્ટનવકુડુકુમપિજરમ् ।
વિતૃષોડપિપિબન્યમભ: પાયયન્તો ગજા ગજઃ ॥ ૨૬ ॥

હોય તેવો અને જરણાંઓના કલકલ-ધ્વનિને લીધે (સ્વયં) વાતચીત કરતો હોય તેવો પ્રતીત થાય છે. (૧૩)

મંદાર, પારિજીત, સરલ (સરુ), તમાલ, શાલ, તાડ, કાંચનાર, અસન, અર્જુન વગેરે વૃક્ષોને લીધે તે પર્વત ધજો જ સોહામજો લાગે છે. (૧૪) આંબા, કંદબ, નીપ, નાગ, પુન્નાગ, ચંપો, ગુલાબ, અશોક, બોરસલી, કુંદ, કુરબક, સોનેરી શતદલ કમળ, ઈલાયચી અને માલતીની મનોહર લતાઓ તથા કુજ્જક, મોગરો અને માધવીની વેલો પક્ષ તેની શોભા વધારે છે. (૧૫-૧૬) ફણસ, ગુલમહોર, પીપળ, અંજીર, વડ, ગૂગળ, બોજવૃક્ષ, ઔષધ-જાતનાં વૃક્ષો (કેળ વગેરે, જે ફળ આવ્યા પછી કાપી નંખાય છે), સોપારી, રાજપૂગ, જાંબુ, ખજૂર, આમળાં, આંબા, પ્રિયાલ, મહુડા, ઈંગોરિયા વગેરે વિભિન્ન પ્રકારનાં વૃક્ષો તથા પોલા અને નક્કર વાંસની ઝાડીઓથી તે પર્વત ધજો જ મનોહર જણાય છે. (૧૭-૧૮) તેનાં સરોવરોમાં કુમુદ, ઉત્પલ, કદ્વલાર, શત્રપત્ર વગેરે અને કજીતનાં કમળ ખીલેલાં રહે છે. તેમની શોભાથી મુગ્ધ થઈને કલરવ કરતાં ટોળેટોળાં પક્ષીઓથી તે ધજો જ સુંદર લાગે છે. (૧૯) ત્યાં અહીં-તહીં હરણ, વાનર, સૂવર, સિંહ, રીછ, સાહૂડી, નીલગાય, શરભ, વાઘ, કાળિયાર, મહિષ, કર્વાન્ત્ર, એકપદ, અશમુખ, વરુ અને કસ્તુરીમૃગો ધૂમતાં રહે છે તથા ત્યાંનાં સરોવરોના કાંઠા કેળોની હારોથી વેરાપેલા હોવાને કારણે ધજી શોભા પામે છે. તેની ચારે તરફ નંદા નામની નદી વહે છે, જેનું પવિત્ર જળ દેવી સતીના સ્નાન કરવાથી એથીય અધિક પવિત્ર અને સુગંધિત થયેલું છે. ભગવાન ભૂતનાથના નિવાસસ્થાન એવા આ કેલાસ પર્વતની આવી રમણીયતા જોઈને દેવતાઓને ધજું આશ્રય થયું. (૨૦-૨૨)

ત્યાં તેમજો અલકા નામની એક સુરમ્ય નગરી જોઈ. સૌગન્ધિક વન પક્ષ જોયું, કે જેમાં સર્વત્ર સુગંધ ફેલાવનારાં સૌગન્ધિક નામનાં કમળ ખીલેલાં હતાં. (૨૩) તે નગરીની બંહાર નંદા અને અલકનંદા નામની બે નદીઓ છે, જે તીર્થપાદ શ્રીહરિની ચરણરજના સંયોગથી અત્યંત પવિત્ર થયેલી છે. (૨૪) વિદુરજી! તે નદીઓમાં, રતિવિલાસથી થાકેલી દેવાંગનાઓ પોતપોતાના નિવાસસ્થાનેથી આવીને જલકીડા કરે છે અને તેમાં પ્રવેશીને પોતાના પ્રિયતમો પર જળ ઉલેચે છે. (૨૫) સ્નાનના સમયે તેમનું તાજેતરમાં લગાડેલું કુંકુમ ઓગળવાથી જળ પીણું થઈ જાય છે. તે કુંકુમમિશ્રિત જળને હાથીઓ તરસ નહીં લાગવા છીતાં પક્ષ ગંધની લાલચમાં પોતે પીએ છે અને પોતાની હાથડીઓને પિવડાવે છે. (૨૬)

૧. પ્રા. પા. – વૃત્તે: કદમ્બનિભેશ । ૨. પ્રા. પા. – ઠોં: પત્રેશ ધવજમ્બુભિ: । ૩. પ્રા. પા. – કાશમર્યાદા । ૪. પ્રા. પા. – નલિનીપુલિને દૂજો । ૫. પ્રા. પા. – વશલ્લો । ૬. પ્રા. પા. – કલ્લોલુપદેશાન્યેર્નિર્વિષં મૃગનાભિભિ: । ૭. પ્રા. પા. – તસ્ય તે । ૮. પ્રા. પા. – રતિતર્ષિતા: ।

તારહેમમહારત્વિમાનશતસડકુલામ् ।
જુદાં પુષ્યજનખીભિર્યથાખં સતડિદ્ધનમ् ॥ ૨૭॥

હિત્વા યક્ષેશ્વરપુરીં વનં સૌગન્ધિકં ચ તત् ।
દુમૈઃ કામદુધૈર્હદં^૧ ચિત્રમાલ્યફલચ્છહૈઃ ॥ ૨૮॥

રક્તકષ્ઠખગાનીકસ્વરમદિતપદ્પદમ् ।
કલહંસકુલપ્રેષં ખરદષ્ટજલાશયમ् ॥ ૨૯॥

વનકુરજરસડ્ધૃષ્ટહરિચન્દનવાયુના^૨ ।
અધિ પુષ્યજનખીણાં મુહુરુન્મથયન્મનઃ^૩ ॥ ૩૦॥

વૈદૂર્યકૃતસોપાના વાપ્ય ઉત્પલમાલિનીઃ ।
પ્રામાઃ કિમ્પુરુષેદ્ધ્વા ત આરાદદેશુર્વટમ् ॥ ૩૧॥

સ^૪ યોજનશતોત્સેધઃ પાદોનવિટપાયતઃ ।
પર્યકૃતાચલચ્છાયો નિર્નિડસ્તાપવર્જિતઃ ॥ ૩૨॥

તસ્મિન્મહાયોગમયે મુમુક્ષુશરણે સુરાઃ ।
દદશુઃ શિવમાસીનં ત્યક્તામર્ઘમિવાન્તકમ् ॥ ૩૩॥

સનનનાદૈર્મહાસિદ્ધૈ:^૫ શાન્તે: સંશાનતવિગ્રહમ् ।
ઉપાસ્યમાનં સખ્યા ચ ભર્તા ગુહ્યકરક્ષસામ્ભ ॥ ૩૪॥

વિદ્યાતપોયોગપથમાસ્થિતં તમધીશ્વરમ् ।
ચરનં વિશ્વસુહં વાત્સલ્યાલ્વોકમજ્જલમ् ॥ ૩૫॥

લિઙ્ગં ચ તાપસાભીષં ભર્મદષ્ટજટાજિનમ् ।
અજેન સંધ્યાભરુચા ચન્દ્રલેખાં ચ બિભ્રતમ् ॥ ૩૬॥

ઉપવિષં દર્ભમથ્યાં બૃસ્યાં બ્રહ્મ સનાતનમ् ।
નારદાય પ્રવોચનં પૃથ્યિતે શૃષ્ટવતાં સતામ્ભ ॥ ૩૭॥

કૃત્વોરૈ દક્ષિણે સવ્યં પાદપદં ચ જાનુનિ ।
બાહું પ્રકોષ્ઠેક્ષમાલામાસીનં તર્કમુદ્રયા ॥ ૩૮॥

અલકાપુરી ઉપર ચાંદી, સુવર્ણ અને બહૂમૂલ્ય મણિઓનાં બનેલાં સેંકડો વિમાન છવાયેલાં હતાં, જેમાં અનેક પ્રકાપત્નીઓ નિવાસ કરતી હતી. એમને કારણે તે વિશાળ નગરી વીજળી અને વાદળોથી છવાયેલા આકાશ જેવી જણાઈ આવતી હતી. (૨૭) પ્રકારાજ કુબેરની રાજ્યાની તે અલકાપુરીને પાછળ છોડીને દેવતાઓ સૌગન્ધિક વનમાં પ્રવેશ્યા. તે વન રંગબેંગી ફળો, ફૂલો અને પાંદડાઓવાળાં અનેક કલ્પવૃક્ષોથી સુશોભિત હતું. (૨૮) તેમાં કોડિલ વગેરે પક્ષીઓનો કલરવ અને ભમરાઓનો ગુંજારવ થઈ રહ્યો હતો તથા (તે વનમાં) રાજહંસોનાં પરમાણુય કમળપુષ્પોથી સુશોભિત અનેક સરોવરો હતાં. (૨૯) તે વન જંગલી હાથીઓનાં શરીરનો ઘસારો લાગવાથી ઘસાયેલાં હરિચંદન વૃક્ષોને સ્પર્શની વાતા સુગંધિત વાયુ વડે પ્રકાપત્નીઓનાં મનને વિશેપડુપે વલોવી નાખતું હતું. (૩૦) ત્યાંની વાવડીઓનાં પગથિયાં વૈદૂર્યમણિઓનાં બનેલાં હતાં. તેમાં ઘણાંબધાં કમળ ખીલેલાં રહેતાં હતાં. ત્યાં અનેક ડિનરો મોજ કરવા આવેલા હતા. આ પ્રમાણે તે વનની શોભા નિહાળતા દેવતાઓ થોડા આગળ વધ્યા, ત્યારે તેમને નજીકમાં જ વડનું એક વૃક્ષ દેખાયું. (૩૧)

તે વટવૃક્ષ સો જોજન ઊંચું હતું તથા તેની ડાળીઓ પંચોતેર જોજન સુધી ફેલાયેલી હતી. તેની ચારે તરફ હંમેશાં અવિચળ છાંયો થયેલો રહેતો હતો, તેથી ગરમીનું કદ ક્યારેય થતું ન હતું; તથા તેમાં કોઈ (પક્ષીનો) માળો પક્ષ ન હતો. (૩૨)

તે મહાયોગમય અને મુમુક્ષુઓના આશ્રયભૂત વૃક્ષની નીચે દેવતાઓએ ભગવાન શંકરને વિરાજમાન જોયા. તેઓ સાક્ષાત્ કોષદીન કાળ જેવા દેખાતા હતા. (૩૩) ભગવાન ભૂતનાથનું શ્રીઅંગ ધંધું જ શાંત હતું. સનકાદિ શાંત સિદ્ધો અને સખા સ્વયં કુબેર – પ્રકારક્ષસોના સ્વામી તેમની સેવા કરી રહ્યા હતા. (૩૪) જગત્પતિ મહાદેવજી સમસ્ત સંસારના સુહં છે, સ્નેહવશ સૌનું કલ્યાણ કરનારા છે; તેઓ લોકકલ્યાણ માટે જ ઉપાસના, ચિત્તની એકાગ્રતા, સમાધિ વગેરે સાધનોનું આચરણ કરતા રહે છે. (૩૫) સંધ્યાકાળના મેધના જેવી કાન્તિવાળા શરીર પર તેઓ તપસ્વીઓનાં ચિન્હો - ભર્મ, દંડ, જટા અને મૃગચર્મ તેમ જ મસ્તક પર ચંદ્રકલા (બીજનો ચંદ્રમા) ધારણ કરેલા છે. (૩૬) તેઓ એક દર્ભાસન પર બેઠા હતા અને અનેક સાધુ શ્રોતાઓ વચ્ચે શ્રીનારદજીના પૂછવાથી સનાતન ભ્રમનો ઉપદેશ આપી રહ્યા હતા. (૩૭) તેમનો ડાબો પગ જમણી જાંધ પર રાખેલો હતો. તેઓ ડાબો હાથ ડાબા ઢીચણ પર રાખી, હાથના કાંડામાં રૂદ્રાક્ષની માળા

૧. પ્રા. પા. – દંડધૂર્જીષ્ટ । ૨. પ્રા. પા. – વસમૃદ્ધ । ૩. પ્રા. પા. – વસમન્થ । ૪. પ્રા. પા. – શતયોજનમુલ્સેધ । ૫. પ્રા. પા. – સનકાદ્ય ।

तं ब्रह्मनिर्वाणसमाधिमाश्रितं
व्युपाश्रितं गिरिशं^१ योगकक्षाम् ।
सलोकपाला मुनयो मनूना-
माधं मनुं प्राञ्जलयः प्रणेभुः ॥ ३८ ॥

स तूपलभ्यागतमात्मयोनि
सुरासुरेशैरभिवन्दिताङ्गिः ।
उत्थाय चके शिरसाभिवन्दन^२-
मर्हतमः कस्य यथैव विष्णुः ॥ ४० ॥

तथापरे सिद्धगणा महर्षिभि-
यै वै समन्तादनु नीललोहितम् ।
नमस्कृतः प्राह शशाङ्कशेखरं
कृतप्रणामं प्रहसन्निवात्मभूः ॥ ४१ ॥

अनेत्याभीशं विश्वस्य जगतो योनिभीजयोः ।
शक्तेः शिवस्य च परं यतद्ब्रह्म निरन्तरम् ॥ ४२ ॥

त्वमेव भगवत्तेतच्छिवशक्त्योः सदृपयोः ।
विश्वं सृजसि पास्यत्सि कीडपूर्णपटो^३ यथा ॥ ४३ ॥

त्वमेव धर्मार्थदुधाभिपतये
दक्षेणा सूत्रेणा ससर्जिथाध्वरम् ।
त्वयैव लोकेऽवसिताश्च सेतवो
यान्प्राप्नुणाः श्रद्धते धृतत्रताः ॥ ४४ ॥

तं कर्मणां मज्जल मज्जलानां
कर्तुः सम लोकं तनुषे स्वः परं वा ।
अमज्जलानां च तमिलमुल्बणां
विपर्ययः केन तदेव कस्यचित् ॥ ४५ ॥

न वै सतां त्वच्यरणार्पितात्मनां
भूतेषु सर्वेष्वभिपश्यतां तव^४ ।
भूतानि चात्मन्यपृथग्निदक्षतां
प्रायेणा रोषोऽभिभवेद्यथा पशुम् ॥ ४६ ॥

पृथग्नियः कर्मदेशो दुराशयाः
परोदयेनार्पितहृदरुजोऽनिशम् ।
परान् दुरुक्तैर्वितुदात्यरुत्तुदा-
स्तान्मा वधीदेववधान्^५ भवद्विधः ॥ ४७ ॥

नाखी तर्कमुद्रा^{*}मां विराजमान हता. (३८) तेऽसो योगपद
(लाकडानी बनेली हाथ-टेकडी)नो सहारो लर्ड, एकाग्रचित्ते
ब्रह्मानन्द अनुभवी रथा हता. लोकपालो सहित समस्त
मुनिओं भननशीलोमां सर्वश्रेष्ठ भगवान शंकरने हाथ
जोडीने प्रणाम कर्या. (३९) जोडे समस्त देवताओं अने
दृत्योना अधिपति पश्च श्रीमहादेवज्ञनां यरणकमणोनी
वंदना करे छे तोपश्च तेऽसो पोताना स्थाने श्रीब्रह्माज्ञने
आवेला जोडीने तरत उभा थहि गया अने जेम वामन-
अवतारमां परमपूज्य विष्णु भगवाने कश्यपज्ञनी वंदना
करी हती तेवी जे रीते माथुं नमावीने तेमने प्रणाम कर्या.
(४०) आ प्रमाणे शंकरज्ञनी चारे बाजुओं महर्षिओं समेत
जे बीजा बधा सिद्धो बेठा हता तेमणे पश्च ब्रह्माज्ञने प्रणाम
कर्या. बधाओं नमस्कार करी लीधा अे पछी ब्रह्माज्ञने जेओं
अत्यार सुधी प्रणामनी मुद्रामां जे उभा हता, चंद्रमौलि
भगवानने हसतां-हसतां कह्यु. (४१)

६ (श्रीब्रह्माज्ञने कह्यु – दे देव! हुं जाणु हुं के तमे
समस्त जगतना स्वाभी छो; कारण के विश्वनी योनि ऐवी
शक्ति (महृति) अने तेना बीज ऐवा शिव (पुरुष)थी पर
जे एकरस ब्रह्म छे ते तमे जे छो. (४२) दे भगवन्! तमे
करोणियानी जेम जे पोताना स्वदृपभूत शिव-शक्तिरूपे कीडा
करता रहीने लीलापूर्वक जे संसारनी रथना, पालन अने
संहार करता रहो छो. (४३) तमे जे धर्म अने अर्थनी प्राप्ति
करावनारा वेदोना रक्षणा माटे दक्षने निमित्त बनावीने पश्च
प्रगट कर्या छे. तमारी जे बांधेली आ वर्णाश्रमनी मर्यादाओं
छे, के जेमनुं नियमनिष्ठ ब्राह्मणो श्रद्धापूर्वक पालन करे छे.
(४४) दे मंगलमय महेश्वर! तमे शुभ कर्मा करनाराओंने
स्वर्गलोक अथवा मोक्षपद आपो छो अने पापकर्मा
करनाराओंने घोर नरकोमां नाखो छो. तो पछी कोई-कोई
व्यक्ति माटे ते कर्मानुं इण उलटुं केम थाप छे? (४५)

जे महानुभावो पोताने तमारां चरणोमां समर्पित करी
दे छे, जेओं सधणां प्राणीओमां तमारुं जे दर्शन करे छे अने
सधणा ज्ञवोने अभेददृष्टिं आत्मामां जे जुओं छे तेऽसो
पशुओनी जेम कोधने आधीन थता नथी. (४६) आ सिवाय
जे लोको भेदभुद्धिना होवाने कारणो कर्मामां जे आसक्त छे,
जेमनुं अंतःकरण शुद्ध नथी, जेमनुं चित्त बीजानी उन्नति
जोडीने रातदिवस बणतुं रहे छे अने जे अज्ञानीओ मर्मभेदी
दूर्वचनोथी बीजाओनां चित्त दूर्भव्या करे छे तेवाओंने पश्च
मारवा अे तमारा जेवा महापुरुषो माटे उचित नथी; कारण

१. प्रा. पा. – योगसमाधिकक्षाम् । २. प्रा. पा. – विवादन् । ३. प्रा. पा. – कीडपोर्ण० । ४. प्रा. पा. – जव । ५. प्रा. पा. – दैवतान् ।

* तर्जनीने अंगुष्ठा साथे जोडीने बीज अंगणीओंने परस्पर भेडी करीने केलावी देवाथी जे बंध सिद्ध थाप छे तेने 'तर्कमुद्रा'
दे छे. आनुं नाम 'ज्ञानमुद्रा' पश्च छे.

यस्मिन् यदा पुष्करनाभमायया
दुरज्जया^१ स्पृष्टियः पृथग्टशः।
कुर्वन्ति तत्र ह्यनुकम्पया कृपां
न साधवो दैवबलात्कृते कम्भ् ॥४८॥

भवांस्तु पुंसः परमस्य मायया
दुरज्जयाऽस्पृष्टमतिः समस्तदेक्।
तया हतात्मस्वनुकर्मचेतः-
स्वनुग्रहं कर्तुभिहार्हसि प्रभो ॥४९॥

कुर्वध्वरस्योद्धरणं हतस्य भो-
स्त्वयाऽसमामस्य मनो प्रज्ञापतेः।
न यत्र भागं तव^२ भागिनो ददुः
कुर्याद्विनो येन मधो निनीयते ॥५०॥

ज्ञवताद्यज्ञमानोऽयं प्रपद्येताक्षिणी भगः।
भृगोःश्मशूष्णिरोहन्तु पूष्णोदन्ताश्च पूर्ववत् ॥५१॥

देवानां भग्नगात्राणामृत्यिज्ञं चायुधाशमिः।
भवताऽनुगृहीतानामाशु मन्योऽस्त्वनातुरभ् ॥५२॥

ऐषते रुद्र भागोऽस्तु पद्मिष्ठोऽध्वरस्य वै।
यज्ञस्ते रुद्र भागेन कल्पतामध्य यज्ञहन् ॥५३॥

के ते जिचाराओ तो विधाताना मारेला जे छे. (४७) हे देवाधिदेव! भगवान् कमणनाभनी प्रबण मायाथी मोहित थहि जवाने कारणो जो कोई मनुष्यनी क्यारेक कोई स्थाने भेदभुद्धि थाय छे तोपश्च साधुजनो पोताना परदुःख-कातर स्वभावने कारणो तेना पर कृपा जे करे छे; भाग्यवश जे कंઈ बनवा पामे छे तेने रोकवानो तेओ प्रयत्न करता नथी. (४८)

हे प्रलु! तमे सर्वज्ञ छो. परम पुरुष भगवाननी हुस्तर माया तमारी बुद्धिने स्पशी पश्च शकी नथी; तेथी जेमनु चित्त तेने वशीभूत थहि ने कर्ममार्गमां आसक्त थहि रह्युं छे तेमना वडे अपराध थहि जाय तोपश्च तेमना पर तमारे कृपा जे करवी जोईओ. (४८) हे भगवन्! तमे ज सधणा यज्ञोने पूर्ण करनारा छो. यज्ञभाग मेणववानो पश्च तमने पूरो अधिकार छे. तेम छतां दक्षयज्ञना आ बुद्धिलीन याजकोओ तमने यज्ञभाग आप्यो नथी. एने लीषे जे आ यज्ञ तमारा द्वारा विध्वस्त थयो छे. हवे तमे आ अधूरा यज्ञनो पुनरुद्धार करवानी कृपा करो. (५०) हे प्रलु! ऐवुं करो, के जेथी यज्ञमान दक्ष फरी ज्ञवतो थाय, भगदेवताने आंओ मणी जाय, भृगुज्ञने दाढी-मूष्ठ आवी जाय अने पूपाना पहेलां हता तेवा जे दांत कूटी आवे. (५१) हे दुर्देव! अख-शख अने पथ्यरोनी जडीथी जे देवताओ अने ऋत्यज्ञोना अंग-प्रत्यंग धायल थहि गयां छे ते तमारी कृपाथी फरी बराबर थहि जाय. (५२) यज्ञ संपन्न थवाथी जे कंઈ शेष रहेशे ते सदाने माटे तमारो यज्ञभाग हरे. हे यज्ञविध्वस्तक! आजे आ यज्ञ तमारा जे भागथी पूर्ण थाओ." (५३)

=★=

इति श्रीमहागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कन्धे रुद्रसान्त्वनं नाम घण्ठोऽध्यायः ॥६॥
योथो स्कन्ध-अंतर्गत रुद्रसान्त्वन नामनो छहो अध्याय समाप्त.

=★=

सातमो अद्याय

दक्षयज्ञनी पूर्ति

मैत्रेय उवाच

इत्यजेनानुनीतेन भवेन परितुष्यता ।
अत्यधायि महाबाहो प्रहस्य श्रूयताभिति ॥१॥

श्रीमहादेव उवाच^३

नायं प्रजेश^४ बालानां वर्णये नानुचिन्तये ।
देवमायाभिभूतानां दण्डस्तत्र^५ धृतो भया ॥२॥

श्रीमैत्रेयज्ञ कहे छे – हे महाबाहु विदुरज्ञ! ब्रह्माए आ प्रमाणे प्रार्थना करी, तेथी भगवान् शंकरे प्रसन्नतापूर्वक हसतां हसतां कह्युं – 'सांभणो.' (१)

श्रीमहादेवज्ञए कह्युं – हे प्रज्ञपति! भगवाननी मायाथी मोहित थयेला दक्ष जेवा नादानोना अपराधनुं हुं स्मरण पश्च करतो नथी तो पछी तेनी चर्चा करवानो तो प्रश्न जे नथी. इति तेमने थोडोक उचित दंड जे आप्यो छे.

१. प्रा. पा. – दुर्लभ्यया । २. प्रा. पा. – भव । ३. प्राचीन प्रतमां 'श्रीमहादेव उवाच' ए पाठ नथी. ४. प्रा. पा. – परेश । ५. प्रा. पा. – दण्डस्तु विष्णुतो ।

* दक्षे शाय आप्यो हतो के, तमने यज्ञभाग नहीं मणे परंतु ब्रह्माज्ञए कह्युं के तमने (शंकरज्ञने) यज्ञभाग सदाने माटे मणारे.

प्रज्ञापतेर्दधशीष्णुर्भा॒ भवत्वज्जमु॒ शिरः ।
मित्रस्य चक्षुषेक्षेत् भागं स्वं बहिष्ठो भगः ॥ ३ ॥
पूषा तु यज्मानस्य दल्भिर्जक्षतु॑ पिष्टभु॒ क् ।
देवाः प्रकृतसर्वाङ्गा ये भ उच्छेषणां ददुः ॥ ४ ॥
बाहुभ्यामन्धिनोः पूष्णो हस्ताभ्यां कृतभाहवः ।
भवन्त्वधर्यवश्यान्ये भस्तश्मश्रुर्भुर्भवेत् ॥ ५ ॥

मैत्रेय उवाच

तदा सर्वाणि भूतानि श्रुत्वा भीष्मैष्मोहितम् ।
परितुष्टात्मभिस्तात् साधु साध्यित्यथाभुवन् ॥ ६ ॥
ततो भीष्मांसमामन्य शुनासीराः सहर्षिभिः ।
भूयस्तदेवयज्ञं सभीष्मदेष्ठसो ययुः ॥ ७ ॥
विधाय कात्स्न्येन च तद्याह भगवान् भवः ।
सन्दधुः कस्य कायेन सवनीयपशोः शिरः ॥ ८ ॥
सन्धीयमाने शिरसि॒ दक्षो रुद्राभिवीक्षितः ।
सद्यः सुम ईवोत्तस्थौ ददेशो चाग्रतो मृडम् ॥ ९ ॥
तदा वृषध्वज्जदेष्ठकलिलात्मा प्रज्ञापतिः ।
शिवावलोकादभवच्छरद्ध्रूष्ट ईवामलः ॥ १० ॥
भवस्तवाय कृतधीर्नाशक्नोदनुरागतः ।
ओत्कष्टयाद्भाष्यकलया सम्परेतां सुतां॑ स्मरन् ॥ ११ ॥
कृच्छ्रात्संस्तम्य च मनः प्रेमविळितः सुधीः ।
शशंस निर्वलीकेन भावेनेशं प्रज्ञापतिः ॥ १२ ॥

दक्ष उवाच

भूयाननुग्रह अहो भवता कृतो मे
दहूऽस्तवया भयि भूतो यदपि प्रलभ्यः ।
न भ्रष्टबन्धुषु च वां भगवत्तवशा
तु अयं हरेश्च कृत एव धृतप्रतेषु ॥ १३ ॥
विद्यातपोत्रतधरान् मुखतः स्म विप्रान्
भ्रष्टाऽत्मतावभवितुं प्रथमं त्वमस्त्राक् ।
तद्भ्रष्टाभ्यान् परम सर्वविपत्सु पासि
पालः पशूनिव विभो प्रगृहीतदहूः ॥ १४ ॥

(२) दक्ष प्रज्ञापतिनुं मस्तक बणी गयुं छे, तेथी तेने भक्तानुं माथुं लगाडवामां आवे; भगदेव, सूर्यदेवतानी आंभोथी पोतानो पश्चभाग जुअे. (३) पूषा पीसेलुं अन्न भानारा छे, तेओ यज्मानना दांतोथी तेनुं भक्षण करे तथा अन्य बधा देवताओनां अंग-प्रत्यंग पश्च स्वस्थ थई ज्ञाय; कारण के पश्चशिष्ट पदार्थो मने मणे ऐवुं तेमणे नक्की कर्युं छे. (४) अधर्यु वगेरे याज्ञिकोमांथी जेमनी भुजाओ तूटी गई छ तेओ अश्चिनीकुमारोनी भुजाओथी अने जेमना हाथ नष्ट थई गया छे तेओ पूषाना हाथोथी काम करे तथा भृगुज्जने भक्ताना जेवी दाढी-मूँछ थई ज्ञाय. (५)

श्रीमैत्रेयज्ञ कहे छे – प्रिय विद्वार! त्यारे भगवान शंकरनां वयनो सांभणीने बधा लोको प्रसन्निते ‘धन्य! धन्य!’ कहेवा लाग्या. (६) पछी बधा ज देवताओ अने ऋषिओअे महादेवज्ञने दक्षनी पश्चशाणामां पधारवा प्रार्थना करी अने त्यारे तेओ ते बधाने तथा भ्रष्टाज्ञने साथे लड्हने त्यां गया. (७) त्यां जेवुं-जेवुं भगवान शंकरे कह्युं हतुं ते ज प्रभाणो बधुं करीने तेमणे दक्षना धड साथे पश्चपशु (भक्ता)नुं मस्तक जोडी दीधुं. (८) मस्तक जोडाई गया पछी तुदहेवनी दृष्टि पडां ज दक्ष उंधीने आग्या होय तेम तत्काण ज्ञवता थया अने पोतानी सामे भगवान शिवने जोया. (९) दक्षनुं शंकरज्ञना द्रोहनी कालिमाथी क्लुषित हृष्य तेमनुं दर्शन करवाथी शरदकाणना सरोवर जेवुं शुद्ध थई गयुं. (१०) तेमणे महादेवज्ञनी स्तुति करवा ईच्छयुं, पश्च पोतानी मृत पुत्री सतीनुं स्मरण थई आववाथी स्नोह अने उत्कंठाने लीधे तेमनी आंभोमां आंसु भराई आव्यां. तेमना मुभेथी शब्द पश्च नीकणी शक्यो नहीं. (११) प्रेमविक्षण, परम बुद्धिमान प्रज्ञापतिअे जेम-तेम पोताना हृष्यनो आवेग रोडीने विशुद्धभावे भगवान शिवनी स्तुति करवानुं शब्द कर्यु. (१२)

दक्ष कह्युं – हे भगवन्! मैं तमारो अपराध कर्या हतो, परंतु तमे ते बदल मने दंड द्वारा शिक्षा करीने घणी ज कृपा करी छे. अहो! तमे अने श्रीहरि तो भ्रष्टाभ्योना अेवा भक्त छो के अधम भ्रष्टाभ्योनी पश्च उपेक्षा करता नथी, तो पछी अमारा जेवा पश्च-याग वगेरे करनाराओने कहि रीते भूली शको? (१३) हे विभु! तमे भ्रष्टा थईने सौप्रथम, आत्मतावना रक्षण माटे पोताना मुखमांथी विद्या, तप, प्रत वगेरे धारणा करनारा भ्रष्टाभ्योने उत्पन्न कर्या. जेम भरवाड (गायो चरावनार) हाथमां लाकडी लड्हने गायोनुं रक्षण करे छे तेवी ज रीते तमे ते भ्रष्टाभ्योनुं बधी विपत्तिअोमांथी रक्षण करो छो. (१४)

१. प्रा. पा. – जक्षिति । २. प्रा. पा. – शीघ्रांहि । ३. प्रा. पा. – सती ।

योऽसौ भयाऽविद्विततावदेशा सभायां
क्षिमो हुरुक्तिविशिष्टैरगणाय्य तन्माम् ।
अर्वाङ् पतन्तमहतमनिन्दयाऽपाद्
देष्याऽर्द्धयासभगवान् स्वकृतेन तुष्येत् ॥ १५ ॥

मैत्रेय उवाच

क्षमाप्यैवं स भीद्वांसं ब्रह्मणा चानुभन्ति : ।
कर्म सन्तानयामास सोपाध्यायत्विगादिभिः ॥ १६ ॥

वैष्णवं यज्ञसन्तत्यै त्रिक्पालं द्विजोतमाः ।
पुरोडाशं निरवपन् वीरसंसर्गशुद्धये ॥ १७ ॥

अध्यर्युषाऽर्हविषयज्ञमानो विशाख्यते ।
विद्या विशुद्धया दध्यौ तथा प्रादुरभूद्धरिः ॥ १८ ॥

तदा स्वप्रभया^१ तेषां घोतयन्त्यादिशोदश ।
मुख्यांस्तेज्ञ उपानीतस्ताकर्षेणा स्तोत्रवाजिना ॥ १९ ॥

श्यामो हिरण्यरशनोऽर्ककिरीटजुष्टो
नीलालक्ष्मरभृष्टिकुण्डलास्यः ।
^२ कम्बवज्ज्यकशरयापगदासिर्यम्-
व्यग्रैर्हिरण्यभुजैरिव कर्णिकारः ॥ २० ॥

वक्षस्य विश्रितवधूर्वनमात्युदार-
हासावलोक्कलया रमयन्श्च विश्यम् ।
पार्थ्यभ्रमद्व्यज्ञनयामरराजहंसः
श्वेतातपत्रशशिनोपरि रज्यमानः ॥ २१ ॥

तमुपागतमालक्ष्य सर्वे सुरगणादयः ।
प्रणोमुः सहस्रोत्थाय ब्रह्मेन्द्रत्यक्षनायकाः ॥ २२ ॥

हुं तमारा तत्पने ज्ञातो न हतो, तेथी ज में भरी सभामां पोतानां वाग्बाषोथी तमने वीथ्या हता. परंतु तमे मारा ते अपराधनो कोई विचार कर्या नहीं. हुं तो तमारा जेवा पूज्यतम महानुभावोनो अपराध करवाने कारणो नरक वगेरे अधम लोकोमां पडनारो हतो, पण तमे पोतानी कुण्डलमय दृष्टिथी मने उगारी लीधो. अत्यारे पण तमने प्रसन्न करवाने योऽय मारामां कोई गुणा नथी. बस, तमे पोताना उदारतापूर्ण व्यवहारथी ज मारा पर प्रसन्न थाओ. (१५)

श्रीमैत्रेयज्ञ कहे छे — आशुतोष शंकर पासेथी आ प्रमाणे पोतानो अपराध माझ करावीने दक्षे ब्राह्मणोना कहेवाथी उपाध्यायो, ऋत्विजो वगेरेनी सहायथी यज्ञकार्यनो आरंभ कर्या. (१६) त्यारे ब्राह्मणो यज्ञ संपन्न करवाना उदेश्यथी दुद्रगणा-संबंधी भूत-पिशाचोना संसर्गजन्य दोषोना शमन माटे त्रिष्ण पात्रोमां, विष्णु भगवान माटे तैयार करायेला पुरोडाश नामना चरुनो छवन कर्या. (१७) विद्वरज्ञ! ते हविने दायथमां लहने उलेला अध्यर्युनी साथे दक्षे जेवुं विशुद्ध चित्तथी श्रीहरिनु धान कर्युं के तरत ज भगवान विष्णु त्यां प्रगट थई गया. (१८) 'बृहत्' अने 'रथंतर' नामनां साम-स्तोत्रो जेमनी पांझो छे ते गरुडज्ञ वडे नक्षक लवायेला भगवाने दशे दिशाओने प्रकाशित करती पोतानी देहकान्तिथी बधा देवताओनु तेज हरी लीयुं — तेमनी सामे बधानी कान्ति फीकी पडी गई. (१९) तेमनो वर्षा शामणो हतो; कमरमां सुवर्षानी कटिमेखला तथा पीतांबर सुशोभित हतां; मस्तक पर सूर्य समान देवीयमान मुगट हतो; मुखकमण भमराओना जेवी नीलवर्षा अलकावली अने तेजोमय कुङ्णिथी शोभायमान हतुं; तेमने सुवर्षामय आलूपणोथी विभूषित आठ भुजाओ हती, के जे भक्तोना रक्षणा माटे हंमेशां तत्पर रहे छे. आठ भुजाओमां तेमणे शंख, चक्र, पद्म, बाण, धनुष्य, गदा, खड्ग अने ढाल धारणा करेला हता तथा आ बधां आयुधोने कारणे तेओ पुण्योथी भरपूर करेणना वृक्षनी जेम शोभी रह्या हता. (२०) प्रभुना हृष्य पर श्रीवत्सनु चिक्क हतुं अने सुंदर वनमाणा शोभती हती. तेओ पोताना उदार स्मित अने लीलापूर्ण नेत्रकटाक्षथी सधणा संसारने आनंदमन करी रह्या हता. पार्थ्यदो बांने बाजुओ राजहंस जेवा सङ्केद पांझा अने चामर ढोणी रह्या हता. भगवानना मस्तक पर चंद्रमा जेवुं शुभ्र छत्र शोभा आपी रह्युं हतुं. (२१)

▲ भगवान पधार्या छे — ए जोईने इन्द्र, ब्रह्मा, महादेवज्ञ वगेरे द्वेषशरो सहित समस्त देवताओ, गंधर्वां, ऋषिओ वगेरेअ एकाएक उल्ला थहने तेमने प्रणाम कर्या. (२२)

१. प्रा. पा. — तत्प्रभया । २. प्रा. पा. — शब्दाभ्यः ।

तत्तेजसा हतरुचः सन्नजिक्षाः ससाध्यसाः ।
मूर्धा धृताऽजलिपुटा उपतस्थुरधोक्षजम् ॥ २३॥

अप्यर्वाऽवृतयो यस्य महि त्वात्मभुवादयः ।
यथामति गृष्णान्ति स्म कृतानुग्रहविग्रहम् ॥ २४॥

दक्षो गृहीतार्हणसादनोत्तमं
यज्ञेश्वरं विश्वसृजां परं गुरुम् ।
सुनन्दनन्दाधनुर्गैर्वृतं मुदा
गृष्णान् प्रपेदे प्रयतः कृताऽजलिः ॥ २५॥

दक्ष उवाच

शुद्धं स्वधाम्युपरताभिलभुद्यवस्थं
चिन्मात्रमेकमभयं प्रतिष्ठिय मायाम् ।
तिष्ठस्तयैव पुरुषत्वमुपेत्य तस्या-
मास्ते भवानपरिशुद्ध ईवात्मतन्त्रः ॥ २६॥

ऋत्यिज्ञ जियुः

तत्यं न ते वयमनङ्गन रुद्रशापात्
कर्मण्यवग्रहधियो^१ भगवन्विदामः ।
धर्मोपलक्षणमिदं त्रिवृद्ध्यराख्यं
शातं यदर्थमधिदैवमदोव्यवस्थाः ॥ २७॥

सदस्या जियुः

उत्पत्त्यध्यन्यशरणा उरुक्लेशहुर्गोऽन्तकोग्र-
व्यालान्विष्टे^२ विषयमृगतृष्णात्मगेहोरभारः ।
द्वन्द्वश्वभ्रे खलमृगभये शोकदावेऽशसार्थः
पादौकस्तेशरणाद कदायाति कामोपसृष्टः ॥ २८॥

ऐकाएक प्रसरेला तेमना तेजने कारणे बधानी कान्ति ईडी पडी गई, वाढ़ी मूळ थई गई अने ते बधा चकित रही गया. त्यार पछी मस्तक पर बे हाथ जोड़ीने भगवान आगल ऊबा रही गया. (२३) जोके भगवानना महिमा सुधी भ्रष्टा वगेरेनी बुद्धि पश्चा पहोंची शक्ती नथी, तोपछ भक्तो पर कृपा करवा माटे दिव्यदृपे प्रगट थयेला श्रीहरिनी तेओ पोतपोतानी बुद्धि अनुसार स्तुति करवा लाया. (२४) सौथी पहेलां प्रजापति दक्ष ऐक उत्तम पात्रमां पूजा-सामग्री लઈने, नंद-सुनंद वगेरे पार्षदोथी घेरायेला, प्रजापतिओना परम गुरु भगवान योगेश्वर पासे गया अने अत्यंत आनंदित थईने विनीतभावे हाथ जोड़ीने प्रार्थना करता-करता प्रभुना शरणागत थया. (२५)

दक्ष कहुँ - हे भगवन्! आप स्वतंत्रदृपे बिराजमान छो. आप आ मायानो तिरस्कार करीने शुद्धस्वरूपे आपना धाममां बिराजो छो. आप बुद्धिनी ज्ञानत्, स्वज्ञ अने सुखुप्ति - त्रिष्णु अवस्थाओथी पर छो. आप केवलस्वरूप (ऐकमेवाद्वितीय) छो अर्थात् आप ऐक ज छो अने शरणागत माटे निर्भयस्थान छो. परंतु ज्यारे आप मायाथी साकाररूप धारणा करो छो - पुरुष इपे प्रगट थाओ छो त्यारे सामान्य मनुष्य जेवा भासो छो. (२६)

ऋत्यिज्ञ जियुः कहुँ - हे भगवन्! हे शुद्धस्वरूप परमात्मा! भगवान रुद्रना मुख्य अनुचर नन्दीना शापने कारणे अमारी बुद्धि मात्र कर्मकांडमां ज प्रवृत्त थई गई छे, तेथी अमे आपना शुद्ध स्वरूपने - आपना तात्वने ज्ञानाता नथी. परंतु अमे वेदत्रयी द्वारा प्रतिपादित अंवा पञ्च-यागादि अर्थात् धार्मिक क्रियाओ द्वारा जे जे देवताओनुं पञ्च-पूज्ञन करीऐ छीऐ ते बधां आपनां ज स्वरूप छे. अर्थात् आपनाथी बिन्न तो नथी ज. जेने पर्म कहो छो. (२७)

सभासदों जियुः कहुँ - हे आश्रयदाता प्रभु! आ संसारमां ऐकपश्चा स्थान शरणा लेवा योग्य नथी. आ संसार तो भयंकर क्लेशोनो लंडार छे. अहो भयंकर कालरूपी सर्प ताकीने बेठो छे. छ्व शुभ प्राप्त करवा माटे विषयोनी पाछण दोडे छे परंतु तेने हुःअ ज प्राप्त थाय छे. आ उपरांत तेना उपर शरीर अने परिवारनो भोटो बोझो छे, तेमां सुख-दुःखना जोडकांडपी भोटी भीझो छे. हुँडनरूपी जंगली पशुओनो भय छे, शोकरूपी दावानण सणगी रह्यो छे, अज्ञानीओना टोणा छे अने वधारामां कामनाओनी पीडा छे. आ प्रभाङ्गे संसारमां जन्म-मरणना यकरावामां फसायेलो छ्व, हे करणामूर्ति! आपना शरणमां क्यारे आवशे? (२८)

१. प्रा. पा. - कर्मण्यविग्नहृष्टया । २. प्रा. पा. - व्यालाकृष्टे ।

લદુ ઉવાચ

તવ વરદ વરાદ્ગ્રાવાશિષેહાભિલાર્ય^૧
ખપિ મુનિભિરસક્તૈરાદરેણાઈષીયે ।
યદિ રચિતધિયં માવિદ્યલોકોડપવિદ્બ
જપતિ ન ગણયે તત્ત્વત્પરાનુગ્રહેણ ॥ ૨૮॥

ભૃગુરુવાચ

યન્માયયા ગહનયાડપહતાત્મબોધા
બ્રહ્માદ્યસ્તનુભૂતસ્તમસિ સ્વપન્તઃ ।
નાત્મન્^૨ શ્રિતં તવ વિદ્યધુનાડપિતત્વં
સોડયં પ્રસીદ્તુભવાન્ પ્રણતાત્મબન્ધુ: ॥ ૩૦॥

અભ્યાવાચ

નૈતસ્ત્વરૂપં ભવતોડસૌ પદાર્થ-
ભેદગ્રહે: પુરુષો યાવદીક્ષેત્ ।
જ્ઞાનસ્ય ચાર્થસ્ય ગુણસ્ય ચાશ્રયો
માયામયાદ્ વ્યતિરિક્તો યતસ્ત્વમ् ॥ ૩૧॥

ઇન્દ્ર ઉવાચ

ઈદમ્યચ્યુત વિશ્વભાવનં
વપુરાનન્દકરં મનોદેશામ् ।
સુરવિદ્વિદ્યાપણેરૂદાયુદૈ-
ભૂજદષ્ટૈરૂપપત્રમષ્ટભિ: ॥ ૩૨॥

પત્ન્ય જીવુ:

યજ્ઞોડયં તવ યજ્ઞનાય કેન સૃષ્ટો
વિધ્વસ્તઃ પશુપતિનાડ્યદક્ષકોપાત् ।
તં નસ્ત્વં શવશયનાભશાન્તમેધં
યજ્ઞાત્મન્નલિનરૂચા દશા પુનીહિ ॥ ૩૩॥

ઝણ્ય જીવુ:

અનન્ધિતં તે ભગવન્ વિચેષિતં
યદાત્મનાડ્યરસિહિ કર્મનાજ્યસે ।
વિભૂતયે યત ઉપસેદુરીશ્વરીં
ન મન્યતે સ્વયમનુવર્તતીં ભવાન્ ॥ ૩૪॥

સિદ્ધ જીવુ:

અયં ઉત્ત્વતકથામૃષ્પીયૂધનદ્યાં
મનોવારણાઃ કલેશદાવાનિદગ્ધઃ ।
તૃષ્ણાતોડવગાઢો ન સસ્માર દાવં
ન નિષ્કામતિ બ્રહ્મસમ્પત્રવત્તઃ ॥ ૩૫॥

રુદ્રે કહ્યું - હે વરદાયી પ્રભુ! તમારાં ઉત્તમ ચરણો આ સંસારમાં સકામ મનુષ્યોને સંઘળ પુરુષાર્થોની પ્રાપ્તિ કરાવનારાં છે; અને જેમને કોઈ પણ પદાર્થની કામના નથી તે નિષ્કામ મુનિજનો પણ તે ચરણોનું આદરપૂર્વક પૂજન કરે છે. હું આપના તે જ ચરણોનું ધ્યાન કરું છું - અજ્ઞાની લોકો જો મને આચારબ્રાદ કહે છે તો તેઓ ભલે કહે; મારું તો આપના પરમ અનુગ્રહને કારણે તેમના કહેવા-સાંભળવા પર કોઈ લક્ષ જતું નથી. (૨૮)

ભૃગુજીએ કહ્યું - આપની ગહન માયાને લીધે આત્મજ્ઞાનનો લોપ થઈ જવાને કારણે જેઓ અજ્ઞાનની નિદ્રામાં સૂતેલા છે તે બ્રહ્મા વગેરે દેહધારીઓ આત્માનું જ્ઞાન થવામાં ઉપયોગી એવા આપના તત્ત્વને હજી સુધી જાણી શક્યા નથી. એમ હોવા છતાં પણ આપ પોતાના શરણાગત ભક્તોના તો આત્મા અને સુહૃદ છો, તેથી આપ મારા પર પ્રસન્ન થાઓ. (૩૦)

બ્રહ્માજીએ કહ્યું - હે પ્રભુ! આ પુરુષ બિન્ન-બિન્ન પદાર્થોને જાણનારી ઠન્દ્રિયો વડે જે કંઈ જુબે છે તે આપનું સ્વરૂપ નથી; કારણ કે જ્ઞાનના, વિપ્યાના અને વિપ્યાને પ્રકાશિત કરનારી ઠન્દ્રિયોના આશ્રય આપ જ છો. તેમ છતાં આપ આ તમામ માયામય પ્રપંચથી સર્વથા બિન્ન છો. (૩૧)

ઈન્દ્રે કહ્યું - હે અચ્યુત! જગતને પ્રકાશિત કરનારું આપનું આ રૂપ દેવદ્રોહીઓનો સંહાર કરનારી આઠ ભુજાઓથી સુશોભિત છે, આપ આ ભુજાઓમાં સહૈવ અનેક પ્રકારનાં આપુધ ધારણ કરો છો. આ રૂપ અમારાં મન અને નેત્રોને પરમ આનંદ આપનારું છે. (૩૨)

યાજિકપત્નીઓએ કહ્યું - હે ભગવન્! બ્રહ્માજીએ આપના પૂજન માટે જ આ યજ્ઞ રચ્યો હતો, પરંતુ દ્વા પર હુદ્ધ થવાને કારણે તેનો ભગવાન પશુપતિએ અત્યારે નાશ કરી દીધેલો છે. હે યજ્ઞમૂર્તિ! સ્મરણભૂમિ જેવા ઉત્સવહીન થયેલા અમારા આ યજ્ઞને આપ નીલકંમળ જેવી કાન્તિવાળાં તમારાં નેત્રોથી નિદાણીને પવિત્ર કરો. (૩૩)

ઋષિઓએ કહ્યું - હે ભગવન્! આપની લીલા ધર્મી જ અનોખી છે; કારણ કે આપ કર્મા કરતા હોવા છતાં પણ તેમનાથી નિર્બિપ રહો છો. જે લક્ષીજીની ઉપાસના બીજા લોકો વૈભવની તૃપ્યાને કારણે કરે છે તે સ્વયં આપની સેવામાં રત રહે છે; તોપણ આપ તેમનું માન કરતા નથી, તેમનાથી નિઃસ્પૃહ રહો છો. (૩૪)

સિદ્ધોએ કહ્યું - હે પ્રભુ! આ અમારો મનરૂપી હાથી અનેક પ્રકારના કલેશોરૂપી દાવાનાથી દાખીને તેમ જ અત્યંત તરસ્યો થઈને આપની કથારૂપી વિશુદ્ધ અમૃતમયી

૧. પ્રા. પા. - વિશિષ્ટાં ચાભિલાં । ૨. પ્રા. પા. - નાત્માશ્રિતાં । ૩. પ્રા. પા. - તે કથાં । ૪. પ્રા. પા. - દાહં ।

पञ्चमानुवाच

स्वागतं ते प्रसीदेश तु अयं नमः
श्रीनिवास श्रिया कान्तया त्राहि नः ।
त्वामृतेऽधीश नाजैर्मध्यः शोभते
शीर्षहीनः कबन्धो यथा पूरुषः ॥ ३६ ॥

लोकपाला जियुः

दृष्टः किं नो दण्डिभरसद्ग्रहैस्त्वं
प्रत्यग्द्रष्टा देश्यते येन देश्यम् ।
माया हेषा भवदीया हि भूमन्
यस्त्वं धृष्टः पञ्चमिर्मासि भूतैः ॥ ३७ ॥

योगेश्वरा जियुः

प्रेयात तेऽन्योऽस्त्वमुत्स्तवयि प्रभो
विश्वात्मनीक्षेत्रपृथग्य आत्मनः ।
अथापि भक्त्येशतयोपधावता-
मनन्यवृत्त्याऽनुगृह्णाण वत्सल ॥ ३८ ॥

जगदुद्धवस्थितिलयेषु देवतो
बहुलिद्यमानगुणायाऽत्ममायया ।
रचितात्मभेदमतये स्वसंस्थया
विनिवर्तितभ्रमगुणात्मने^१ नमः ॥ ३९ ॥

ब्रह्मोवाच

नमस्ते श्रितसात्वाय धर्मादीनां च सूतये ।
निर्गुणाय च यत्काञ्छां नाहं वेदापरेऽपि च ॥ ४० ॥

अजिनिरुवाच

पतेजसाऽहं सुसमिद्धतेजा
हृव्यं वहे स्वध्वर आज्यसिक्तम् ।
तं यज्ञियं पञ्चविधं च पञ्चमिः
स्विष्टं यजुर्भिः प्राणातोऽस्मि यज्ञम् ॥ ४१ ॥

१. प्रा. पा. - व्यतिव० ।

सरितामां पेसीने डूबकी लगावीने बेठो छे. त्यां ब्रह्मानंदमां लीन जेवो थई ज्वाने कारणो तेने दावानणनी वात ज पूरेपूरी विसराई गई. अने ते हवे आपना कथामृतरुपी नदीमांथी बहार नीकणवा ईच्छतो पशा नथी. (३५)

पञ्चमानपत्तीओ कहुं - हे सर्वसमर्थ परमेश्वर! आपनु स्वागत छे. हुं आपने नमस्कार कुं छुं. आप मारा पर प्रसन्न थाओ. हे लक्ष्मीपति! पोतानी प्रिया लक्ष्मीज्ञ साथे आप अमारुं रक्षण करो. हे यज्ञेश्वर! जेम मस्तक विनानुं मनुष्यनुं धड सारुं लागतुं नथी तेम अन्य अंगोथी पूर्ण छोवा छतां पशा आपना विना यज्ञ शोभतो नथी. (३६)

लोकपालोओ कहुं - हे अनंत परमात्मा! आप समस्त अंतःकरणोना साक्षी छो. आ सधाणुं जगत आपना द्वारा ज ज्ञेवामां आवे छे. तो शुं माधिक पदार्थोने ग्रहण करनारी अमारी आ नेत्र वगेरे ईन्द्रियोथी क्ष्यारेय आप प्रत्यक्ष थई शक्या छो? वास्तवमां आप छो तो पंचभूतोथी अलग, तोपशा वस्तुतः आप आ पंचभूतोथी अलग, छठा होइने पशा आ पंचभूतो द्वारा ज आप जाणी शकाओ छो, आ आपनी माया ज छे. (३७)

योगेश्वरोओ कहुं - हे प्रभु! जे मनुष्य समस्त विश्वना आत्मा ऐवा आपनामां अने पोतानामां कोई लेद ज्ञेतो नथी तेना करतां अधिक प्रिय आपने कोई नथी; तोपशा हे भक्तवत्सल! जे लोको आपनामां स्वामीभाव राखे छे अने अनन्यलक्ष्मिथी आपनी सेवा करे छे तेमना पर आप कृपा करो. (३८)

आप आपनी माया वडे जगतनी उत्पत्ति, स्थिति अने प्रलयकार्य माटे ब्रह्मादि रुपो धारण करीने अनेक प्रकारना ज्ञावोने तेमना अदृष्ट कर्मो (प्रारब्ध) अनुसार उत्पन्न करो छो अने तेमनी बुद्धिओमां सत्त्वादि गुणोऽप्ये अनेक प्रकारना लेद उत्पन्न थाय छे. आ बधा लेदोनुं निर्माण पशा आपना द्वारा ज थयुं छे अने ते मायारुपी प्रपञ्चने आप पोताना स्वरूपमां विलीन करी दो छो त्यारे आ तमाम लेदबुद्धि नष्ट थई जाय छे. आवा मायाथी सर्वथा पर ऐवा आप परमात्माने अमारा नमस्कार छे. (३९)

ब्रह्मस्वरूप वेदोओ कहुं - आप ज धर्म वगेरेनी उत्पत्ति माटे शुद्ध सत्त्वने अपनावो छो, साथे ज आप निर्गुण पशा छो; तेथी आपना तत्त्वने नथी तो हुं जाणतो अने नथी तो ब्रह्म वगेरे कोई अन्य पशा जाणता. आपने नमस्कार छे. (४०)

अजिनिदेवे कहुं - हे लगवन्! आपना ज तेजथी प्रज्जवलित थईने हुं श्रेष्ठ यज्ञोमां देवताओने धी-मित्रित

દેવા જીયુઃ

પુરા કુલ્યાપાયે સ્વકૃતમુદ્રાકૃત્ય વિકૃતં
ત્વમેવાદ્યસ્તસ્મિન્સલિલઉરગેન્દ્રાધિશયને ।
પુમાન્શેષેસિદ્ધેહંદિ વિમૃશિતાધ્યાત્મપદવિ:
સએવાદ્યાક્ષર્ણાર્થ: પથિચરસિભૃત્યાનવસિન: ॥ ૪૨ ॥

ગન્ધર્વા જીયુઃ

અંશાંશાસ્તે દેવ મરીચ્યાદ્ય એતે
બ્રહ્મેન્દ્રાદ્યા દેવગણા રૂદ્રપુરોગા: ।
કીડાભાષ્ટ વિશ્વમિં યસ્ય વિભૂમન्
તસ્મૈ નિત્યં નાથ નમસ્તે કરવામ ॥ ૪૩ ॥

વિદ્યાધરા જીયુઃ

ત્વન્માયયાર્થમભિપદ કલેવરેડસ્મિન્
કૃત્વા મમાહમિતિ દુર્મતિરૂત્પથૈ: સ્વૈ: ।
ક્ષિમોડ્યસદ્વિપ્યલાલસ આત્મમોહં
યુષ્મતકથામૃતનિષેવક ઉદ્દ્વુદ્ધ્યેત ॥ ૪૪ ॥

બ્રાહ્મણા જીયુઃ

તં કતુસ્તવં હવિસ્તવં હુતાશ: સ્વયં
તં હિ મન્ત્ર: સમિદ્રભ્રાત્રાણિ ચ ।
તં સદ્દ્યત્વિજો દમ્પતી દેવતા
અજિનહોત્રં સ્વધા સોમ આજ્યં પશુ: ॥ ૪૫ ॥

તં પુરા ગાં રસાયા મહાસૂકરો
દંશ્ર્યા પચિની વારણોન્દો યથા ।
સૂયમાનો નદીલીલયા યોગિમિ-
વ્યુજ્જહર્થ ત્રયીગાત્ર યજશક્તુ: ॥ ૪૬ ॥

સ પ્રસીદ ત્વમસ્માકમાકાકૃતાં
દર્શનં તે પરિભ્રષ્ટસત્કર્મણામ્ ।
ક્રીત્યમાને નૃભિર્નામિ યજેશ તે
યજ્વાના: ક્ષયં યાન્તિ તસ્મૈ નમ: ॥ ૪૭ ॥

હવિ પહોંચાડું છું. આપ સાક્ષાત્ યજશપુરુષ અને યજરક્ષક છો.
અજિનહોત્ર, દર્શા, પૌર્ણમાસ, ચાતુર્માસ અને પશુ-સોમ – આ
પાંચ પ્રકારના યજો આપના જ સ્વરૂપ છે તથા ‘આશ્રાવય’,
‘અસ્તુ શ્રીપદ’, ‘પજે’, ‘યે યજામહે’ અને ‘વપદ’ – આ પાંચ
પ્રકારના પજુમ્બત્રોથી આપનું જ પૂજન થાય છે. હું આપને
પ્રશ્નામ કરું છું. (૪૧)

| દેવતાઓએ કહ્યું – હે દેવ! આપ આદિપુરુષ છો.
પૂર્વકલ્યનો અંત થતાં પોતાના કાર્યરૂપ આ પ્રપંચને ઉદ્રમાં
લીન કરીને આપે જ પ્રલયકાળીન જળમાં શેષનાગની ઉત્તમ
શર્યા પર શયન કર્યું હતું. આપના આધ્યાત્મિક સ્વરૂપનું
જનલોક વગેરેમાં વસનારા સિદ્ધો પણ પોતાના હદ્યમાં
ચિંતન કરે છે. અહો! તે જ આપ આજે અમારાં નેત્રોનો
વિપય થઈને પોતાના ભક્તોનું રક્ષણ કરી રહ્યા છો. (૪૨)

ગંધવોએ કહ્યું – હે દેવ! મરીચિ વગેરે ઋષિઓ અને
આ બ્રહ્મા, ઈન્દ્ર, રૂદ્ર વગેરે દેવતાઓ આપના અંશના પજો અંશ
છે. હે મહત્તમ! આ સમસ્ત વિજ્ઞ આપની કીડા-સામગ્રી છે. હે
નાથ! આવા આપને અમે નિત્ય પ્રશ્નામ કરીએ છીએ. (૪૩)

૪ | વિદ્યાધરોએ કહ્યું – હે પ્રભુ! પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ
માટેના સાધનરૂપ આ માનવદેહને પામીને પજો જીવ આપની
માયાથી મોહિત થઈને એનામાં ‘હું-મારું’નું અભિમાન કરી
બેસે છે; પછી તે દુર્બુદ્ધિનો પોતાના આત્મીયજ્ઞનોથી તિરસ્કૃત
થતો હોવા છતાં પજો અસત્ત (મિથ્યા) વિષયોની જ લાલસા
કરતો રહે છે. પરંતુ આવી સ્થિતિમાં પજો જે જીવ આપના
કથામૃતનું સેવન કરે છે તેના અંતઃકરણનો મોહ સર્વથા નાશ
પામે છે. (૪૪)

બ્રાહ્મણોએ કહ્યું – હે ભગવન્! આપ જ પજ છો,
આપ જ હવિ છો, આપ જ અજિન છો, સ્વયં આપ જ મંત્ર
છો; આપ જ સમિધ, કુશ અને યજપાત્ર છો તથા આપ જ
સભાજન, ઋત્વિજ, પજમાન અને તેની ધર્મપત્ની, દેવતા,
અજિનહોત્ર, સ્વધા, સોમરસ, ધી અને પશુ છો. (૪૫) હે
વેદમૂર્તિ! યજ અને તેનો સંકલ્પ – બંને આપ જ છો. પૂર્વકાળમાં
આપ જ અતિવિશાળ વરાહરૂપ ધારણ કરીને, રસાતલમાં
દૂબેલી પૃથ્વીને લીલાપૂર્વક જ પોતાની દાઢો પર ઉઠાવીને એ
રીતે બહાર કાઢી લાવ્યા હતા કે જે રીતે કોઈ ગજરાજ
કમલિનીને ઉઠાવી લાવે છે. તે સમયે આપ લીલાપૂર્વક ગર્જના
કરી રહ્યા હતા અને યોગીઓ આપનો એ પુરુષાર્થ જોઈને
આપની સુતિ કરતા હતા. (૪૬) હે યજેશર! જ્યારે લોકો
આપના નામનું કોર્તન કરે છે ત્યારે યજનાં સઘણાં વિઘનો
નાટ થઈ જાય છે. અમારું આ યજરૂપ સત્કર્મ નાટ થઈ ગયું,
તેથી અમે આપનાં દર્શનની ઈચ્છા કરી રહ્યા હતા. હવે આપ
અમારા પર પ્રસન્ન થાઓ. આપને નમસ્કાર છે. (૪૭)

मैत्रेय उवाच^१

इति दक्षः कविर्यज्ञं भद्रं लद्रावमर्शितम् ।
कीर्त्यमाने हृषीकेशो संनिष्ठे^२ यशमावने ॥ ४८ ॥

भगवान् स्वेन भागेन सर्वात्मा सर्वभागलुक् ।
दक्षं भभाष्य आभाष्य प्रीयमाणा ईवानघ ॥ ४९ ॥

श्रीभगवानुवाच^३

अहं ब्रह्मा च शर्वक्षं जगतः कारणं परम् ।
आत्मेश्वरं उपद्रष्टा स्वयं हृगविशेषणः ॥ ५० ॥

आत्ममायां समाविश्य सोऽहं गुणमयीं द्विज ।
सृजन् रक्षन् उरन् विश्वं द्वे सर्वाणां कियोचिताम् ॥ ५१ ॥

तस्मिन् ब्रह्मण्यद्वितीये केवले परमात्मनि ।
ब्रह्मरुद्रौ^४ च भूतानि भेदेनाशोऽनुपश्यति ॥ ५२ ॥

यथा पुमान् स्वाजेषु शिरः पाष्यादिषु^५ कवचित् ।
पारक्यभुद्धिं कुरुते एवं भूतेषु मत्परः ॥ ५३ ॥

त्रयाणामेकभावानां यो न पश्यति वै त्रिदाम् ।
सर्वभूतात्मनां ब्रह्मन् स शान्तिमधिगच्छति ॥ ५४ ॥

मैत्रेय उवाच

एवं भगवताऽऽदिष्टः प्रज्ञापतिपतिर्हरिम् ।
अर्थित्वा कुतुना स्वेन देवानुभयतोऽयज्ञत्^६ ॥ ५५ ॥

रुद्रं च स्वेन भागेन ह्युपाधावत्समाहितः ।
कर्मणोऽवसानेन^७ सोमपानितरानपि ।
उद्वस्य सहत्विग्निः सस्नाववभूयं ततः ॥ ५६ ॥

तस्मा अप्यनुभावेन स्वेनैवावामराधसे ।
धर्मं एव मतिं दात्या त्रिदशास्ते हिं ययुः ॥ ५७ ॥

एवं दाक्षायणी हित्वा सतीं पूर्वकलेवरम् ।
जशो हिमवतः क्षेत्रे मेनायाभिति शुश्रुम ॥ ५८ ॥

श्रीमैत्रेयज्ञ कहे छे – भाई विद्वर! आ प्रमाणे ज्यारे ज्या लोको यज्ञरक्षक भगवान् हृषीकेशनी स्तुति करवा लाग्या त्यारे परम चतुर दक्षे रुद्रना पार्षद वीरभद्र वडे ध्यस्त करायेलो यज्ञ करी आरंभी दीधो. (४८) सर्वान्तर्यामी श्रीहरि आम तो सौनाय भागोना भोक्ता छे, तोपश्च त्रिकपाल-पुरोडाशङ्कप पोताना भागथी अति प्रसन्न थया अने दक्षने संबोधीने कह्यु. (४९)

श्रीभगवाने कह्यु – जगतनुं परम कारणं हुं ज हुं. ब्रह्मा अने शिव पश्च हुं ज हुं; हुं सौनो आत्मा, ईश्वर अने साक्षी हुं तथा स्वयंप्रकाश अने उपाधिशून्य हुं. (५०) हे हिंश्चेष्ट! पोतानी त्रिगुणात्मक मायाने अपनावीने हुं ज जगतनी रथना, पालन अने संहार करतो रह्यु हुं तथा में ज ते कर्माने अनुदृप्त ब्रह्मा, विष्णु अने शंकर ए नामो पारण करेलां छे. (५१)

आवो लेदरहित विशुद्ध परब्रह्मस्वरूप जे हुं हुं हुं तेमां ज अज्ञानी मनुष्य ब्रह्मा, रुद्र तथा अन्य सधणा ज्योने विभिन्न उपथी जुओ छे. (५२) जेम मनुष्य पोताना मस्तक, हाथ वगेरे अंगोमां ‘आ माराथी त्रिन्न छे’ ऐदी (लेद-) बुद्धि क्यारेय करतो नथी तेवी ज रीते मारो भक्त प्राणीमात्रने माराथी त्रिन्न जोतो नथी. (५३) हे ब्रह्मन्! अमे – ब्रह्मा, विष्णु अने महेश – त्रिन्न स्वरूपथी एक ज छीअे अने अमे ज समस्त ज्यव-रूप छीअे; तेथी जे मनुष्य अमारामां कशोप भेद जोतो नथी ते ज शांति पामे छे. (५४)

श्रीमैत्रेयज्ञ कहे छे – भगवाने आ प्रकारे आक्षा आपी तेथी प्रज्ञापतिओना स्वामी दक्षे तेमनुं त्रिकपाल यज्ञ वडे पूजन कर्यु अने पछी अंगभूत अने प्रधान एम बने प्रकारना यज्ञोथी अन्य बधा देवताओनुं अर्चन कर्यु. (५५) पछी एकाग्रचित थह्ने भगवान् शंकरनुं यज्ञशोपरूप तेमना भागथी यज्ञन कर्यु तथा समाप्तिवेणामे करवामां आवता उद्वसान नामना कर्मथी अन्य सोमपायी तेम ज बीज देवताओनुं यज्ञन करीने पश्चानो उपसंहार कर्यो अने अंते ऋत्विजो साथे अवभूथ-स्नान कर्यु. (५६) पछी जेमने पोताना पुरुषार्थी ज बधा प्रकारनी सिद्धिओ प्राप्त थयेली हती ते दक्ष प्रज्ञापतिने ‘तमारी नित्य धर्ममां बुद्धि रहे’ ऐदो आशीर्वाद आपीने बधा देवताओ स्वर्गलोकमां सिधावी गया. (५७)

हे विद्वरज्ञ! सांभज्यु छे के दक्षपुत्री सतीज्ञामे आ प्रमाणे पोतानुं पूर्व-शरीर त्यज्ञ दीधा पछी हिमालयनी पत्नी मेनाना गर्वथी जन्म लीधो हतो. (५८)

१. प्राचीन प्रतमां ‘मैत्रेय उवाच’ नथी. २. प्रा. पा. – सान्निध्ये। ३. प्राचीन प्रतमां ‘श्रीभगवानुवाच’ नथी. ४. प्रा. पा. – देवात्मबुद्धिर्भूतानि। ५. प्रा. पा. – व्याख्यादिना। ६. प्रा. पा. – देवान् भगवतोऽयज्ञत्। ७. प्रा. पा. – कर्मणो व्यप०।

तमेव दयितं भूय आवृङ्गक्ते पतिभिर्भिका ।
अनन्यभावैकगतिं शक्तिः सुमेव पूरुषम् ॥ ५८ ॥

ऐतद्गवतः^१ शम्भोः कर्म दक्षाध्वरद्वुहः ।
श्रुतं भागवताच्छिष्यादुद्घवान्मे बृहस्पतेः ॥ ६० ॥

६८ पवित्रं परमीशचेष्टिं
यशस्यमायुष्यमधौधर्मर्षणम् ।
यो नित्यदाऽकर्ष्य॒ नरोऽनुकीर्त्येद्
धुनोत्यदं कौरव भक्तिभावतः ॥ ६१ ॥

जेम प्रलयकाणमां लीन थयेली शक्ति सृष्टिना आरंभमां करी
ईश्वरनो ४ आश्रय ले छे, तेवी ४ रीते अनन्यपरायणा
श्रीअंबिकाज्ञभे ते जन्ममां पश्च पोताना अेकमात्र आश्रय
अने प्रियतम भगवान शंकरनुं ४ वरणा कर्यु. (५८)
विद्वरज्ञ! दक्ष-यज्ञनो विध्वंस करनारा भगवान शिवनुं आ
चरित्र में बृहस्पतिज्ञना शिष्य परम भागवत उद्वर्जना
मुखेथी सांबण्युं हतु. (६०) हे कुरुनंदन! श्रीमहादेवज्ञनुं
आ पवित्र चरित्र यश अने आयुष्य वधारनारुं तथा
पापपुंजनो नाश करनारुं छे, ४ मनुष्य अक्षितभावथी आनुं
दररोऽश्रवण अने कीर्तन करे छे ते पोताना पापसमूहनो
नाश करी हे छे. (६१)

=★=

इति श्रीमहागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कन्धे दक्षयज्ञसंधानं^३ नाम सम्मोऽध्यायः ॥ ७ ॥
चोथो स्कन्ध-अंतर्गत दक्षयज्ञसंधान नामनो सातमो अध्याय समाप्त.

=★=

आठमो अध्याय

धूवनुं वन-गमन

मैत्रेय उवाच

सनकाद्या नारदश्च ऋभुर्सोऽरुणिर्यतिः ।
नैते गृहान् ब्रह्मसुता त्यावसन्नूर्ध्वरेतसः^४ ॥ १ ॥

मृषाऽर्धमस्य भार्याऽदसीदभम्भायां च शत्रुहन् ।
असूत मिथुनं ततु^५ निर्झतिर्जगृहेऽप्रजः ॥ २ ॥

तयोः समभवल्लोभो निकृतिश्च महामते ।
ताभ्यां कोषश्च हिंसा च यदुरुक्तिः स्वसा कलिः ॥ ३ ॥

दुरुक्तौ कलिराधत भयं मृत्युं च सतम् ।
तयोश्च मिथुनं जशे यातना निरयस्तथा ॥ ४ ॥

सङ्ग्रहेण मयाऽर्प्यातः प्रतिसर्गस्तवान्य ।
त्रिः श्रुत्यैतत्पुमान् पुष्यं विद्युनोत्यात्मनो भलम् ॥ ५ ॥

अथातः कीर्तये वंशं पुष्यकीर्तिः कुरुष्व ।
स्वायम्भुवस्यापि मनोर्हरेरंशांशज्ञनः ॥ ६ ॥

श्रीमैत्रेयज्ञ कहे छे – हे शत्रुसूदन विद्वरज्ञ! सनकादि
(ऋषियो), नारद, ऋभु, हंस, अरुणि अने यति –
ब्रह्माज्ञना आ नैष्ठिक ब्रह्मयारी पुत्रोंसे गृहस्थायमां
प्रवेश कर्या नहीं (तेथी तेओने कोई संतान थयुं नहीं). अमर्म
पश्च ब्रह्माज्ञनो ४ पुत्र हतो; तेनी पत्नीनुं नाम हतुं मृपा.
तेने हंल नामनो पुत्र अने माया नामनी पुत्री थयां. ते बंनेने
निर्झति लर्ज गयो, कारण के तेने कोई संतान न हतु. (१-
२) हंल अने मायाथी लोल अने निकृति (शठता)नो जन्म
थयो. तेमनाथी कोष अने हिंसा तथा तेमनाथी कणि (क्लद)
अने तेनी बहेन हुरुक्ति (अपशब्द) उत्पन्न थयां. (३) हे
सापुश्रेष्ठ! पश्चि कणिए हुरुक्तिथी लय अने मृत्यु उत्पन्न
कर्या तथा ते बंनेना संयोगथी यातना अने निरय (नरक)नुं
जोड़कुं उत्पन्न थयुं. (४) हे निष्पाप विद्वरज्ञ! आ प्रमाणे
में तमने संक्षेपमां ग्रलयना कारणात्र आ अधर्मनो वंश कही
संबणाव्यो. आ अधर्मनो त्याग करावे छे अने पुष्यना
संपादनमां हेतु बने छे; तेथी आनुं वर्णन ग्राम वार
सांबणीने मनुष्य पोताना मननी मलिनता दूर करी हे छे.
(५) हे कुरुनंदन! हवे हुं श्रीहरिना अंश (ब्रह्माज्ञ)ना
अंशथी उत्पन्न थयेला पवित्रकीर्ति महाराज स्वायंभुव
मनुना पुत्रोना वंशनुं वर्णन करुं छु. (६)

१. मा. पा. – ऐवं भग० । २. मा. पा. – नित्यमाऽर्प्य० । ३. मा. पा. – व्यज्ञसमुद्दवः सप्त० । ४. मा. पा. – व्यव० ।
५. मा. पा. – तत्र ।

प्रियप्रतोतानपाहौ शतरूपापते: सुतौ ।
वासुदेवस्य कलया रक्षायां जगतः स्थितौ ॥ ७ ॥
जाये उतानपादस्य सुनीतिः सुरुचिस्तयोः ।
सुरुचिः प्रेयसी पत्युर्नेतरा यत्सुतो ध्रुवः ॥ ८ ॥
ऐकदा सुरुचेः पुत्रमङ्गमारोप्य लालयन् ।
उतमं नारुरक्षन्तं ध्रुवं राजाऽभ्यनन्दत ॥ ९ ॥
तथा चिकिर्षमाणां तं सपत्न्यास्तनयं ध्रुवम् ।
सुरुचिः शृङ्खतो राजाः सेर्वमाहातिगर्विता ॥ १० ॥
न वत्स नृपतेर्विष्ण्यं भवानारोहुमर्हति ।
न गृहीतो भया पत्वं कुक्षावपि नृपात्मजः ॥ ११ ॥
बालोऽसि बत नात्मानमन्यखीगर्भसमृतम्^१ ।
नूनं वेद भवान् यस्य हुर्लभेऽर्थे मनोरथः ॥ १२ ॥
तपसाऽऽराध्य पुरुषं तस्यैवानुग्रहेण मे ।
गर्भे त्वं साध्यात्मानं यदीच्छसि^२ नृपासनम् ॥ १३ ॥

मैत्रेय उवाच

मातुः सपत्न्याः स दुरुक्तिविद्धः
श्वसन् रूपा दण्डहतो यथाऽहिः ।
हित्वा भिष्मनं पितरं सत्तवायं
जगाम मातुः प्ररुदन् सकाशम् ॥ १४ ॥
तं निःश्वसन्तं स्फुरिताधरोऽहं
सुनीतिरुत्सज्ज^३ उद्दुख्य बालम् ।
निशम्य तत्पौरमुखात्तिनां
सा विव्यथे यद्गहितं सपत्न्या ॥ १५ ॥
सोत्सृज्य धैर्यं विललाप शोक-
दावाग्निना दावलतेव बाला ।
वाक्यं सपत्न्याः स्मरती सरोज-
श्रिया देशा बाष्पकलामुवाह ॥ १६ ॥
दीर्घं श्वसन्ती वृजिनस्य पार-
मपश्यती बालकमाह बाला ।
माऽमङ्गलं तात परेषु मंस्था
भुड़क्ते जनो यत्परदुःखदस्तत् ॥ १७ ॥

महाराजी शतरूपा अने तेमना पति स्वायंभुव मनुथी प्रियप्रत अने उतानपाद - ऐ बे पुत्रो थया. भगवान वासुदेवनी कलाथी उत्पन्न थया होवाने कारणे ऐ बने संसारनुं रक्षण करवामां तत्पर रहेता हता. (७) उतानपादने सुनीति अने सुरुचि नामनी बे पत्नीओ हती. तेमांनी सुरुचि राजाने वधु प्रिय हती; सुनीति के जेनो पुत्र ध्रुव हतो ते तेमने तेवी प्रिय न हती. (८)

एक दिवस राजा उतानपाद सुरुचिना पुत्र उतमने खोणामां बेसाडीने लाड करी रह्या हता. ते ज समये ध्रुवने पक्ष खोणामां बेसवानी ईच्छा थई, परंतु राजाए तेने आवकार्यो नहीं. (९) ते समये धमंड भरेली सुरुचिए पोतानी शोक्यना पुत्र ध्रुवने महाराजना खोणामां आववा प्रयत्न करतो जोઈने तेनी सामे ज तेने ईर्ष्यापूर्ण शब्दोमां कहुं. (१०) 'दीकरा! तु राजसिंहासन पर बेसवानो अधिकारी नथी. तु पक्ष राजानो ज पुत्र छे, तेथी शु थयु? तने में तो मारी कूजमां धारणा नथी कर्याने! (११) तु हज्ज नादान छे, तने खबर नथी के ते कोई बीज लीना गर्भमांथी जन्म लीधो छे. तु आवा हुर्लभ अर्थनी ईच्छा करी रह्यो छे जे तारे करवी जोઈने नहीं. (१२) जे तु राजसिंहासन ईच्छतो होय तो तपस्या करीने परम पुरुष श्रीनारायणनी आराधना कर अने तेमनी कृपाथी मारा गर्भमां आवीने जन्म ले.' (१३)

श्रीमैत्रेयज्ञ कहे छे - हे विद्वरज्ञ! जे रीते लाकडीनो मार खाईने साप झूँझाडा मारवा लागे छे तेवी ज रीते पोतानी सावडी मातानां कठोर वेषाथी धायल थईने ध्रुव कोधनो मार्यो लांबा लांबा श्वास लेवा लाग्यो. तेना पिता शूपचाप आ बधुं जोता रह्या. मौमांथी एक शब्द पक्ष बोल्या नहीं. त्यारे पिताने छोडीने ध्रुव रडतो रडतो पोतानी माता पासे आव्यो. (१४) तेना बने होठ ककडी रह्या हता अने ते झूसकां भरीने रडी रह्यो हतो. सुनीतिए दीकराने उच्चकीने खोणामां लीधो; अने ज्यारे भडेलनां बीजां लोको पासेथी पोतानी शोक्य सुरुचिए कहेली वातो सांबणी त्यारे तेने पक्ष धर्षुं दुःख थयुं. (१५) तेनी धीरज तूटी गई. ते दावानणथी बणेली वेलीनी जेम शोकथी संतप्त थईने करमाई गई तथा विलाप करवा लागी. शोकये कहेली वातो याद आववाथी तेनां कमण जेवां नेत्रोमां आंसु भराई आव्यां. (१६) ते बिचारीने पोताना दुःखना दरियानो क्षयांय अंत देखातो न हतो. तेषो उडो श्वास लईने ध्रुवने कहुं - 'बेटा! तु बीजांओ माटे कोई प्रकारना अमंगणनी कामना न कर. जे मनुष्य बीजांओने दुःख आपे छे तेषो

१. प्रा. पा. - वसम्भवम् । २. प्रा. पा. - यदीच्छसि नृपासने । ३. प्रा. पा. - सुतं निजेत्सज्जमुद्दृष्टि ।

सत्यं सुरुच्याऽभिहितं भवान्मे
यद् दुर्भगाया उदरे गृहीतः ।
सन्येन वृद्धश्च विलक्षजते यां
भार्येति वा वोद्भुभिःस्पतिर्माम् ॥ १८ ॥

आतिष्ठ तत्तात विमत्सरस्त्व-
मुक्तं समात्रापि यदव्यलीकम् ।
आराध्याधोक्षजपादपदं
यदीक्षसेऽध्यासनमुत्तमो यथा ॥ १९ ॥

यस्याऽप्निपदं परिचर्य विश्व-
विभावनायातगुणाभिपत्तेः ।
अजोऽध्यतिष्ठत्पलु पारमेष्ठयं
पदं जितात्मशसनाभिवन्धम् ॥ २० ॥

तथा मनुर्वो भगवान् पितामहो
यमेकमत्या पुरुषक्षिणैर्मञ्जैः ।
ईष्टवाऽभिपेदे दुरवापमन्यतो
भौमं सुखं दिव्यमथापवर्यम् ॥ २१ ॥

तमेव वत्साश्रय भृत्यवत्सलं
मुमुक्षुभिर्मृग्यपदाञ्जपद्विभ् ।
अनन्यभावे निजधर्मभाविते
मनस्यवस्थाप्य भजस्व पूरुषम् ॥ २२ ॥

नान्यं ततः पद्मपलाशलोचनाद्
दुःखच्छिदं ते मृगयामि कर्यन ।
यो मृग्यते हस्तगृहीतपद्मया
श्रियेतरैरज्ञं विमृग्यमाणया ॥ २३ ॥

मैत्रेय^१ उवाच
अेवं सञ्जलितं^२ मातुराकष्यार्थांगमं वयः ।
सिन्नियम्यात्मनाऽऽत्मानं निश्चकामपितुः पुरात् ॥ २४ ॥

नारदस्तदुपाकष्य शात्वा तस्य चिकीर्षितम् ।
स्पृष्टवा मूर्धन्यघञ्जेन पाणिना प्राह विस्मितः ॥ २५ ॥

अहो तेजः क्षत्रियाणां मानभज्ममृष्यताम् ।
बालोऽप्ययं हृदा धते यत्समातुरसद्वयः ॥ २६ ॥

पोते ज तेनुं इण भोगवतुं पडे छे. (१७) सुरुचिए जे कंઈ कहुं छे ते बराबर ज छे; कारण के महाराजने मने पली तरीके बोलाववामां पश्च लाज आવे छे. तें मुજ अभागणीना ज गर्भथी जन्म लीधो छे अने मारा ज दूधथी तुं ऊछ्यो छे. (१८) बेटा! सुरुचिए तारी सावडी मा होवा छतां पश्च वात बिलकुल बराबर कही छे; तेथी जो तुं राजकुमार उत्तमनी जेम राजसिंहासन पर बेसवा ईच्छतो होय तो देखभाव छोडीने तेना कथननुं पालन कर. बस, श्रीअधोक्षज भगवाननां चरणकमणोनी आराधना करवा लागी जा. (१९) संसारनुं पालन करवा माटे सत्यगुणानो अंगीकार करनारा ते श्रीहरिनां चरणोनी आराधना करवाथी ज तारा परदादा श्रीब्रह्माज्ञने ते सर्वश्रेष्ठ पद प्राप्त थयुं छे के जे मन अने प्राणने ज्ञातनारा मुनिओ वडे पश्च वंदनीय छे. (२०) आ ज प्रमाणे तारा दादा स्वायंभुव मनुओ पश्च भोटी भोटी दक्षिणावाणा यज्ञो करीने अनन्यभावे ते ज भगवाननी आराधना करी हती; त्यारे ज तेमने बीजाओ माटे अतिदुर्लभ लौडिक, अलौडिक अने भोक्षसुखनी प्राप्ति थई. (२१) बेटा! तुं पश्च ते भक्तवत्सल श्रीभगवाननो ज आश्रय ले. जन्म-मृत्युना चक्रावामांथी धृटवा ईच्छता मुमुक्षुओ निरंतर तेमनां ज चरणकमणोनो मार्ग खोणता रहे छे. तुं स्वधर्मना पालनथी पवित्र थयेला पोताना चित्तमां श्रीपुरुषोत्तम भगवानने बेसाडी ले तथा बीज बधानुं चिंतन छोडीने डेवળ तेमनी ज भज्जि कर. (२२) बेटा! ते कमलदललोचन श्रीहरि सिवाय मने तो तारा हुःखने दूर करनारुं अन्य कोઈ देखातुं नथी. जो, जेमने प्रसन्न करवा माटे ब्रह्मा वगेरे बीज बधा देवताओ खोणता रहे छे, ते श्रीलक्ष्मीज्ञ पश्च हाथमां कमण लઈने निरंतर ते ज श्रीहरिने खोणतां रहे छे.' (२३)
(३) (श्रीमैत्रेयज्ञ कहे छे - माता सुनीतिए जे वयन कह्यां ते अभीष्ट वस्तुनी प्राप्तिनो मार्ग बतावनारां हतां. तेथी ते सांभणीने प्रुवे बुद्धि वडे पोताना चित्तनुं समाधान कर्यु. त्यारपछी तेओ पिताना नगरमांथी चाली नीकण्या. (२४) आ बधा समाचार सांभणीने अने प्रुव शुं करवा ईच्छे छे - ऐ वात जाणवा माटे नारदज्ञ त्यां आव्या. तेमणे प्रुवना माथे पोतानो पापनाशक कमलवत् कर डेवतां मनोमन विस्मित थઈने कहुं. (२५) 'अहो! क्षत्रियोनुं डेवुं अद्भुत तेजः छे! - तेओ थोडो-सरखो पश्च मानभंग सહी शक्ता नथी. जुओ, हज्ज तो आ नानो-सरखो बाणक छे, तोपश्च तेना हृदयमां सावडी मानां कडवां वेणु घर करी गयां छे.' (२६)

१. प्राचीन ग्रन्थमां 'मैत्रेय उवाच' नथी. २. प्रा. पा. - सञ्जलितं।

नारद उवाच

नाधुनाऽप्यवमानं ते सम्मानं वापि पुत्रक ।
लक्ष्यामः कुमारस्य सकृतस्य कीडनादिषु ॥ २७ ॥

विकल्पे विद्यमानेऽपि न व्यसन्तोषहेतवः ।
पुंसो मोहमृते भिन्ना यत्त्वोक्ते निजकर्मभिः ॥ २८ ॥

परितुष्टेतत्स्तात् तावन्मात्रेण पूरुषः ।
देवोपसादितं यावद्वीक्षेश्वरगतिं बुधः ॥ २९ ॥

अथ मात्रोपदिष्टेन योगेनावरुरुत्ससि ।
यत्रसादं स वै पुंसां हुराराध्यो मतो भम ॥ ३० ॥

मुनयः पदवीं यस्य निःसज्जेनोरुज्जन्मभिः ।
न विद्वर्म्मयन्तोऽपि तीव्रयोगसमाधिना ॥ ३१ ॥

अतो निवर्ततामेष निर्बन्धस्तव निष्कलः ।
पतिष्ठति भवान् काले श्रेयसां समुपस्थिते ॥ ३२ ॥

यस्य यद् देवविहितं स तेन सुखदुःखयोः ।
आत्मानं तोषयन्तेहि तमसः पारमृच्छति ॥ ३३ ॥

गुणाधिकान्मुदं लिप्सेदनुकोशं गुणाधमात् ।
मैत्रीं समानादन्विष्येन तापैरभिभूयते ॥ ३४ ॥

कुरु उवाच

सोऽयं शमो भगवता सुखदुःखहतात्मनाम् ।
दर्शितः कृपया पुंसां हुर्दर्शोऽस्मद्विष्येस्तु यः ॥ ३५ ॥

अथापि मेऽविनीतस्य क्षात्रं घोरमुपेयुधः ।
सुरुच्या हुर्वचोबाणैर्न भिन्ने श्रयते हृषि ॥ ३६ ॥

पदं त्रिभुवनोत्कृष्टं जिगीयोः साधु वर्त्म मे ।
भूत्यस्मत्पितृभिर्ब्रह्मन्यैरप्यनविष्ठितम् ॥ ३७ ॥

नूनं भवान् भगवतो योऽक्षः परमेष्ठिनः ।
वितुदम्भते वीणां हितार्थं^१ जगतोऽक्षवत् ॥ ३८ ॥

ते पदी नारदज्ञामे धूवने कहुं – बेटा! हज्ज तो तुं बाणक छे, खेलकूदमां मस्त रहे छे; अमे नथी समजता के आ उमरमां कोई वातथी तारुं सम्मान के अपमान थई शકे. (२७) जो तने मान-अपमाननो घ्याल होय ज तो, बेटा! वास्तवमां मनुष्यना असंतोषनुं कारङ्गा मोह सिवाय अन्य कशुं ज नथी. संसारमां मनुष्य पोतानां कर्मो अनुसार ज मान-अपमान के सुख-दुःख वगेरे मेणवे छे. (२८)

वत्स! भगवाननी गति धज्जी विलक्षणा छे! तेथी तेना पर विचार करीने बुद्धिमान मनुष्ये भाग्यवशात् पोते जेवा पशा परिस्थितिनो सामनो करवो पडे तेमां ज संतुष्ट रहेवुं जोईअ. (२९) हमङ्गां, माताना उपदेशथी तुं योग-साधन वडे जे भगवाननी कृपा मेणववा जई रख्यो छे, मारा विचारमां तो साधारणा मनुष्यो माटे तेमने प्रसन्न करवा ए धर्म ज मुश्केल छे. (३०) योगीजनो अनेक जन्मो सुधी अनासक्त रहीने समाधियोग वडे मोटी मोटी कठोर साधनाओं करता रहे छे, परंतु भगवानना मार्गनो पत्तो मेणववा पामता नथी. (३१) तेथी तुं आ व्यर्थ छह छोडी हे अने धरे पाणी वण; मोटो थाय त्यारे, ज्यारे परमार्थ-साधननो समय आवे त्यारे ते माटे प्रथल करजे. (३२) विधाताना विधान अनुसार सुख-दुःख जे कंઈ पशा प्राप्त थाय, तेमां चिताने संतुष्ट राख्य जोईअ. आम करनारो मनुष्य सुख-दुःखयी पर थई जाय छे. (३३) मनुष्ये पोतानाथी अधिक गुणवानने जोईने प्रसन्न थवुं जोईअ, जे ओछा गुणवाणो होय तेना पर दया करवी जोईअ अने जे पोताना समान गुणवाणो होय तेनी साथे भिन्नतानो भाव राखवो जोईअ. आम करवाथी तेने दुःखो क्ष्यारेय दबावी शक्तां नथी. (३४)

धूवे कहुं – हे भगवन्! सुख-दुःखयी जेमनु चित चंचल थई जाय छे ते लोको माटे तमे कृपा करीने शान्तिनो आ धज्जो सारो उपाय बताव्यो. परंतु मारा जेवा अज्ञानीओनी दृष्टि अहीं सुधी पहोची शक्ती नथी. (३५) आ उपरांत, मने भीषण क्षत्रिय-स्वभाव मणेलो छे, तेथी मारामां धर्म जे भगवाननो अभाव छे; सुरुचिये पोतानां कटु-वयनरूपी बाणोथी मारुं हृदय भेदी नाख्युं छे; तेथी तेमां तमारो आ उपदेश करवा पामतो नथी. (३६) हे भ्रष्टन्! हुं ते पद पर अधिकार करवा ईश्वरुं छुं के जे त्रिष्णो लोकमां सर्वश्रेष्ठ पद छे तथा जेना पर मारा बाप-दादा अने बीजा कोई पशा आउढ थई शक्या नथी. तमे मने तेनी ज मार्गिनो कोई सारो ऐवो मार्ग भतावो. (३७) तमे भगवान अभ्याज्ञना पुत्र छो अने संसारना कल्याण माटे ज वीणा वगाडता-वगाडता सूर्यनी जेम त्रिष्णो लोकमां विचरणा करता रहो छो. (३८)

१. म्रा. पा. – हितार्थ ।

मैत्रेय उवाच^१

इत्युदाहतमाकर्ण्य भगवान्नारदस्ता ।
प्रीतः प्रत्याह तं बालं सदाक्यमनुकम्पया ॥ ३८ ॥

नारद उवाच

जनन्याऽभिहितः पन्थाः स वै निःश्रेयसस्यते ।
भगवान् वासुदेवस्तं भज तत्रवष्टात्मना ॥ ४० ॥

धर्मार्थकाममोक्षाख्यं य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ।
एकमेव हरेस्तत्र कारणं पादसेवनम् ॥ ४१ ॥

तात गच्छ भद्रं ते यमुनायास्तं शुचि ।
पुष्टं मधुवनं यत्र सान्निध्यं नित्यदा हरेः ॥ ४२ ॥

सात्वाऽनुसवनं तस्मिन् कालिन्द्याः सलिलेशिवे ।
कृत्योचितानि निवसत्तात्मनः कल्पितासनः ॥ ४३ ॥

प्राणायामेन त्रिवृता प्राणेन्द्रियमनोमलम् ।
शनैर्वृदस्याभिध्यायेन्मनसा गुरुणा गुरुम् ॥ ४४ ॥

प्रसादाभिमुखं शश्त्रसत्रवदनेकाणाम्^२ ।
सुनासं सुभुवं चारुकपोलं सुरसुन्दरम् ॥ ४५ ॥

तरुणं रमणीयाज्ञमरुणोऽकेषणाधरम् ।
प्रष्टाताश्रयणं नृमणं शरण्यं करुणार्णवम् ॥ ४६ ॥

श्रीवत्साङ्कं धनश्यामं पुरुषं वनमालिनम् ।
शङ्खकगदापद्मैरभिव्यक्तयतुर्भुजम् ॥ ४७ ॥

किरीटिनं कुण्डलिनं केयूरवलयान्वितम् ।
कौस्तुभाभरणाश्रीवं पीतकौशेयवाससम् ॥ ४८ ॥

काञ्चीकलापर्यस्तं लसत्काञ्चननूपुरम् ।
दर्शनीयतमं शान्तं मनोनयनवर्धनम् ॥ ४९ ॥

पद्भ्यां नभमणिश्रेष्या विलसद्भ्यां समर्चताम्^३ ।
हृत्पद्मकर्णिकाधिष्ठयमाकम्प्यात्मन्यवस्थितम् ॥ ५० ॥

श्रीमैत्रेयज्ञ कहे छे - ध्रुवनी वात सांभणीने भगवान् नारदज्ञ घण्टा प्रसन्न थया अने तेमना पर कृपा करीने तेमने आ प्रमाणे सदुपदेश आप्यो. (३८)

श्रीनारदज्ञ ए कहुं - बेटा! तारी माता सुनीतिअं तने छे कंठ जलाव्युं छे ते ४ तारे माटे परम कल्याणनो मार्ग छे. भगवान् वासुदेव ४ ते उपाय छे, तेथी तुं चित जोडीने तेमनी ४ भक्ति कर. (४०) ४ मनुष्यने पोताने माटे धर्म, अर्थ, काम अने मोक्षरूप पुरुषार्थनी अभिलापा होय तेने माटे तेमने पामवानो उपाय एकमात्र श्रीहरिनां चरणोनुं सेवन ४ छे. (४१) बेटा! तारुं कल्याण थरो. हवे तुं श्रीयमुनांश्चना तटवर्ती परम पवित्र मधुवनमां जा. त्यां श्रीहरिनो नित्य-निवास छे. (४२) त्यां श्रीकालिन्दीना निर्भूषणं जग्मां त्रिष्णु समय सान करीने, नित्यकर्मथी परवारीने, यथाविधि आसन पाथरीने स्थिरभावे बेसजे. (४३) पछी रेचक, पूरक अने कुंभक - त्रिष्णु प्रकारना प्राणायामथी धीरे-धीरे ग्राण, मन अने इन्द्रियोना दोषोने हूर करीने धैर्ययुक्त मनथी परम गुरु श्रीभगवाननुं आ प्रमाणे ध्यान करजे. (४४)

भगवाननां नेत्रो अने मुख निरंतर प्रसन्न रहे छे; तेमने जोवाथी ऐवुं मालूम थाय छे के तेओ प्रसन्नतापूर्वक भक्तने परदान आपवा माटे तत्पर छे. तेमनी नासिङ्का, तेमनां जबां अने तेमना कपोल घण्टां ४ सोहामणां छे. तेओ जधा ४ देवताओमां परम सुंदर छे. (४५) तेमनी अवस्था तरुणा छे; जधां अंगो घण्टां धाटीलां छे; होठ लाल-लाल अने आंखो रतुमडी छे. तेओ प्रधात-जनोना आश्रय-दाता, अपार सुखदायक, शरणागतवत्सल अने द्यासागर छे. (४६) तेमना वक्षःस्थणमां श्रीवत्सनुं चिक्क छे; तेमनुं शरीर जग्मयां वादण जेवुं श्यामवर्ण छे; ते परम पुरुष श्यामसुंदर गणामां वनमाणा धारणा करेला छे अने तेमनी चार भुजाओमां शंख, चक्र, गदा अने पद्म सुशोभित छे. (४७) तेमनां अंग-प्रत्यंग मुगट, कुण्डल, केयूर, कंकल वगेरे आभूषणोथी विभूषित छे; गणुं कौस्तुभमणिनी पण शोभाने वधारी रह्युं छे तथा तेमना श्रीविश्रेष्ट पर रेशभी पीतांभर छे. (४८) तेमना कटिप्रदेशमां सुवर्णानी कटिमेखला अने तेमनां चरणोमां सुवर्णामय नूपुर सुशोभित छे. भगवाननुं स्वरूप घण्टा ४ दर्शनीय, शान्त तथा मन अने आंखोने आनंदित करनारुं छे. (४९) ४ लोको प्रभुनी मानस-पूजा करे छे तेमना अंतःकरणामां तेओ हृष्यकमणी कर्णिका पर पोतानां नभ-मणि-मंडित मनोहर चरणकमणोने स्थापित

१. प्राचीन प्रतमां 'मैत्रेय उवाच'थी मांडीने '०मनुकम्पया' सुधीनो भाग मृणमां नथी, टिप्पणीमां छे. २. प्रा. पा. - सम्बन्ध ० । ३. प्रा. पा. - समर्चितम् ।

स्मयमानमभिध्यायेत्सानुरागावलोकनम् ।
नियतेनैकभूतेन मनसा वरदर्षभम् ॥ ५१ ॥

ऐवं भगवतो उपं सुभद्रं ध्यायतो मनः ।
निर्वृत्या परया तूर्णं सम्पत्तं न निवर्तते ॥ ५२ ॥

जप्यश्च परमो गुह्यः श्रूयतां मे नृपात्मज ।
यं समरात्रं प्रपट्टन् पुमान् पश्यति ऐचरान् ॥ ५३ ॥

“ॐ नमो भगवते वासुदेवाय” ।
मन्त्रेणानेन देवस्य कुर्याद् द्रव्यमयीं बुधः ।
सप्तर्णां विविष्टद्वयैर्देशकालविभागवित् ॥ ५४ ॥

सलिलैः शुचिभिर्माल्यैर्वन्यैर्मूलफलादिभिः ।
शस्ताऽकुरांशुकैश्चार्येत्तुलस्याप्रियया प्रभुम् ॥ ५५ ॥

लक्ष्या द्रव्यमयीमर्णां क्षित्यम्ब्वादिषु वाऽर्थेत् ।
आभृतात्मा मुनिः शान्तो यत्वाऽभितव्यभुक् ॥ ५६ ॥

स्वेच्छावतारयरितैरचिन्त्यनिजमायया ।
करिष्यत्युत्तमश्लोकस्तद्ध्यायेद्दृढयज्ञम्^१ ॥ ५७ ॥

परियर्था भगवतो यावत्यः पूर्वसेविताः ।
ता मन्त्रहृदयेनैव प्रयुज्ज्यान्मन्त्रमूर्तये ॥ ५८ ॥

ऐवं कायेन मनसा वचसा च मनोगतम् ।
परियर्थमाण्डो भगवान् भक्तिमत्परियर्थया ॥ ५९ ॥

पुंसाममायिनां सम्यग्भजतां भाववर्धनः ।
श्रेयो दिशत्यभिमतं यज्ञर्मादिषु देहिनाम् ॥ ६० ॥

विरक्तश्चेन्द्रियरतौ भक्तियोगेन भूयसा ।
तं निरन्तरभावेन भजेताद्वा विमुक्तये ॥ ६१ ॥

ईत्युक्तस्तं परिकम्य प्रशान्त्य च नृपार्भकः ।
यथौ मधुवनं पुष्पं हरेश्वरणायर्चितम् ॥ ६२ ॥

करीने विराजे छे. (५०) आ प्रमाणे धारणा करतां करतां ज्यारे चित्त स्थिर अने अेकाग्र थर्छ जाय त्यारे ते वरदायक प्रभुनुं ए प्रमाणे ध्यान धरवुं के तेओ मारी तरक अनुरागभरी दृष्टिथी निखाणता रहीने मंदमंद मलकार्ह रह्या छ. (५१) भगवाननी मंगलमयी मूर्तिनुं आ प्रमाणे निरंतर ध्यान धरवाथी मन सत्वरे परम-आनंदमां दुबीने तल्लीन थर्छ जाय छे अने पछी त्यांथी पाण्ठि झरतुं नथी. (५२)

हे राजकुमार! आ ध्याननी साथे जे परम गोपनीय मंत्रनो जप करवो जोઈअे ते पक्ष बतावुं छु; सांख्य. आ मंत्रनो सात रात्रि जप करवाथी मनुष्य आकाशविहारी सिद्धोनुं दर्शन करी शके छे. (५३) ए मंत्र छे - ‘ॐ नमो भगवते वासुदेवाय’ क्या देशमां अने क्या काणमां कई वस्तु उपयोगी छे एनो विचार करीने बुद्धिमान मनुष्ये आ मंत्र द्वारा ज्ञात-ज्ञातनी सामग्रीओथी भगवाननी द्रव्यमयी पूजा करवी जोઈअे. (५४) प्रभुनी पूजा विशुद्ध जण, पुष्पमाणा, वन्य मूण-कण वगेरे, पूजा माटे विहित दूवाँकुर, वनमां ज ग्राप्त थतां वल्कल वस्त्र अने तेमनी प्रेयसी तुलसी वडे करवी जोઈअे. (५५) जो शिला वगेरेनी मूर्ति मणी शके तो तेमां, नहीं तो पृथ्वी के जण वगेरेमां ज भगवाननी पूजा करवी. नित्य संपत्तिया, मननशील, शांत अने मौन रहेवुं तथा वन्य कण-मूण वगेरेनो मिताहार (परिमित-सीमित भोजन) करवो. (५६) आ सिवाय, पुष्पकीर्ति श्रीहरि पोतानी अनिर्वचनीय माया वडे पोतानी ज ईच्छाथी अवतार लहीने जे जे मनोहर चरित्रो करे छे तेमनुं मनोमन चिंतन करता रहेवुं. (५७) प्रभुनी पूजा माटे जे जे (उपचारोनुं विधान करवामां आव्युं छे ते उपचारो मंत्रमूर्ति श्रीहरिने द्वादशाक्षरी मंत्र द्वारा ज अर्पण करवा. (५८)

आ प्रमाणे ज्यारे हृदयस्थित श्रीहरिनुं पूजन मन, वाणी अने शरीरथी भक्तिपूर्वक करवामां आवे छे त्यारे तेओ निष्कपटभावे सम्यक्षपणे भजन करनारा पोताना भक्तोनो भाव वधारी हे छे अने तेमने तेमनी ईच्छा अनुसार धर्म, अर्थ, काम अथवा मोक्षरूप कल्याणानुं प्रदान करे छे. (५९-६०) जो उपासकने ईन्द्रियो-संबंधी भोगोमांथी वैराग्य थर्छ गयो होय तो तेषो मोक्षप्राप्ति माटे अत्यंत भक्तिपूर्वक अविच्छिन्न (निरंतर)भावे भगवाननी भक्ति करवी. (६१)

श्रीनारदज्ञ पासेथी आ प्रमाणे उपदेश मेणवीने राजकुमार ध्रुवे परिकमा करीने तेमने प्रश्नाम कर्या. त्यारबाद तेषो भगवाननां चरणाचिक्षोथी अंडित परम पवित्र मधुवननी पात्रा करी. (६२)

१. प्रा. पा. - हृदयं गतम्।

તપોવનં ગતે તસ્મિન્પ્રવિષ્ટોડન્તઃપુરં મુનિઃ ।
અહિતાર્હણકો^૧ રાજા સુખાસીન ઉવાચ તમ્ ॥ ૬૩ ॥

નારદ ઉવાચ

રાજન् કિં ધ્યાયસે દીર્ઘ મુખેન પરિશુદ્ધતા ।
કિં વા ન રિષ્યતે કામો ધર્મો વાર્થેન સંયુતઃ ॥ ૬૪ ॥

રાજો ઉવાચ

સુતો મે બાલકો બ્રહ્મન् સ્તૈષેનાકરુણાત્મના ।
નિર્વાસિતઃ પગ્યવર્ષઃ સહ માત્રા મહાન્કવિઃ ॥ ૬૫ ॥

અષ્યનાથં વને બ્રહ્મન્માસમાદન્યર્ભકુ^૨ વૃકાઃ ।
શ્રાન્ત શયાનં કુદિતં પરિમ્લાનમુખામ્બુજમ્ ॥ ૬૬ ॥

અહો મે બત દૌરાત્મયં સ્ત્રીજિતસ્યોપધારય ।
યોડકુંપ્રેમણાડકરુક્ષાનં નાભ્યનન્દમસતમઃ ॥ ૬૭ ॥

નારદ ઉવાચ

મા^૩ મા શુચઃ સ્વતન્યં દેવગુમં વિશામ્પતે ।
તત્ત્રમાવમવિજ્ઞાય પ્રાવૃદ્ધક્તે યદ્યશો જગત् ॥ ૬૮ ॥

સુદુષ્કરં^૪ કર્મ કૃત્વા લોકપાલૈરપિ પ્રભુઃ ।
એષ્યત્યચિરતો રાજન् યશો વિપુલયંસ્તવ ॥ ૬૯ ॥

મૈત્રેય ઉવાચ

ઈતિ દેવર્ષિણા પ્રોકાંતં વિશ્રુત્ય જગતીપતિઃ ।
રાજલક્ષ્મીમનાદત્ય પુત્રમેવાન્વચિન્તયત् ॥ ૭૦ ॥

તત્રાભિષિક્તઃ પ્રયતસ્નામુપોષ્ય વિભાવરીમ્ ।
સમાહિતઃ પર્યચરદ્ધ્યાદેશેન પૂરુષમ્ ॥ ૭૧ ॥

ત્રિરાત્રાન્તે ત્રિરાત્રાન્તે કપિત્યબદ્રાશનઃ ।
આત્મવૃત્તયનુસારેણ માસં નિન્યેડર્યયનહરિમ્ ॥ ૭૨ ॥

દ્વિતીયં ચ તથા માસં પછે પછેડર્ભકો દિને ।
તૃષ્ણપર્ણાદિભિ:^૫ શીર્ણો: કૃતાશોડભ્રયર્થયદ્વિભુમ્ ॥ ૭૩ ॥

તૃતીયં ચાનયન્માસં નવમે નવમેડહનિ ।
અભ્યક્ષ ઉત્તમશલોકમુપાધાવત્સમાધિના ॥ ૭૪ ॥

ચતુર્થમપિ વૈ માસં દ્વાદશે દ્વાદશેડહનિ ।
વાયુભક્ષો જિતશાસો ધ્યાયન્દેવમધારયત् ॥ ૭૫ ॥

પ્રુવજી તપોવન ભણી ચાલી નીકળ્યા એ પછી નારદજી ઉત્તાનપાદના મહેલમાં જઈ પહોંચ્યા. રાજાએ પથોચિત ઉપચારોથી તેમની પૂજા કરી; ત્યારે તેમણે આરામથી આસન પર બેસીને રાજાને પૂછ્યું. (૬૩)

શ્રીનારદજીએ કહ્યું - હે રાજન! તમારું મુખ શોપાઈ ગયું છે, તમે દીર્ઘકાળથી શો વિચાર કરી રહ્યા છો? તમારે ધર્મ, અર્થ અને કામ - એ પેડી કોઈમાં કશી ઊંઘાપ તો નથી આવીને? (૬૪)

રાજાએ કહ્યું - બ્રહ્મન! હું ઘણો જ નિર્દ્ય છું અને સ્ત્રીને વશ છું. અરે! મેં પોતાના પાંચ વર્ષના નાના બાળકને તેની માતા સાથે ઘરમાંથી કાઢી મુક્યો. હે મુનિવર! તે ઘણો જ બુદ્ધિમાન હતો. (૬૫) તેનું કમળ જેવું મુખ ભૂખથી કરમાઈ ગયું હશે, તે થાકીને ક્યાંક રસ્તા પર ઢળી પડ્યો હશે. બ્રહ્મન! તે અસહાય બાળકને વનમાં ક્યાંક વરુ ખાઈ ન જાય. (૬૬) અરે! હું કેવો ઓને આધીન છું! મારી કુટિલતા તો જુઓ - તે બાળક પ્રેમવશ મારા ખોળામાં બેસવા હિંદુઓ હતો, પણ મેં દુષ્ટે તેનો સહેજ પણ આદર કર્યો નહીં. (૬૭)

શ્રીનારદજીએ કહ્યું - હે રાજન! તમે પોતાના બાળકની ચિંતા ન કરો. તેના રક્ષક ભગવાન છે. તમને તેના પ્રભાવની જાગ્રા નથી, તેનો યશ સમસ્ત જગતમાં ફેલાઈ રહ્યો છે. (૬૮) તે બાળક ઘણો સમર્થ છે. જે કામ મોટા-મોટા લોકપાલો પણ કરી શક્યા નથી તેને પૂરું કરીને તે સત્તવે તમારી પાસે પાછો આવી જશે. તેને કારણે તમારો યશ પણ ઘણો વધશે. (૬૯)

૧૦ (શ્રીમૈત્રેયજી કહે છે - દેવર્ષિ નારદજીની વાત સાંભળીને મહારાજ ઉત્તાનપાદ રાજપાટ પ્રત્યે ઉદાસીન થઈને નિરંતર પુત્રની જ ચિંતા કરતા રહેતા હતા. (૭૦) આ બાજુ, પ્રુવજીએ મધુવનમાં જઈ પહોંચીને યમુનાજીમાં સ્નાન કર્યું અને તે રાત્રે પવિત્રતાપૂર્વક ઉપવાસ કરીને, શ્રીનારદજીના ઉપદેશ અનુસાર એકાગ્રચિતે પરમપુરુષ શ્રીનારાયણની ઉપાસનાનો આરંભ કરી દીધો. (૭૧) તેમણે ત્રણ-ત્રણ રાત્રિઓના અંતરે શરીરનિર્વાહ માટે કેવળ કોણું અને બોરનાં ફળ ખાઈને શ્રીહરિની ઉપાસના કરતા રહીને એક મહિનો વિતાવ્યો. (૭૨) બીજી મહિનામાં તેમણે છ-છ દિવસો પછી સૂકુ ધાસ અને પાંદડાં ખાઈને ભગવાનનું બજન કર્યું. (૭૩) ત્રીજો મહિનો નવ-નવ દિવસો પછી કેવળ પાણી પીને સમાધિયોગ વડે શ્રીહરિની આરાધના કરતા રહીને વિતાવ્યો. (૭૪) ચોથા મહિનામાં તેમણે શાસને જીતીને બાર-બાર

૧. પ્રા. પા. - અહિતોડર્હણયા । ૨. પ્રા. પા. - ન ખાદન્યર્ભકુ । ૩. પ્રા. પા. - મા શુચસ્ત્વ સ્વતન્ય । ૪. પ્રા. પા. - સુદુષ્કરં કર્મ । ૫. પ્રા. પા. - મૈત્રેય ઉવાચ ।

पञ्चमे मास्यनुप्राप्ते जितश्वासो नुपात्मजः ।
ध्यायन् ब्रह्म पट्टेन तस्थौ स्थाणुरिवाच्यतः ॥ ७६ ॥

सर्वतो मन आकृष्य हृषि भूतेन्द्रियाशयम् ।
ध्यायन् भगवतो रूपं नाक्षीतिंचनापरम् ॥ ७७ ॥

आधारं महदादीनां प्रधानपुरुषेश्वरम् ।
ब्रह्म धारयमाणस्य त्रयो लोकाश्चकम्पिरे ॥ ७८ ॥

पट्टेकपादेन स पार्थिवार्भक-
स्तस्थौ तद्दग्नुष्ठनिपीडिता मही ।
ननाम तत्रार्धभिभेन्द्रधिष्ठिता
तरीव सव्येतरतः पटे पटे ॥ ७९ ॥

तस्मिन्नभिध्यायति विश्वमात्मनो
द्वारं निरुद्ध्यासु मनन्यया धिया ।
लोका निरुद्ध्यासनिपीडिता भृशं
सलोकपालाः शरणां ययुर्हरिम् ॥ ८० ॥

देवा उयुः

नैवं विदामो भगवन् प्राणरोधं
यरायरस्याभिलसत्यधामः ।
विधेहि तत्रो वृजिनाद्विमोक्षं
प्रामा वयं त्वां शरणां शरण्यम् ॥ ८१ ॥

श्रीभगवानुवाच^१

मा भैष्ट बालं तपसो दुरत्यया-
न्निवर्तयिष्ये प्रतियात स्वधाम ।
यतो हि वः प्राणनिरोध आसी-
दौत्तानपादिर्मयि सज्जन्तात्मा ॥ ८२ ॥

दिवसो पट्टी केवल वायु पीने ध्यानयोग वडे भगवाननी आराधना करी. (७५) पांचमो भृहिनो शह थतां राजकुमार ध्रुव श्वासने छतीने, परब्रह्मनु चिंतन करता रहीने एक पग पर, थांबलानी जेम निश्चणभावे उभा रहेवा लाभ्या. (७६) ते समये तेमणे शब्द वगेरे विषयोने अने इन्द्रियोना नियामक पोताना मनने चारे बाजुअेथी वाणी लीधुं तथा हृदयस्थित श्रीहरिना स्वरूपनु चिंतन करता रहीने चित्तने बीजे क्यांय जवा न दीधुं. (७७) जे समये तेमणे महात्म वगेरे समस्त तत्त्वोना आधार तथा प्रकृति अने पुरुषना पश्च अधीश्वर परब्रह्मनी धारणा करी ते समये (तेमनुं तेज सही नहीं शकवाने कारणे) त्रिष्णु लोक कंपी उठ्या. (७८) ज्यारे राजकुमार ध्रुव एक पगे उभा रह्या त्यारे तेमना अंगूहाथी दबाईने अउधी पृथ्वी ऐवी रीते नभी गई, के जेम कोई गजराजना चडवाथी नौका डगले ने पगले जमङ्गी-डाबी तरफ डगमगवा लागे छे. (७९) ध्रुवज्ञ पोतानां इन्द्रिय-द्वारोने तथा प्राणने रोकीने अनन्यबुद्धिथी विश्वात्मा श्रीहरिनु ध्यान परता रह्या. आ प्रमाणे तेमनी समष्टि-प्राणाथी अभिन्नता थई जवाने कारणे बधा ज ज्ञवोना श्वास-प्रश्वास रोकाई गया. ऐनाथी समस्त लोको अने लोकपालोने घडी पीडा थई अने ते बधा गलराई जईने श्रीहरिना शरणे गया. (८०)

देवताओं कहुं – हे भगवन्! यरायर ज्ञवोनां शरीरोना प्राण एकसाथे ज रोकाई गया छोय अवुं तो अमे पहेलां क्यारेय अनुभव्युं नथी. तमे शरणागतोनु रक्षण करनारा छो, तमारा शरणे आवेला अमने आ हुःभमांथी छोडावो. (८१)

श्रीभगवाने कहुं – हे देवताओ! तमे डरो नहीं. उत्तानपादना पुत्र ध्रुवे पोताना चित्तने मुझ विश्वात्मामां लीन करी दीधुं छे, आ समये मारी साथे तेनी अभेद-धारणा सिद्ध थई गई छे, ऐनाथी ज तेना प्राणनिरोधथी तमारा बधाना प्राण पश्च रोकाई गया छे. हवे तमे पोतपोताना लोकोमां जाओ; हुं ते बाणकने आ हुँझर तपमांथी निवृत्त करी दर्श. (८२)

=★=

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कन्धे ध्रुवचरितेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
योथा स्कन्ध-अंतर्गत ध्रुवचरितमांनो आठमो अध्याय समाप्त.

=★=

१. प्राचीन प्रतमां ‘श्रीभगवानुवाच’ पाठ नथी.

નવમો અદ્યાય

વરદાન મેળવીને ધૂવનું ઘરે પાછા ફરવું

મત્રેય ઉવાચ

- ત એવમુત્સત્તમયા ઉલ્કમે
કૃતાવનામાઃ પ્રયુષિંબિષ્પમ् ।
સહસ્રશીર્ષાપિ તતો ગરૂત્મતા
મધોર્વનં ભૂત્યદિક્ષયા ગતઃ ॥ ૧ ॥
- સ વૈ ધિયા યોગવિપાકતીત્રયા
હત્પદ્મકોશે સ્કુરિતં તડિત્રભમ् ।
તિરોહિતં સહસૈવોપલક્ષ્ય
બહિઃસ્થિતં તદવસ્થં દદર્શ ॥ ૨ ॥
- તદર્શનેનાગતસાધ્યસઃ કિતા-
વવન્દતાઙ્મં વિનમય દણ્ડવત् ।
દગ્ભ્યાં પ્રપશ્યન્ પ્રપિબત્તિવાર્મક-
શુભ્નિવાસ્યેન ભુજૈરિવાશિલિપ્ન ॥ ૩ ॥
- સ તં વિવક્ષન્તમતદ્વિદ્યં હરિ-
જીત્વાસ્ય સર્વસ્ય ચ હૃદ્વસ્થિતઃ ।
કૃતાજ્જલિં બ્રહ્મમયેન કમ્બુના
પસ્પર્શં બાલં કૃપ્યા કપોલે ॥ ૪ ॥
- સ વૈ તદૈવ પ્રતિપાદિતાં ગિરં
દૈવીં પરિજ્ઞાતપરાત્મનિર્ણયઃ ।
તં ભક્તિભાવોઽભ્યગૃષાદસત્વરં
પરિશ્રુતોરુશ્રવસં ધૂવક્ષિતિ:^૧ ॥ ૫ ॥

ધૂવ ઉવાચ

- યોડન્તઃપ્રવિશ્ય મમ વાયમિમાં પ્રસુમાં
સગ્જલયત્યભિલશક્તિધરઃ સ્વધામા ।
અન્યાંશ હસ્તચરણશ્રવણત્વગાદીન્
પ્રાણાત્મમો ભગવતે પુરુષાય તુભ્યમ् ॥ ૬ ॥
- એકસ્ત્વમેવ ભગવન્નિદમાત્મશક્ત્યા
માયાખ્યયોરુગૃષાયા મહદાદશેષમ् ।
સુષ્ટ્વાઽનુવિશ્ય પુરુષસ્તદસદ્ગૃષોષુ
નાનેવ દારુપુ વિભાવસુવદ્વિભાસિ ॥ ૭ ॥

શ્રીમતેયજી કહે છે – હે વિદુરજી! ભગવાને આ પ્રમાણે આશ્વાસન આયું તેથી દેવતાઓનો ભય દૂર થઈ ગયો. અને તેઓ તેમને પ્રણામ કરીને સ્વર્ગલોકમાં સિધાવી ગયા. ત્યારબાદ વિરાટસ્વરૂપ ભગવાન ગરુડ પર આરૂપ થઈને પોતાના ભક્તને જોવા માટે મધુવનમાં ગયા. (૧) તે સમયે ધૂવજી તીવ્ર યોગાભ્યાસથી એકાગ્ર થઈને બુદ્ધિ વડે ભગવાનની વીજળી જેવી દેશીઘ્રમાન જે મૂર્તિનું પોતાના હૃદ્યક્રમણમાં ધ્યાન કરી રહ્યા હતા તે (મૂર્તિ) એકાએક વિલીન થઈ ગઈ. એથી ગભરાઈને તેમણે જેવાં નેત્રો ખોલ્યાં કે તરત જ ભગવાનું તે જ રૂપ પોતાની બદાર, પોતાની સામે ઊભેલું જોયું. (૨) પ્રભુના અચાનક દર્શનથી બાળક ધૂવને ભારે આશ્રય થયું, તેઓ પ્રેમવશ અધીર થઈ ગયા. તેમણે પૃથ્વી પર દંડવત્ આડા પડીને તેમને પ્રણામ કર્યા. પછી ધૂવજી પ્રેમપૂર્ણ દાટિથી તેમના પ્રત્યે એવી રીતે જોવા લાગ્યા, કે જ્ઞાને તેમને આંખોથી પી જશે, મુખેથી ચૂમી લેશે અને ભુજાઓથી આલિંગન કરી લેશે. (૩) તેઓ હાથ જોડીને પ્રભુની સામે ઊભા હતા અને તેમની સ્તુતિ કરવા ઈચ્છતા હતા, પણ તે કેવી રીતે કરવી એ જ્ઞાનતા ન હતા. સર્વાન્તાર્યામાં શ્રીહરિ તેમના મનનો ભાવ જ્ઞાની ગયા; તેમણે કૃપાપૂર્વક પોતાના વેદમય શાખનો તેમના ગાલને સ્પર્શ કરાવ્યો. (૪) ધૂવજી ભવિષ્યમાં અવિચણ પદ પ્રાપ્ત કરનારા હતા. આ સમયે શાખનો સ્પર્શ થતાં જ તેમને વેદમયી દિવ્યવાણી પ્રાપ્ત થઈ ગઈ અને જીવ તથા બ્રહ્મના સ્વરૂપનો પણ નિશ્ચય થઈ ગયો. તેઓ અત્યંત ભક્તિભાવથી ધીર્યપૂર્વક વિશ્વવિષ્યાત કીર્તિમાન શ્રીહરિની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. (૫)

ધૂવજીએ કહ્યું – હે પ્રભુ! આપ સર્વશક્તિસંપન્ન છો; આપ જ મારા અંત:કરણમાં પ્રવેશીને પોતાના તેજથી મારી આ સૂતેલી વાણીને સજીવ કરો છો તથા હાથ, પગ, કાન, ત્વચા વગેરે અન્ય બીજી ઈન્દ્રિયોને તથા પ્રાણને પણ ચેતનતા આપો છો. હું આપને, અંતર્યામી ભગવાનને પ્રણામ કરું છું. (૬) હે ભગવાન! આપ એક જ છો, પરંતુ પોતાની અનંત ગુણમયી માયાશક્તિથી આ મહત્ત્ત્વ વગેરે સઘણો પ્રાણ્ય રચીને અંતર્યામીરૂપે તેમાં પ્રવેશ કરી જાઓ છો અને પછી તેના ઈન્દ્રિયો વગેરે અસત્ત ગુણોમાં તેમના અધિભાતા દેવતાઓ રૂપે સ્થિત થઈને અનેક રૂપવાળા દેખાઓ છો, બરાબર એવી જ રીતે કે જેમ જાતજાતનાં લાકડાઓમાં પ્રગટેલો અજિન પોતાની ઉપાધિઓ અનુસાર ભિન્ન-

૧. પ્રા. પા. – સ્થિતિ:

त्वदतया वयुनयेदमयष्टि विशं
सुमप्रभुष्टि ईव नाथ भवत्प्रपत्तः ।
तस्यापवर्ग्यशरणं तव पादमूलं
विस्मर्यते कृतविदा कथमार्तबन्धो ॥ ८ ॥

नूनं विमुष्टमत्यस्तव मायया ते
ये त्वां भवाप्यविमोक्षणमन्यहेतोः ।
अर्यन्ति कल्पकतरं कुण्डपोपभोग्य-
भिष्ठन्ति यत्स्पर्शजं निरयेऽपि॑ नृणाम् ॥ ९ ॥

या निर्विज्ञानुभृतां तव पादपद्म-
ध्यानान्वयज्जनकथाश्रवणेनवास्यात् ।
सा ब्रह्मणि स्वमहिमन्यपि नाथ मा भूत्
किंत्वज्ञकसिद्धिलितात्पत्तां विमानात् ॥ १० ॥

भक्तिं मुहुः प्रवर्हतां त्वयि मे प्रसङ्गो
भूयादनन्त महताममलाशयानाम् ।
येनाग्निसोल्भणमुरुव्यसनं भवाभ्यं
नेष्ये भवद्गुणकथामृतपानमतः ॥ ११ ॥

ते न स्मरन्त्यतितरां प्रियभीश मर्त्यं
ये चान्वदः सुतसुहृद्गृहवितदाराः ।
ये त्वज्जनाम भवदीयपदारविन्द-
सौगन्ध्यलुभ्यहृदयेषु कृतप्रसङ्गाः ॥ १२ ॥

तिर्यङ्गद्विजसरीसृपदेवदैत्य-
मर्त्यादिभिः परिचितं सदसद्विशेषम् ।
३५ २ स्थविष्ठम॒ ते महादायनेकं
नातः परं परम वेच्छि न यत्र वादः ॥ १३ ॥

कल्पान्त^३ अतदभिलं जट्ठरेणा गृज्जन्
शेते पुमान् स्वदेगनन्तसभस्तद्देषु ।
यशाभिसिन्धुरुहुष्टकाग्न्यनलोकपद्म-
गर्भेद्युमान् भगवते प्रणातोऽस्मितस्मै ॥ १४ ॥

तिन्नरुपे देखाय छे. (७) हे नाथ! सृष्टिना आरंभमां ब्रह्माज्ञभे पश्च आपनुं शरणा लઈने आपे आपेला ज्ञानना प्रभावथी ज आ जगतने उधीने उठेला मनुष्यनी जेम जेयुं हतुं. हे दीनबंधु! ते ज तमारां चरणतणनो आश्रय मुक्ता मनुष्य पश्च ले छे. कोई पश्च कृतज्ञ मनुष्य आपनां ते चरण-कमणोने केवी रीते भूली शके? (८) हे ग्रन्थ! आ शब्दवत् शरीरो थकी भोगवत्वामां आवतुं, ईन्द्रियो अने विषयोना संसर्गथी उत्पन्न थतुं सुख तो मनुष्योने नरकोमां पश्च मणे ज छे. जे लोको आ विषयसुख माटे लालायित रहे छे अने जेओ जन्म-मरणाना बंधनमांथी छोडावनारा कल्पतरुस्वरूप तमारी उपासना भगवत्प्राप्ति सिवायना कोई भीज्ञ उद्देश्यथी करे छे तेमनी बुद्धि चोक्स तमारी माया वडे छेतराई गर्इ छे. (९) हे नाथ! आपना चरणकमणोनुं ध्यान परवाथी अने आपना भक्तोनां पवित्र चरित्रो सांबणवाथी ज्ञाने जे आनंद ग्राप्त थाय छे ते निश्चन्द्रस्वरूप ब्रह्ममां पश्च मणी शक्तो नथी. तो पछी जेमने काणनी तलवार कापी नाखे छे तेवा, स्वर्गीय विमानोमांथी पतन पामनारा देवोने तो ते सुख मणी ज केवी रीते शके? (१०)

हे अनंत परमात्मा! मने तो आप ते विशुद्ध हृदयवाणा महात्मा भक्तोनो संग आपो के जेमनो आपनामां (अविरत) भक्तिभाव छे; तेमना संगमां हुं तमारा गुणो अने लीलाओनी कथाओनुं अमृत पी-पीने उन्मत्ता थर्द जहिश अने सहजमां ज आ अनेक प्रकारनां दुःखोथी भरेला भयंकर संसार-सागरनी पेले पार पहोंची जहिश. (११) हे कमणनाभ ग्रन्थ! जेमनुं चित आपना चरणकमणोनी सुगंधमां ललचायेलुं छे ते महानुभावोनो संग जे लोको करे छे तेओ पोताना आ अत्यंत प्रिय शरीरनी अने तेनाथी संबंधित पुत्र, भित्र, धर, पत्नी वगेरेनुं भोटे भागे स्मरण पश्च करता नथी. (१२) हे अजन्मा परमेश्वर! हुं तो पशु, पक्षी, वृक्ष, पर्वतो, सरीसृप (साप वगेरे पेट वडे चालता प्राणी) तथा देवता, दैत्य अने मनुष्य वगेरेथी परिपूर्ण जे आ चराचर जगत छे, एटले के जेमां महतावाथी लઈने नाना जंतु सुधी अनेकरुपोथी पूर्णा आपनुं स्थूल (विराट)रूप छे, हुं आने जाणी शक्कु हुं परंतु आनाथी पर जे आपनुं निर्गुण-निराकार परब्रह्म स्वरूप छे तेने हुं जाणातो नथी. (१३)

(१) हे भगवन्! कल्पनो अंत थवाथी योगनिद्रामां स्थित जे परमपुरुष आ समस्त विश्वने पोताना उदरमां लीन करीने शेषज्ञनी साथे तेमना ज खोणामां शयन करे छे तथा जेमना नाभिसमुद्रमांथी उत्पन्न थयेला सर्वलोकमय सुवर्णवर्णना कमणमांथी तेजोमय ब्रह्माज्ञ उत्पन्न थया ते भगवान आप ज छो. हुं आपने प्रणाम करुं छुं. (१४)

१. प्रा. पा. - नरकेऽ । २. प्रा. पा. - य विश्वम॒ ते महादायनेषु । ३. प्रा. पा. - न्तरे तदधिं ।

તં નિત્યમુક્તપરિશુદ્ધવિબુદ્ધ આત્મા
કૃતસ્થ આદિપુરુષો ભગવાંસ્ત્રયધીશઃ ।
યદ્ભુદ્ધયવસ્થિતિમખછિતયા સ્વદેષ્યા
દ્રષ્ટાસ્થિતાવધિમખો વ્યતિરિક્ત આસ્સે ॥ ૧૫ ॥

યસ્મિન् વિરુદ્ધગતયો હ્યનિશાં પતનિ
વિદ્યાદ્યો વિવિધશક્તય આનુપૂર્વ્યાત् ।
તદ્ભ્રત્ય વિશ્વભવમેકમનન્તમાધ-
માનન્દમાત્રમવિકારમહં પ્રપદ્યે ॥ ૧૬ ॥

સત્યાડડશિષ્ઠો હિ ભગવંસ્તવ પાદપદ-
માશીસ્તથાનુભજ્ઞતઃ પુરુષાર્થમૂર્તોः ।
અષ્ટેવમાર્ય^૧ ભગવાન્ પરિપાતિ દીનાન્
વાશ્રેવ વત્સકમનુગ્રહકાતરોડસ્માન્ ॥ ૧૭ ॥

મૈત્રેય ઉવાચ

અથાભિષ્ટુત એવં વૈ સત્સર્કલ્પેન ધીમતા ।
ભૂત્યાનુરક્તો ભગવાન્ પ્રતિનન્દ્યેદમભ્રવીત् ॥ ૧૮ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ

વેદાહં તે વ્યવસિતં હં રાજન્યબાલક ।
તત્પ્રયચ્છામિ ભર્તં તે દુરાપમપિ સુત્રત ॥ ૧૯ ॥

નાન્યૈરવિષિતં ભદ્ર^૨ યદ્ભ્રાજિષ્ઠું ધૂવક્ષિતિ^૩ ।
યત્ર ગ્રહક્ષતારાણાં જ્યોતિષાં ચકમાહિતમ् ॥ ૨૦ ॥

મેઢ્યાં ગોચકવત્સથાસ્તુ પરસ્તાત્કલ્પવાસિનામ् ।
ધર્મોડગિનઃ કશ્યપ: શુકો મુનયો યે વનૌકસ: ।
ચરન્તિ દક્ષિણીકૃત્ય ભ્રમન્તો યત્સતારકા: ॥ ૨૧ ॥

હે મ્રલુ! આપ પોતાની અખંડ ચિન્મયી દાસ્તિથી બુદ્ધિની ત્રણો અવસ્થાઓના સાક્ષી છો તથા નિત્યમુક્ત, શુદ્ધ સત્ત્વમય, સર્વજ્ઞ, પરમાત્મસ્વરૂપ, નિર્વિકાર, આદિપુરુષ, પદૈશ્વર્યાંથી સંપન્ન તેમ જ (સત્ત્વ વગેરે) ત્રણો ગુણોના અધીક્ષર છો. આપ આ બધાથી સર્વથા બિન્ન છો તથા સંસારની સ્થિતિ માટે પણના અવિભાતા વિષ્ણુરૂપે વિરાજમાન છો. (૧૫) આપના થકી જ વિદ્યા-અવિદ્યા વગેરે વિપરીત ગતિઓવાળી અનેક શક્તિઓ આનુકમિક રૂપે નિરંતર પ્રગત થતી રહે છે. આપ જગતના કારણભૂત, અખંડ, અનાદિ, અનંત, આનંદમય, નિર્વિકાર ભ્રબ્લનું સ્વરૂપ છો. હું આપના શરણો છું. (૧૬) હે ભગવન્! આપ પરમ આનંદની મૂર્તિ છો – એમ સમજીને જે લોકો નિર્ઝામભાવે આપનું નિરંતર ભજન કરતા રહે છે તેમના માટે રાજ્ય વગેરે ભોગો નહીં, પણ આપના ચરણકમળોની પ્રાપ્તિ જ ભજનનું સાચું ફળ છે. હે સ્વામી! જોકે વાત તો એવી જ છે તોપણ જેમ ગાય પોતાના તરતના જન્મેલા વાછરડાને દૂધ પિવડાવે છે તથા વાધ-સિંહ વગેરેથી બચાવતી રહે છે તેવી જ રીતે આપ પણ ભક્તો પર કૃપા કરવા માટે નિરંતર વ્યાકુળ રહેતા હોવાને કારણો અમારા જેવા સકામ જીવોની પણ કામના પૂર્વી કરીને ઐહિક સુખ પણ આપો છો અને સંસારના ભયમાંથી રક્ષણ કરીને પરમપદ પણ આપો છો. (૧૭)

શ્રીમૈત્રેયજી કહે છે – હે વિદુરજી! શુભ સંકલ્પવાળા મતિમાન પ્રુવજ્ઞાને જ્યારે આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી ત્યારે ભક્તવત્સલ ભગવાને તેમની પ્રશંસા કરતા કહું. (૧૮)

શ્રીભગવાને કહું – ઉત્તમ પ્રતનું પાલન કરનાર હે રાજકુમાર! હું તારા હૃદયનો સંકલ્પ જાણું છું. જોકે તે પદ પ્રાપ્ત કરવાનું મુશ્કેલ છે, તોપણ હું તને તે પદ આપું છું. તારું કલ્યાણ થાઓ. (૧૯)

હે ભદ્ર! જે તેજોમય અવિનાશી લોક આજ સુધી કોઈને પ્રાપ્ત થયો નથી, જેની પરિકમા ગ્રહો, નક્ષત્રો અને તારકગણારૂપી જ્યોતિ-વર્તુળ એવી રીતે કરતાં રહે છે કે જેમ હાલરૂંના મેઢ^{*}*ની ચારે તરફ બળદો કર્યા કરે છે; અવાન્તાર કલ્પ સુધી અસ્તિત્વમાં રહેનારા અન્ય લોકોનો નાશ થઈ ગયા પછી પણ જે લોક સ્થિર રહે છે તથા તારાગણ સમેત ધર્મ, અર્થિ, કશ્યપ, શુક વગેરે નક્ષત્રો તેમ જ સપ્તાર્થિઓ જેની પ્રદક્ષિણા કરતા રહે છે તે પ્રુવલોક હું તને આપું છું. (૨૦-૨૧)

૧. પ્રા. પા. – અમાદ્ય । ૨. પ્રા. પા. – તત્ત્વ । ૩. પ્રા. પા. – સ્થિતિ ।

* કાપણી કરેલ પાક ડાંગર, ધરું વગેરેને કચડવા માટે કેરવવામાં આવતા બળદો ખળાની વચ્ચે રોપેલા જે થાંબલામાં બંધાયેલા હોય છે તેને મેઢ કહે છે.

प्रस्थिते तु वनं पित्रा दत्या गां धर्मसंश्रयः ।
षट्क्रिंशद्वर्षसाहस्रं रक्षिताऽव्याहतेन्द्रियः ॥ २२ ॥

तद्भातर्युतमे नष्टे मृगयायां तु तन्मनाः ।
अन्येषन्तीवनं माता दावाज्ञिं साप्रवेक्ष्यति ॥ २३ ॥

इत्या मां यशहृदयं यज्ञोः पुष्कलदक्षिणैः ।
भुक्त्वा येहाशिषः सत्या अन्ते मां संस्मरिष्यसि ॥ २४ ॥

ततो गन्तासि भृत्यानं सर्वलोकनमस्तुतम् ।
उपरिष्ठादिष्ठ्यस्त्वं यतो नावर्तते गतः^१ ॥ २५ ॥

मैत्रेय उवाच

इत्यर्चितः स भगवान्तिदिश्यात्मनः पदम् ।
बालस्य पश्यतो धाम स्वमगाद् गरुडध्वजः ॥ २६ ॥

सोऽपि सङ्कल्पजं विष्णोः पादसेवोपसाहितम् ।
प्राप्य सङ्कल्पनिर्वाणं नातिप्रीतोऽभ्यगात्पुरम् ॥ २७ ॥

विदुर उवाच

सुदुर्लभं यत्परमं पदं हरे-
र्मायाविनस्तस्यरणार्चनार्जितम् ।
लभ्याप्यसिद्धार्थमिवैकजन्मना
कथं स्वमात्मानममन्यतार्थवित् ॥ २८ ॥

मैत्रेय उवाच

मातुः सप्तन्यावाग्बाणैर्हृषिविद्वस्तुतान् स्मरन् ।
नैक्यन्मुक्तिपतेर्मुक्तिं तस्मात्तापमुपेयिवान् ॥ २९ ॥

कृष्ण उवाच

समाधिना नैकभवेन यत्पदं
विदुः सनन्दादय उर्ध्वरेतसः ।
मासैरहं षड्भिरमुख्यं पादयो-
श्छायामुपेत्यापगतः पृथङ्मतिः ॥ ३० ॥

अहो बत भमानात्म्यं मन्दभाग्यस्य पश्यत ।
भवच्छिदः पादमूलं गत्याऽयाचे यद्यत्तवत् ॥ ३१ ॥

१. प्रा. पा. - यतिः ।

अहो (आ लोकमां) पश्च, तारा पिता ज्यारे तने राजसिंहासन सोंपीने वनमां चाल्या जशे त्यारे तुं छत्रीस उज्ज्वर वर्षा सुधी पृथ्वीनुं धर्मपूर्वक पालन करीश. तारी इन्द्रियोनी शक्ति जेमनी तेम (पथावत्) कायम रहेशे. (२२) आगण जतां कोई समये तारो भाई उत्तम शिकार खेलतां मार्या जशे त्यारे तेनी माता सुरुचि पुत्रप्रेममां व्याकूण थहीने तेने वनमां खोणती खोणती दावानणमां म्रवेश करी जशे. (२३) यज्ञ मारी त्रिय मूर्ति छे, तुं भोटी भोटी दक्षिणाओवाणा अनेक यज्ञो वडे मारुं यज्ञन करीश अने अहो - आ लोकमां उत्तमोत्तम भोगो भोगवीने अंते मारुं ज स्मरण करीश. (२४) एनाथी तुं अंते समस्त लोकोना वंदनीय अने सप्तर्षिओं करतां पश्च उपरना मारा निजधाममां जहीश, के ज्यां पहाँच्या पछी फरीथी संसारमां पाइ। आववानुं थतुं नथी. (२५)

श्रीमैत्रेयज्ञ कहे छे - बाणक ध्रुव वडे आ प्रमाणे पुजाईने अने तेमने पोतानुं पद आपीने भगवान श्रीगरुडध्वज तेना देखतां ज पोताना लोकमां सिधावी गया. (२६) प्रभुनां चरणोनी सेवाथी संकल्पित वस्तु प्राप्त थही जवाने कारणे, जोके ध्रुवज्ञना संकल्पनुं तो निराकरण थही गयुं, पश्च तेमनुं चित विशेष प्रसन्न थयुं नही. त्यारपछी तेओं पोताना नगरमां पाइ। गया.

विदुरज्ञभे पूछ्युं - हे ब्रह्मन्! मायापति श्रीहरिनुं परमपद तो अत्यंत दुर्लभ छे अने ते तेमनां चरणकमणोनी उपासना करवाथी ज मणे छे. ध्रुवज्ञ पश्च सारासारनो (सत्-असत् नो) पूर्ण विवेक राखनारा हता, तो पछी एक ज जन्ममां ते परमपदने पामी लीधा छतां पश्च तेमणे पोताने अकृतार्थ केम मान्या? (२८)

४ श्रीमैत्रेयज्ञभे कह्युं - ध्रुवज्ञनुं हृदय पोतानी सावकी माताना वाग्बाणोथी वीर्धाई गयुं हतुं तथा वरदान मागती वज्ञते पश्च तेमने तेमनी याद जगवाई रहेली हती, तेथी ज तेमणे मुक्तिदाता श्रीहरि पासेथी मुक्ति मार्गी नही. हवे ज्यारे भगवाननां दर्शन थतां मननी भलिनता दूर थही गही त्यारे तेमने पोतानी आ भूल माटे पश्चात्ताप थयो. (२९)

ध्रुवज्ञ मनोमन कहेवा लाग्या - अहो! सनकादि उर्ध्वरेता (नैष्ठिक ब्रह्मचारी) सिद्धो पश्च जेमने समाधि वडे अनेक जन्मो पछी प्राप्त करे छे, भगवाननां चरणोनी ते छायाने में छ महिनामां ज प्राप्त करी लीधी, परंतु चितमां बीच वासना रही जवाने कारणे हुं करी तेमनाथी दूर थही गयो. (३०) अहो! मुझ अभागियानी मूढता तो जुओ, मैं संसारना बंधनने कापी नाखनारां श्रीप्रभुनां चरणकमणोमां

मतिर्विदूषिता हेवैः पतिद्विसहिषुभिः ।
यो नारदवयस्तथं नाग्राहिष्मसतमः ॥ ३२ ॥

हेवी मायामुपाश्रित्य प्रसुम ईव भिन्नदेह ।
तथे द्वितीयेऽप्यसति भ्रातृभ्रातृव्यहृजा ॥ ३३ ॥

मयैतत्प्रार्थितं व्यर्थं चिकित्सेव गतायुधि ।
प्रसाध जगदात्मानं तपसा दुष्प्रसादनम् ।
भवच्छिद्भयाचेऽहं भवं भाग्यविवर्जितः ॥ ३४ ॥

स्वाराज्यं पश्चतो मौढ्यान्मानो भेदिक्षितो भत ।
ईश्वरात्कीणपुण्येन इलीकारानिवाधनः ॥ ३५ ॥

मंत्रेण उवाच

१ वै मुकुन्दस्य पदारविन्दयो
२ जोजुषस्तात भवादेशा जनाः ।
वाग्छन्ति तदास्यमृतेऽर्थमात्मनो
यदेच्छया लब्धमनःसमृद्धयः ॥ ३६ ॥

आकुर्यात्मजमायानं सम्परेत्य यथाऽऽगतम् ।
राजा न श्रद्धे भद्रमभद्रस्य कुतो भम ॥ ३७ ॥

श्रद्धाय वाक्यं देवर्घेषुर्घवेगेन धर्षितः ।
वार्ताहर्तुरतिप्रीतो हारं प्रादान्महाधनम् ॥ ३८ ॥

सदैवं रथमारुत्य कर्त्तस्वरपरिष्कृतम् ।
भ्रातृष्णैः कुलवृद्धैश्च पर्यस्तोऽमात्यभन्धुभिः^१ ॥ ३९ ॥

शक्तदुन्दुभिनादेन^२ भ्रतघोषेण वेषुभिः ।
निश्चकाम पुरातूर्णमात्मजाभीक्षणोत्सुकः ॥ ४० ॥

पहोच्या पछी पश्च तेमनी पासेथी नाशवंत वस्तुनी ज पाचना करी! (३१) देवताओने स्वर्ग भोगव्या पछी नीचे पडवानु थाय छे, तेथी तेआ भारी भगवत्प्राप्तिरूपी ऊंची स्थिति सही शक्या नहीं, भाटे ज तेमणे भारी भुद्धिने नष्ट करी दीधी. त्यारे ज तो में हुए नारदज्ञनी यथार्थ वातोनो पश्च स्वीकार कर्या नहीं. (३२) जोके संसारमां आत्मा सिवाय अन्य कशु ज नथी, तोपश्च सूतेलो मनुष्य जेम स्वजनमां पोते ज कल्पित सिंह वगेरेथी भय पामे छे तेवी ज रीते में पश्च भगवाननी मायाथी मोहित थहने भाईने ज शत्रु भानी लीधो अने व्यर्थ ज देखरूपी हृदयना रोगाथी भगवा लाभ्यो. (३३) जेमने प्रसन्न करवा अत्यंत मुश्केल छे ते ज विश्वात्मा श्रीहरिने तपस्या वडे प्रसन्न करीने में जे कंठ माझ्यु छे ते भयु व्यर्थ छे; भराबर ए ज रीते के जेम पूरा थयेला आयुष्यवाणा मनुष्य भाटे चिकित्सा व्यर्थ छे. ओह! हुं भारे अभागियो हुं, के संसारना बंधननो नाश करनारा श्रीप्रभु पासेथी में संसार ज माझ्यो! (३४) हुं घण्ठो ज पुण्यहीन हुं! जेम कोई कंगाण मनुष्य कोई चक्रवर्ती सम्राटने प्रसन्न करीने तेमनी पासेथी भूसा साथे चोभानी कण्ठकी मागे तेवी ज रीते में पश्च आत्मानंदनु प्रदान करनारा श्रीहरि पासेथी मूर्खतावश, व्यर्थनु अतिमान वधारनारु ऊंचुं पद वगेरे ज माझ्यु छे! (३५)

श्रीमैत्रेयश्च कहे छे – हे तात! तमारी जेम जे लोको श्रीमुकुन्दनां पादपद्मोना मकरंदना ज मधुकर छे के जेओ निरंतर श्रीप्रभुनी चरणरङ्गनु ज सेवन करे छे अने जेमनु मन आपोआप ज आवी मणेली भधी ज परिस्थितिओमां संतुष्ट रहे छे तेआ भगवान पासेथी तेमनी सेवा सिवाय अन्य कोई पश्च पदार्थ पोताने भाटे माझा नथी. (३६)

आ बाजु, ज्यारे राजा उत्तानपादे सांभव्यु के तेमनो पुत्र ध्रुव धरे पाणी आवी रक्षो छे त्यारे तेमने ए वात पर विश्वास बेठो नहीं; भराबर एवी ज रीते के जेम कोईना यमलोकमांथी पाणी आववानी वात पर विश्वास बेसे नहीं. तेमणे एवुं विचार्यु के ‘मुज अभागियानु आवुं भाग्य क्यांथी?’ (३७) पश्च पछी तेमने देवर्घि नारदे कहेली वात पाद आवी गई. तेथी तेमने आ वातमां विश्वास बेठो अने तेआ आनंदना आवेगाथी अधीरा थही गया. तेमणे अत्यंत प्रसन्न थहीने आ समाचार लावनाराने एक अमूल्य हार आप्यो. (३८) राजा उत्तानपाद पुत्रनुं मौ जोवा भाटे उत्सुक थया अने घण्ठाबधा भ्रातृष्णो, कुणना वृद्धो-वडीलो, मंत्रीओ अने सगासंबंधीओने साथे लहीने तथा उत्तम घोडावाणा एक सुवर्णजटित रथ पर सवार थहीने तेआ जडपथी नगरनी

१. मा. पा. – परीतो० । २. मा. पा. – लूर्धनिना० ।

सुनीतिः सुरुचिशास्य महिष्यो रुक्मभूषिते ।
आरुह्य शिबिकां सार्धमुत्तमेनाभिज्ञमतुः ॥ ४१ ॥

तं हृष्वोपवनाभ्याश आयान्तं तरसा रथात् ।
अवरुह्य नृपस्तूर्णमासाद्य प्रेमविह्वलः ॥ ४२ ॥

परिरेखेऽज्ञजं दोर्भ्यां दीर्घोत्कण्ठमनाः श्वसन् ।
विष्वक्सेनाऽग्निसंस्पर्शहताशेषाधबन्धनम् ॥ ४३ ॥

अथाजिग्रन्मुहुर्मूर्च्छिं शीतैर्नयनवारिभिः ।
स्नापयामास तनयं ज्ञातोदाममनोरथः ॥ ४४ ॥

अभिवन्ध॒ पितुः पादावाशीर्भिश्चाभिमन्त्रितः ।
ननाम मातरौ शीष्णुर्संस्कृतः सज्जनाग्रणीः ॥ ४५ ॥

सुरुचिसं समुत्थाप्य पादावनतमर्भकम् ।
परिष्वज्याह ज्ञवेति बाष्पगद्गदयाग्निरा ॥ ४६ ॥

पस्य प्रसन्नो भगवान् गुणैर्मैत्र्यादिभिर्हरिः ।
तस्मै नमन्ति भूतानि निभमाप॑ ईव स्वयम् ॥ ४७ ॥

उत्मश्च ध्रुवश्चोभावन्योन्यं प्रेमविह्वलौ ।
अज्जसज्जाहुत्पुलकावस्त्रौ ध्वनिः ॥ ४८ ॥

सुनीतिरस्य जननी प्राणेभ्योऽपि प्रियं सुतम् ।
उपगुह्यं जहावाधिं तदक्षस्पर्शनिर्वृता ॥ ४९ ॥

पथः स्तनाभ्यां सुखाव नेत्रजैः सखिलैः शिवैः ।
तदाभिषिद्यमानाभ्यां वीर वीरसुवो मुहुः ॥ ५० ॥

तां शशं सुर्जना राजीं दिष्ट्या ते पुत्र आर्तिहा ।
प्रतिलभ्यश्चिरं नष्टो रक्षिता मण्डलं भुवः ॥ ५१ ॥

अभ्यर्थितस्त्वया नूनं भगवान् प्रणातार्तिहा ।
यदनुध्यायिनो धीरा मृत्युं जिज्ञयुः सुदुर्जयम् ॥ ५२ ॥

बहार आव्या. तेमनी आगण-आगण वेद-ध्यनि थतो हतो अने शंख, हुंदुलि तेम ४ वांसणी वगेरे अनेक मांगलिक वाधो वागतां हतां. (४८-४०) तेमनी बंने राष्ट्रीओ सुनीति अने सुरुचि पश्चा सुवर्णमय आभूपशोथी विभूषित थईने, राजकुमार उत्तमनी साथे पालभीओ पर चढीने जहौ रही हती. (४१) ध्रुवज्ञ उपवन पासे आवी पहोंच्या. तेमने जोतां ४ महाराज उत्तानपाद तरत रथमांथी उत्तरी पड्या. पुत्रने जोवा तेओ धक्षा दिवसोथी उत्कंठित थई रक्षा हता. तेमणे जडपथी आगण वधीने, प्रेमातुर थईने, लांबा लांबा शास भरता रहीने ध्रुवने भुजओमां लहौ दीधा. अत्यारे तेओ पहेलांना ध्रुव न हता, प्रभुनां परमपवित्र पादपञ्चोनो स्पर्श थवाथी तेमनां समस्त पापोनां बंधन कपाई गयां हतां. (४२-४३) राजा उत्तानपादानी एक धक्षी मोटी कामना पूरी थई गही. तेमणे वारंवार पुत्रनुं भस्तक सूच्युं अने आनंद तथा प्रेमने कारणे नीकणतां अति शीतण* आंसुओथी तेमने नवडवी दीधा. (४४)

(४५) (त्यारबाद सज्जनोमां अग्रणी ध्रुवज्ञामे पितानां चरणोमां प्रश्नाम कर्या अने तेमना आशीर्वाद पामीने, कुशणकेमनी पृथक्षा वगेरेथी सम्मानित थईने बंने माताओने प्रश्नाम कर्या. (४५) नानी माता सुरुचिअे पोतानां चरणोमां नमेला बाणक ध्रुवने उत्ता करीने छातीअे लगाइया अने अश्रुसह गद्गद वाष्णीथी 'चिरंश्ववी रहेजे' एवो आशीर्वाद आप्यो. (४६) जेम पाणी जाते ४ नीचाणा तरफ वहेवा लागे छे तेवी ४ रीते मैत्री वगेरे गुणोने कारणे भगवान जेना पर प्रसन्न थई जाय छे तेनी आगण बधा ज्ञवो नभी पडे छे. (४७) अही उत्तम अने ध्रुव बंनेय प्रेमविह्वल थईने मण्या; एकबीजनां अंगोनो स्पर्श पामीने ते बंनेयनां शरीरमां रोमांच थई आव्यो तथा आंखोमांथी वारंवार आंसुओनी धारा वहेवा लागी. (४८) ध्रुवनी माता सुनीति पोताना प्राणाथीय प्रिय पुत्रने गणे लगाडीने सधणो संताप वीसरी गही. तेनां सुकोमण अंगोना स्पर्शाथी तेने धक्षो ज आनंद मण्यो. (४९) हे वीरश्रेष्ठ विद्वरज! वीरमाता सुनीतिना थान तेनां नेत्रोमांथी जरतां मंगलमय आनंदनां आंसुओथी भाजाई गया अने तेमांथी वारंवार दूध वहेवा लाग्यु. (५०) ते समये नगरवासी लोको तेमनी प्रशंसा करतां कहेवा लाग्या, 'महाराजीज! तमारो लालो धक्षा दिवसथी घोवायेलो हतो; सद्भाग्ये ते हवे पाणो आवी गयो छे, अमारा बधानुं दुःख दूर करनारो छे. ते दीर्घकाल सुधी भूमंडणनुं रक्षण करशे. (५१) तमे अवश्य शरणागतना

१. प्रा. पा. - शान्तै० । २. प्रा. पा. - व्वाद् । ३. प्रा. पा. - चानुभ० ।

* आनंद के प्रेमने कारणे जे आंसु आवे छे ते शीतण होय छे, ज्ञारे शोकनां आंसु उणा होय छे.